2024 // 20 € // ISSN 1136-7865

56

KESSE

CEHSGO · Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver

KESSE

Número 56
Tarragona, 2024

Editat amb el suport de
la Fundació Privada Mútua Catalana

Amb la col·laboració de
l'Arxiu Històric de la Ciutat de
Tarragona de l'Ajuntament de Tarragona
i de Publicacions de la Universitat
Rovira i Virgili

Edició
CEHS Guillem Oliver
del Camp de Tarragona
L'Arxiu, M2, Espai Tabacalera
Av. Vidal i Barraquer, s/n
43005 Tarragona
Tel. 977 29 62 30

Contacte
info@guillemoliver.com
www.guillemoliver.com

Direcció
Jaume Llambrich

Consell de redacció
Lluís Balart,
Esteve Masalles,
Joaquim Nolla,
Jordi Piqué,
Ginés Puente

Consell assessor
Teresa Abelló Güell, UB;
Francesc Bonamusa Gaspà, UAB;
Jordi Ginebra i Serrabou, URV;
Bernat López López, URV;
Emili Samper, URV;
Montserrat Soronellas Masdéu, URV

Dipòsit legal
T-160-1995
ISSN 1136-7865
EISSN 2014-2048

Versió digital
<https://raco.cat/index.php/Kesse/index>

[Els articles publicats expressen només la opinió dels autors.]

KESSE 56

ÍNDEX

20 anys de l'Associació No Jubilem la Memòria 4
ALBERT SABATÉ RULL

La violència antireligiosa al Priorat l'estiu de 1936 12
PERE AUDÍ FERRER

Estiu de 1938. Setge aeri al Priorat 57
RAMON ARNABAT MATA

Hospital de la Cova de Santa Llúcia de la Bisbal de Falset. . 86
ENRIC MASIP GORGORI

Los Hermanos Rotholc 93
JEREMI GALDAMEZ

Els soldats oblidats de Gratallops 101
FELIP PUIG

Records de Pradell de Xavier Amorós 113
COSIMA VERGARI

Literatura i exili 123
MÒNICA LÓPEZ BAIGES

Entrevista a Pere Godall. 142
DAVID GARCIA BAIGES

Homenatge a Neus Català. 153
ELISENDA BELENGUER

La sanitat republicana a la Batalla de l'Ebre i l'Hospital de la Cova de Santa Llúcia 177
ALBERT SABATÉ RULL

Ressenya *Rutes de la Batalla de l'Ebre al Priorat,* Josep Munté i Mateu (coord.) 182
JAUME CAMPS GIRONA

20 ANYS DE L'ASSOCIACIÓ NO JUBILEM LA MEMÒRIA

Albert Sabaté Rull

Aquest text celebra els 20 anys de l'Associació No Jubilem la Memòria, tot destacant la seva tasca en la recuperació de la memòria històrica al Priorat. L'associació ha contribuït a preservar la història local i a conscienciar sobre la importància de la memòria històrica enfront de l'auge de les ideologies autoritàries.

This text celebrates the 20th anniversary of the No Jubilem la Memòria Association, highlighting its work in the recovery of historical memory in Priorat. The association has contributed to preserving local history and raising awareness about the importance of historical memory in the face of the rise of authoritarian ideologies.

PARAULES CLAU:
Priorat, Guerra Civil, Associació No Jubilem la Memòria, memòria històrica

KEYWORDS:
Priorat, Civil War, Association No Jubilem la Memoria, historical memory

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

Tots coneixíem històries de la Guerra Civil, tots teníem coses a explicar: fotografies de Robert Capa de la nostra zona, certificats de defunció als Jutjats de Pau, fosses comunes, hospitals de campanya, zones amb parapets... Teníem molta curiositat per saber i fer recerca de la història més propera de la nostra comarca. Donat que hi havia tants vestigis històrics, què va passar a les nostres contrades? Va ser un lloc important a la Guerra Civil i concretament a la batalla de l'Ebre?

La Roser, el Toni, el Pere, el Pitxi, el Miquel, l'Enriqueta i d'altres sentíem la necessitat de recuperar una memòria històrica que s'estava oblidant, i sabíem que s'estava esgotant el temps perquè les persones que van ser protagonistes i van viure de primera mà el conflicte es feien grans i ens anaven deixant. Eren molt valuoses les petites històries que ens podien explicar els pares, els avis i la gent gran que coneixíem. No podíem perdre més temps!

Però, com moltes vegades ens ha passat al nostre territori, ha de venir alguna persona de fora per fer-nos veure la importància que va tenir la comarca del Priorat a la Batalla de l'Ebre. Així, el 2003 vam conèixer qui ens hi aproparia a tots i aportaria noves dades. Amb ella vam obrir més els ulls per veure la quantitat d'història, plena de pols, que hi havia als arxius dels ajuntaments, la que s'amagava a la vegetació del paisatge i la que hi havia en el coneixement i l'experiència de les persones grans dels pobles.

Angela Jackson és una historiadora britànica que havia fet la seva tesi doctoral, *British Women and the Spanish Civil War.* Algunes infermeres bri-

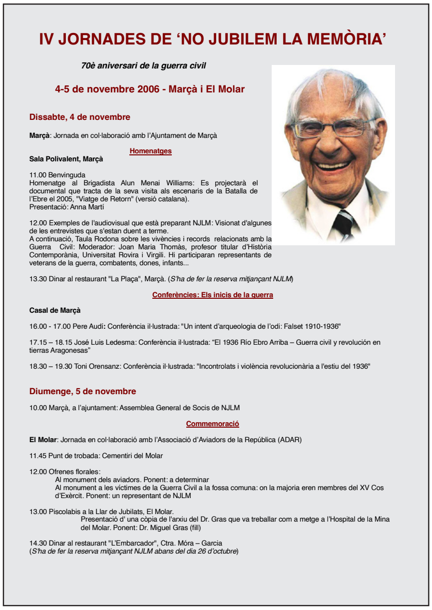

IV JORNADES DE 'NO JUBILEM LA MEMÒRIA'

70è aniversari de la guerra civil

4-5 de novembre 2006 - Marçà i El Molar

Dissabte, 4 de novembre

Marçà: Jornada en col·laboració amb l'Ajuntament de Marçà

Homenatges

Sala Polivalent, Marçà

11.00 Benvinguda
Homenatge al Brigadista Alun Menai Williams: Es projectarà el documental que tracta de la seva visita als escenaris de la Batalla de l'Ebre el 2005, "Viatge de Retorn" (versió catalana).
Presentació: Anna Martí

12.00 Exemples de l'audiovisual que està preparant NJLM: Visionat d'algunes de les entrevistes que s'estan duent a terme.
A continuació, Taula Rodona sobre les vivències i records relacionats amb la Guerra Civil: Moderador: Joan Maria Thomàs, profesor titular d'Història Contemporània, Universitat Rovira i Virgili. Hi participaran representants de veterans de la guerra, combatents, dones, infants...

13.30 Dinar al restaurant "La Plaça", Marçà. (*S'ha de fer la reserva mitjançant NJLM*)

Conferències: Els inicis de la guerra

Casal de Marçà

16.00 - 17.00 Pere Audí: Conferència il·lustrada: "Un intent d'arqueologia de l'odi: Falset 1910-1936"

17.15 – 18.15 José Luis Ledesma: Conferència il·lustrada: "El 1936 Río Ebro Arriba – Guerra civil y revolución en tierras Aragonesas"

18.30 – 19.30 Toni Orensanz: Conferència il·lustrada: "Incontrolats i violència revolucionària a l'estiu del 1936"

Diumenge, 5 de novembre

10.00 Marçà, a l'ajuntament: Assemblea General de Socis de NJLM

Commemoració

El Molar: Jornada en col·laboració amb l'Associació d'Aviadors de la República (ADAR)

11.45 Punt de trobada: Cementiri del Molar

12.00 Ofrenes florales:
Al monument dels aviadors. Ponent: a determinar
Al monument a les víctimes de la Guerra Civil a la fossa comuna: on la majoria eren membres del XV Cos d'Exèrcit. Ponent: un representant de NJLM

13.00 Piscolabis a la Llar de Jubilats, El Molar.
Presentació d' una còpia de l'arxiu del Dr. Gras que va treballar com a metge a l'Hospital de la Mina del Molar. Ponent: Dr. Miguel Gras (fill)

14.30 Dinar al restaurant "L'Embarcador", Ctra. Móra – Garcia
(*S'ha de fer la reserva mitjançant NJLM abans del dia 26 d'octubre*)

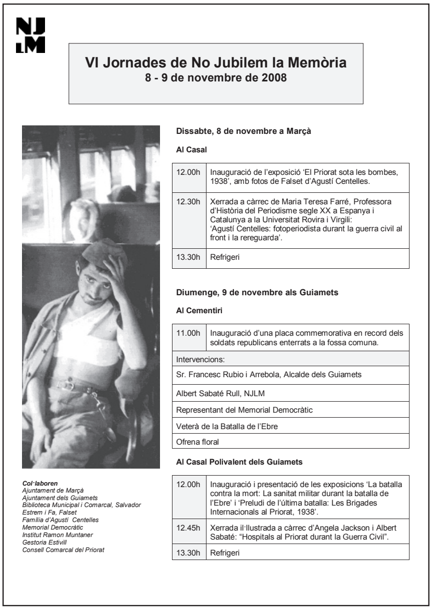

NJ LM

VI Jornades de No Jubilem la Memòria
8 - 9 de novembre de 2008

Dissabte, 8 de novembre a Marçà

Al Casal

12.00h	Inauguració de l'exposició 'El Priorat sota les bombes, 1938', amb fotos de Falset d'Agustí Centelles.
12.30h	Xerrada a càrrec de Maria Teresa Farré, Professora d'Història del Periodisme segle XX a Espanya i Catalunya a la Universitat Rovira i Virgili: 'Agustí Centelles: fotoperiodista durant la guerra civil al front i la rereguarda'.
13.30h	Refrigeri

Diumenge, 9 de novembre als Guiamets

Al Cementiri

11.00h	Inauguració d'una placa commemorativa en record dels soldats republicans enterrats a la fossa comuna.
Intervencions:	
Sr. Francesc Rubio i Arrebola, Alcalde dels Guiamets	
Albert Sabaté Rull, NJLM	
Representant del Memorial Democràtic	
Veterà de la Batalla de l'Ebre	
Ofrena floral	

Al Casal Polivalent dels Guiamets

12.00h	Inauguració i presentació de les exposicions 'La batalla contra la mort: La sanitat militar durant la batalla de l'Ebre' i 'Preludi de l'última batalla: Les Brigades Internacionals al Priorat, 1938'.
12.45h	Xerrada il·lustrada a càrrec d'Angela Jackson i Albert Sabaté: "Hospitals al Priorat durant la Guerra Civil".
13.30h	Refrigeri

Col·laboren
Ajuntament de Marçà
Ajuntament dels Guiamets
Biblioteca Municipal i Comarcal, Salvador Estrem i Fa, Falset
Família d'Agustí Centelles
Memorial Democràtic
Institut Ramon Muntaner
Gestoria Estivill
Consell Comarcal del Priorat

tàniques que van ser a la Guerra Civil i que havia entrevistat li havien parlat d'una cova propera a la Batalla de l'Ebre que feia la funció d'hospital de campanya. Fent recerca, va trobar algunes fotografies d'aquesta cova a l'Imperial War Museum i al Marx Memorial Library de Londres, i va fer cap a la Bisbal de Montsant, anteriorment anomenada la Bisbal de Falset, per trobar-hi el lloc històric.

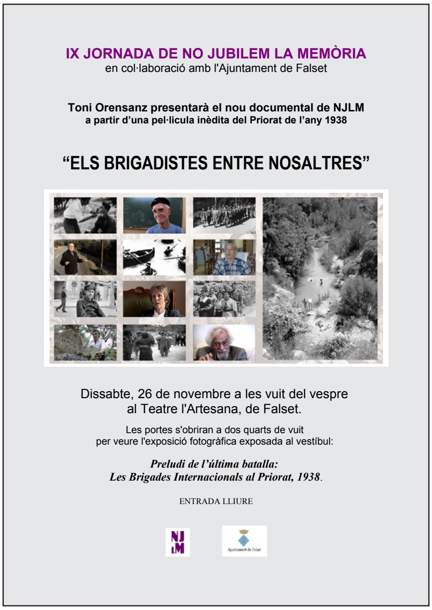

Al cap de dos anys, el 2003, l'Angela es va establir al Priorat en un mas proper a Marçà, i l'any següent vam crear l'Associació No Jubilem la Memòria, de la qual en va ser la presidenta durant deu anys, fins que va retornar a Anglaterra. Ara n'és la presidenta honorífica.

La seva presència i empenta va atraure historiadors com Paul Preston, Gabriel Jackson o associacions de brigadistes internacionals com la International Brigade Memorial Trust de la Gran Bretanya o l'Abraham Lincoln Brigade Archives de

Nova York. I també persones de fora que van fer arrels al Priorat com Rachel Ritchie.

La Rachel era graduada en Llengües Europees Modernes per la Universitat de Durham, amb un màster en Estudis Museístics de la Universitat de Barcelona. Era també una artista ben dotada que s'havia format a l'Escola del Vidre de Barcelona, especialitzant-se en la restauració de vitralls històrics, així com en la creació dels seus propis dissenys per a finestrals i joieria. La Rachel es va implicar activament en totes les activitats que fèiem, ja fos l'organització d'esdeveniments, la traducció de documentació o l'aportació d'informació valuosa per a la nostra recerca.

Era necessari crear una associació per donar a conèixer el passat de les nostres contrades i generar una consciència col·lectiva en les persones de la comarca. En aquell moment érem coneixedors de la

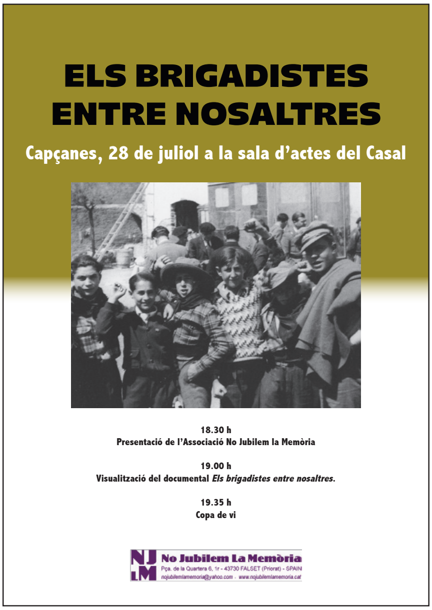

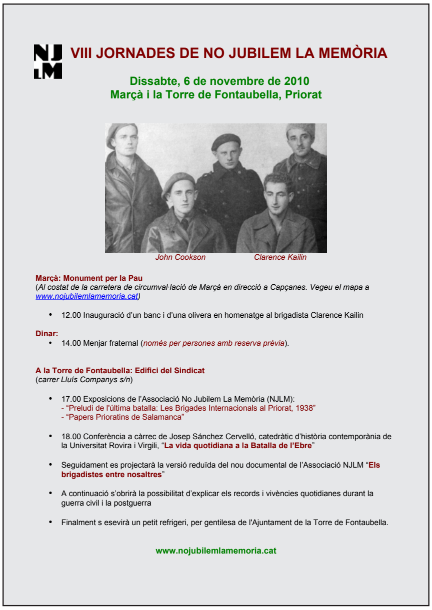

poca complicitat per part de les administracions estatals, catalanes o comarcals. Fins i tot ara, molts ajuntaments de la comarca no tenen previst cap intervenció per a la recuperació de la memòria històrica, potser, tal com diu Joaquim Nolla al pròleg de *Rutes de la batalla de l'Ebre al Priorat. Circuits històrics de No Jubilem la Memòria*, "per una visió poruga en alguns casos o, en d'altres, per no entendre el paper de les administracions, obligacions legals incloses, en l'àmbit de la recuperació i manteniment dels espais patrimonials".

L'associació, en un principi, va tenir la seu a Marçà i, al cap d'un temps, va passar a Falset. L'objectiu era i és recuperar els fets històrics i la memòria del període de la Segona República i la Guerra Civil espanyola (1931-1939) a la comarca del Priorat. I, per tal d'assolir els objectius, l'associació no ha parat de fer recerca i projectes al llarg del temps.

Han passat vint anys i pensem que s'ha fet una bona tasca: home-

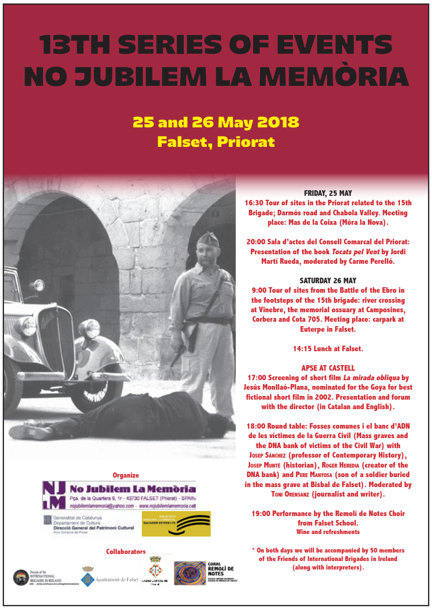

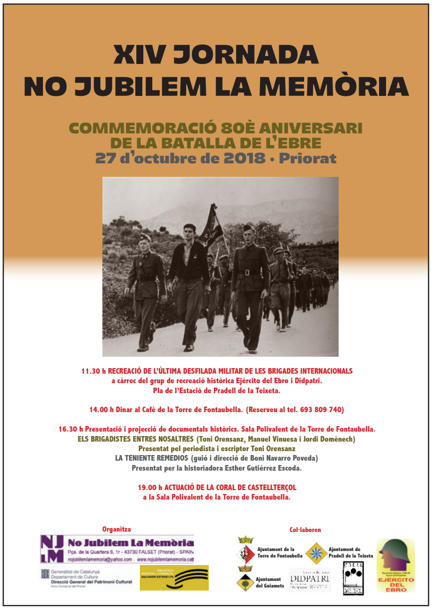

natges a brigadistes i soldats republicans, conferències, jornades commemoratives, recuperació de vestigis, passejades històriques pel territori, camps de treball, connexió de familiars amb les víctimes per "tancar el dol", etc. Algunes d'aquestes activitats i projectes s'han dut a terme amb la col·laboració d'altres entitats culturals i gràcies a la facilitat de gestió d'alguns ajuntaments del Priorat. Hi han participat veterans, familiars de les víctimes, historiadors internacionals i locals i gent jove, que han tingut l'oportunitat de trobar-se, intercanviar vivències i recerques i establir nous lligams. Tot forma part d'un procés que té com a objectiu final conèixer i comprendre millor la nostra història.

La recerca de material ens ha dut a trobar documents i fotografies importants de la zona que, juntament amb l'enregistrament d'entrevistes, ens han servit per fer l'exposició i l'edició del llibre *Preludi de l'última batalla: les Brigades Internacionals al Priorat, 1938*; un parell de documentals titulats *Un pessic de memòria* i *Els brigadistes entre nosaltres*; el llibre *Textos per entendre millor la Guerra Civil*, que recull les conferències fetes durant els primers deu anys de l'entitat, i l'últim projecte que hem acabat el darrer any, *Els espais de la batalla de l'Ebre*, que s'ha fet realitat amb les dues beques Rachel Ritchie i que ha produït dues publicacions complementàries: *Espais de la batalla de l'Ebre al Priorat*, on es presenten 105 fitxes de vestigis existents a la comarca, i *Rutes de la batalla de l'Ebre al Priorat. Circuits històrics de No Jubilem la Memòria*.

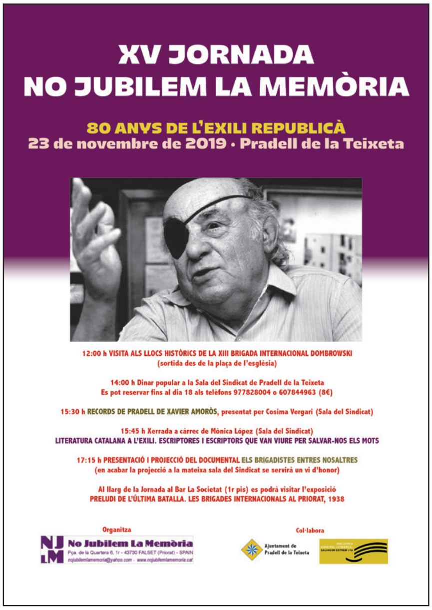

Amb tot aquest treball hem donat a conèixer el fet que el Priorat va ser un lloc estratègic per a la batalla de l'Ebre, on l'exèrcit republicà es va reorganitzar i es va preparar per a l'ofensiva a l'Ebre i es va convertir en la rereguarda republicana més propera al camp de batalla on es van situar els comandaments, la intendència i els serveis sanitaris.

Els primers deu anys vam publicar les conferències que havíem fet fins al moment i ara, amb aquest monogràfic, recollim les conferències dels darrers deu anys. Són treballs que aporten informació molt valuosa, realitzats per historiadors i estudiosos en cadascuna de les matèries que presenten. A tots ells els voldríem agrair la gran tasca que realitzen per a la recuperació de la memòria històrica, una tasca molt necessària davant del creixement d'ideologies autoritàries a escala mundial.

A més, amb la tendència a l'alça de partits polítics estatals que estan manipulant la memòria d'una dictadura per als seus propis fins, necessitem més que mai que les associacions que recuperen la memòria històrica tinguin força múscul i el suport de l'Administració per preservar la democràcia i el dret de conèixer la veritat d'un passat que pot ser fàcilment tergiversat.

Per acabar, voldria agrair l'oportunitat que ens brinda la revista *Kesse*, editada pel Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, de publicar un monogràfic de l'Associació No Jubilem la Memòria en el vintè aniversari de la seva creació. De ben segur que donarà a

conèixer més i millor la feina que ha fet l'associació durant aquests anys. I esperem que en puguem seguir fent durant molts anys més, sempre "picant pedra" per treure a la llum històries que no es poden oblidar i donant resposta a molts interrogants que encara queden per resoldre.

Bibliografia

JACKSON, Angela. *British Women and the Spanish Civil War.* London: Routledge, 2002.

JACKSON, Angela. *Preludi de l'última batalla: les Brigades Internacionals al Priorat, 1938*. Valls: Cossetània, 2008.

MUNTÉ I MATEU, Josep. *Espais de la batalla de l'Ebre al Priorat*. Tarragona: Publicacions URV, 2020.

MUNTÉ I MATEU, Josep (coord.); CAMAFORT MONTOYA, Manel, i LÓPEZ ORTIZ, Alba. *Rutes de la batalla de l'Ebre al Priorat.* Tarragona: Publicacions URV, 2024.

SABATÉ RULL, Albert (coord). *Textos per entendre millor la Guerra Civil.* Terres de l'Ebre: Editorial Petròpolis, 2014.

LA VIOLÈNCIA ANTIRELIGIOSA AL PRIORAT A L'ESTIU DE 1936

Pere Audí Ferrer

L'article analitza la destrucció de les esglésies del Priorat durant l'estiu de 1936, destacant els danys materials, els saquejos i la profanació de tombes. També esmenta la cronologia dels fets, els autors dels atacs i el destí dels edificis religiosos durant la Guerra Civil.

The article analyses the destruction of churches in the Priorat region during the summer of 1936, highlighting the material damage, the looting and the desecration of tombs. It also details the chronology of the events, the perpetrators of the attacks and the destruction of religious buildings during the Civil War.

PARAULES CLAU:
Priorat, Guerra Civil, Església, patrimoni eclesiàstic, violència

KEYWORDS:
Priorat, Civil War, Church, Church property, violence

Introducció

El que segueix és fruit del buidatge de diverses fonts: alguns documents municipals elaborats després de la guerra en què es donen alguns detalls de les destrosses que sofriren les esglésies, algunes obres d'història local, el llibre de Jaume Sabaté sobre les víctimes de la guerra al Priorat, els informes elaborats per les autoritats municipals i la Guàrdia Civil que figuren a la Causa General i la peça desena de la Causa General, dedicada, exclusivament, a la violència anticlerical. En general, són documents i llibres elaborats per persones que no visqueren directament els fets i, alhora i pel que fa a la Causa General principalment, són documents primaris, és a dir, els únics que permeten acostar-se al coneixement del que va passar. Les declaracions que conté la Causa General, per molt que intentin respondre a un qüestionari, no sempre contenen la informació que se'ls demanava, per exemple la data del fets. En alguns casos s'especifica el destí que va rebre l'església del poble després de l'assalt, però en altres, no. Ara bé, això no vol dir que no s'hi donés cap utilitat. Per tant, malgrat que he intentat treballar amb tota la documentació disponible i malgrat el desig d'elaborar un estudi que donés resposta a totes les preguntes, només ho he pogut fer de forma parcial donada la manca d'informació.

1. Les esglésies: visió de conjunt

Destrosses

Totes les esglésies de les vint-i-sis localitats que trobem al Priorat van patir la destrucció d'imatges, dels altars, dels retaules, dels ornaments i dels objectes del culte (roba dels capellans i de les imatges, calzes, patenes, relíquies...). A Cabacés se salvà l'ermita de Sant Roc, però la resta d'ermites de la comarca foren assaltades.

En algunes localitats el saqueig i la destrucció anaren acompanyat de robatoris, com en el cas de Bellmunt, Capçanes i Falset.

En conjunt, ben poca cosa se'n salvà. Com veurem amb detall en analitzar cada cas, segons una memòria de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense foren recuperades, totalment o parcialment, peces importants d'orfebreria.[1] També se salvaren alguns retaules, l'orgue de Torroja... En

1. *Los Monumentos Arqueológicos y Tesoro Artístico de Tarragona y su Provincia durante los años 1936-39. Memoria de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense.* El citarem com a *Monumentos*

alguns casos fou per l'actuació de la Comissió del Patrimoni Artístic nomenada per la Generalitat, amb Ignasi Mallol i Joan Rebull al capdavant, i d'altres per l'actuació de veïns del poble. Ara bé, hi ha casos en què no s'indica que actués ningú. Per tant, no se sap a qui s'ha d'atribuir la salvació, bé podria ser perquè, abans dels saquejos de les esglésies, se'n van amagar alguns objectes. També podria ser que algun o alguns assaltants les conservessin a casa i més tard les lliuressin, ells o els que van quedar. He trobat casos de retorn d'objectes a Cabacés, Cornudella, Gratallops, Poboleda, Siurana i Ulldemolins. El següent comentari de Climent avala la idea que algunes persones es quedaren coses a casa: «Si bien en los primeros momentos, no conociendo en detalle los actos de barbarie general registrados, algunos Comités permitieron retirar objetos de culto a particulares y trasladarlos a sus casas, pronto rectificaron el impulso generoso e hicieron devolver cuanto tenía relación con la Iglesia».[2] Ara, potser no ho van fer i els objectes se salvaren del foc o de l'espoli.

L'actuació dels assaltants fou semblant en tots els pobles: es treien de l'església, després de fer-los bocins, imatges, altars, retaules... i es cremaven en algun lloc del poble o dels afores. El foc fou el destí omnipresent per a moltes obres d'art. En dos casos, Falset i Marçà, foren cremats a l'interior de l'església, motiu pel qual l'edifici va patir desperfectes més o menys seriosos impossibles d'avaluar amb cert rigor amb la informació de què disposem. En general, però, els edificis no van patir gaire i foren reutilitzats durant els anys de guerra, si bé no en tots els casos es diu si foren reutilitzats o no.

En algunes localitats tenim informació de comportaments un pèl diferents, que no necessàriament es donaren únicament en aquestes localitats. A Falset es van trobar amb tanta fusta que van haver de portar una serradora al temple, feren la fusta bocins i cridaren els habitants que n'anessin a buscar: serví de combustible aquell hivern. A Gratallops i el Lloar foren profanades diverses tombes. Al Lloar es cremaren les restes que hi havia a l'interior. A Poboleda també es profanaren tombes tot cercant objectes de valor. Als Guiamets es disparà contra les imatges del sants. A Ulldemolins es feu befa de les imatges. A Ulldemolins fins i tot s'emprà la dinamita per arrencar l'altar major. A Marçà, a més de totes les destrosses, es van traure les creus del cementiri.

---

a partir d'ara.

2. Climent, Lluís. *Rojos en Tarragona y su provincia.* Tarragona, 1942, p. 88.

Alguns informes redactats després de la guerra ens permeten fer-nos una idea de l'abast d'aquestes destruccions. Segons l'estadística dels danys causats per la guerra que va publicar la Cámara Oficial de la Propiedad Urbana de Reus, en què s'analitzaren els desperfectes soferts pels immobles, cap de les esglésies prioratines va resultar totalment destruïda. Al quadre següent es resumeixen les dades que ens ofereix aquest informe i altres que he localitzat en els fons municipals dipositats a l'Arxiu Comarcal del Priorat.

Localitat	Valor estimat dels danys (en pessetes)[3]	Valor estimat dels danys (en pessetes) (altres documents)
Albarca	10.000	
Bellmunt		35.000[4]
La Bisbal de Falset	100.000	
Falset	60.000	
La Figuera		50.000[5]
Gratallops (ermita)	50.000	
Marçà		635.000[6]
Pradell	15.000	
La Torre de Fontaubella	17.000	10.000[7]
Ulldemolins	15.000	

Un objecte especialment desitjat foren les campanes. De tres localitats no tenim informació: Cornudella, Margalef i Siurana. Solament en quatre localitats (Capçanes, els Guiamets, la Torre i la Vilella Baixa) es van respectar íntegrament. En sis localitats (el Lloar, Marçà, el Masroig, el Molar, la

3. Cámara Oficial de la Propiedad Urbana de Reus. *Estadística de las daños causados por la guerra en las ciudades de Reus, Tarragona y Tortosa y resto de la provincia.* Reus, 1941.

4. ACPR, Fons Ajuntament de Bellmunt, Qüestionari sobre el municipi (1942), 163.14.

5. 10.000 pessetes els danys causats a l'ermita. ACPR, Fons Ajuntament de la Figuera, Qüestionari sobre el municipi (1942), 60.6.

6. ACPR, Fons Ajuntament de Marçà, Informe municipi durant la Guerra Civil (1939), 147.36.

7. ACPR, Fons Ajuntament de la Torre de Fontaubella, Qüestionari sobre el municipi (1942), 178.5.

Morera i Escaladei) es destruïren totes les campanes o s'agafaren per reciclar-les. A la resta de localitats se'n va deixar alguna perquè es va comprendre que podien fer algun servei que no fos religiós.

D'onze localitats tenim notícies que els objectes personals de culte que els habitants tenien a casa també foren destruïts. Normalment es feia un pregó que comunicava l'obligació de portar-ho a un lloc del poble, on es destruïa i cremava.

En algunes localitats, poques, es van produir profanacions de tombes.

Probablement en tots els casos les destruccions anaren acompanyades de blasfèmies i burles cap als elements destruïts. Ara bé, en poques localitats es parla d'aquests fets.

Autors

En general, els autors materials de les destrosses foren persones de la mateixa localitat. En disset casos, un 65% del total, no intervingueren persones d'altres indrets. En quatre casos, un 15%, intervingueren, a més dels autors locals, persones vingudes d'altres localitats (de la Serra d'Almos, de Móra la Nova, de Móra d'Ebre i de Marçà). En un cas, la Vilella Baixa, els autors foren persones del poble sota l'amenaça que si no ho feien ells ho faria l'escamot de forasters. Només en un 15% dels casos, quatre localitats, els autors foren exclusivament gent vinguda de fora.

Un cas especial és el de la Torre de Fontaubella, en què les destruccions es van produir en dues tongades, la primera protagonitzada per forasters vinguts de Marçà i que van destruir les imatges, i la segona protagonitzada per persones de la localitat, en què van destruir la resta (bancs, altars...). L'he comptabilitzada en l'apartat de forans.

La conclusió és força evident: foren les persones de cada localitat, els responsables.

En sis casos s'indica que entre la multitud d'assaltants hi figuraven dones: Bellmunt, Falset, Gratallops, Marçà, Porrera i Ulldemolins.

Cronologia

No sempre s'indica la data exacta en què es van produir els fets. En quatre casos la desconeixem. Ara bé, de les altres vint-i-dues localitats, tret de Falset i Cornudella, que es van produir a l'agost, en la resta de casos, vint, un 77% del total, es van produir al juliol.

El primer poble on es va assaltar una església fou Poboleda, el dia 22. En una data que oscil·la entre el 22 i el 24, dues, Capçanes i el Lloar. En set casos els assalts es produïren el dia 23, el dia que més esglésies foren assaltades. En el cas de Marçà, no inclòs en el grup anterior, el 23 o el 24. Aquest darrer dia els tocà el rebre a la Torre i a Porrera. El 24 o el 25, a la Vilella Alta, i el 25, a Bellmunt, Torroja i Margalef. Finalment, en una data que oscil·la entre el 24 i el 26, als Guiamets.

A la província de Tarragona, segons Lluís Climent, després que s'hagueren celebrat sense incidents els oficis religiosos el diumenge 19, el dilluns 20 i en alguns llocs fins i tot el dimarts 21, els assalts començaren aquell dia, concretament a Reus i Valls el 21 al matí i a Tarragona cap a mitja tarda. A Tortosa els atacs es produïren el 23 de juliol.[8]

Com podem veure, la comarca no es quedà enrere pel que fa a la cronologia i en pocs dies es van assaltar la totalitat de les esglésies, tret del casos de Falset i Cornudella, com ja hem esmentat.

Destí dels edificis

Segons Climent, les esglésies «en los pueblos sirvieron sobre todo para almacenes de carácter agrícola, de abonos, garajes y cooperativas». També s'utilitzaren com a estables. «No se limitó a eso la profanación de templos. En Maspujols, Morera, Poboleda y Porrera se convirtieron en salas de baile, clubs o centros de dispersión».[9]

I sembla que sap el que es diu, si més no coincideix amb el que he trobat que succeí al Priorat. Com ja ha quedat dit, en la majoria dels casos els edificis no sofriren danys seriosos i es reutilitzaren. En aquest sentit, tenim informació de catorze localitats. A Siurana, l'església va romandre tancada fins el 1938, moment en què va ser afectada per les destrosses. Les altres tretze reberen usos diversos, en què predominava fer-les servir com a magatzem, set casos. A més de magatzem s'utilitzà com a cooperativa en un cas, com a garatge i quadra en un altre, i com a escola i per donar aixopluc als refugiats en un altre. En tres casos s'utilitzà com a sala d'esbarjo, en dos dels quals s'especificà que l'esbarjo era el ball. A Gratallops s'utilitzà com a presó, a Cabacés s'hi van donar diversos usos (garatge, local de la cooperativa) i al Masroig s'hi van construir les barques que havien de creuar el riu quan s'esdevingués l'ofensiva de l'Ebre.

---

8. Climent, *Op. cit.*, p. 86.

9. Climent, *Op. cit.*, p. 91.

2. Les esglésies, poble a poble

Albarca

La Causa General no dona cap informació sobre el que hi succeí. Sabaté no esmenta la data dels fets. Els actors foren gent del poble.

«No fou matat ningú del poble, car tots formaven pinya. Però tots els exaltats varen saquejar l'església i feren caure a bocins l'altar de la Mare de Déu del Roser, d'estil gòtic, amb una imatge de la Verge procedent d'Escaladei. Seguiren el mateix camí les imatges de sant Vicenç, patró, i sant Roc, copatró. L'ermita de la Mare de Déu de Montserrat també fou saquejada i com que sembla que no van poder cremar la imatge per manca de combustible, l'aixafaren a cops de mall i la llençaren cingle avall. De les campanes de l'església, s'endugueren la grossa i deixaren la petita.»[10]

Bellmunt del Priorat

25 de juliol de 1936-30 de juliol de 1936. Els actors foren gent del poble.

«Quema de altares é imágenes de madera y de la mayor parte de las ropas y ornamentos del culto Divino (lo restante lo robaron) de la Iglesia Parroquial. Destrucción de todos los altares é imágenes de la propia Iglesia, convirtiéndola en almacén. Profanaciones públicas y robo de los vasos sagrados, custodia, cruz parroquial, etc.»

«Por aquellas fechas se decretó también la destrucción de las imágenes, estampas, libros y cuantos objetos religiosos estaban en manos de los particulares.»[11]

«El primer pas [del comitè] fou contra l'església; els altars i imatges foren malmesos i, junt amb els objectes de culte i ornaments, varen ser cremats fora del temple.» Fou convertit en magatzem municipal. «De les campanes, les dues grosses foren arrancades i llençades al carrer, d'on foren retirades amb un camió.»[12]

10. SABATÉ I ALENTORN, Jaume. *Víctimes d'una guerra al Priorat (1936-19..)*. Barcelona: Dalmau Editor, 2002, p. 26.

11. AHN, Causa General, 1443, exp. 7, foli 9.

12. SABATÉ, *Op. cit.*, p. 29.

La Bisbal de Falset

23 de juliol de 1936. «Elementos forasteros en número de unos 70 que vinieron a este pueblo.»

«Destrucción de las imágenes religiosas y todos los objetos religiosos de la Iglesia Parroquial.»[13] «Els milicians portaven pressa, es veu que ho esperaven, i el seu primer esclat, el 25 de juliol, fou en contra de l'església, on van destrossar les imatges i altres objectes i ornaments de culte, cremats en una monumental foguera. Quedaren en peu alguns altars i es va salvar l'orfebreria.»

De tres campanes, en deixen la grossa.[14]

Cabacés

23 de juliol de 1936. Els actors foren gent del poble.

«Destrucción de la Iglesia, quema de las Imágenes y demás objetos de culto.» «Destrucción saqueo e incendio» de les ermites de la Mare de Déu de les Neus, la de Sant Roc, la de Sant Joan, la de Sant Miquel i la de l'església del mas Roger. No indica cap data dels assalts a les ermites.[15]

«Com a primera mesura, el 23 de juliol els exaltats varen destrossar imatges i retaules de l'església, juntament amb l'orgue i objectes sagrats. Tot el material, trinxat a mil miques [...] fou carregat en un camió [...] i abocat al terraplè per on passa la Cantarilla del Pont del Terrer. [...] També el mobiliari de l'ermita de la Foia i el de l'ermita de Sant Miquel foren cremats; però contràriament, no es tocà res de l'ermita de sant Roc. Gràcies a la intervenció d'Ignasi Mallol, foren respectats el retaule gòtic de l'església parroquial i altres objectes d'un cert valor; traslladats a Barcelona, se'n féu càrrec la Generalitat. [...] Una altra víctima de l'estrall foren les campanes. Des tres que hi havia, en prengueren dues i en conservaren una, perquè la consideraven útil per a la població.»[16] El retaule era una peça del primer terç del segle XV. Els objectes que esmenta bé podrien ser «la orfebrería litúrgica, con varias piezas góticas de gran interés».[17]

---

13. AHN, Causa General, 1443, exp. 8, foli 9.

14. Sabaté, *Op. cit.*, p. 35.

15. AHN, Causa General, 1443, exp. 9, foli 10.

16. Sabaté, *Op. cit.*, p. 39. Part de la informació és extreta de Vall Masip, Joan. *Cabacés, el meu poble*. Cabacés, 1999. El retaule era una peça «del primer tercio del siglo XV».

17. *Monumentos*, p. 53-54.

Segons Joan Vall, l'edifici de l'església tingué diverses destinacions: magatzem de fruits de les finques requisades, caserna per a una unitat especial de soldats bascos, presó per a presos polítics, centre de coordinació de soldats que es reintegraven a l'exèrcit, base de xofers...[18]

«En una primera reacció iconoclasta [...] foren baixats al Puntarrer i cremats el mobiliari del temple i fins i tot l'orgue. Hom respectà, tanmateix, el retaule gòtic, el qual posteriorment fou traslladat a Barcelona per la Generalitat. [...] Part del mobiliari de l'ermita de la Foia i de la de Sant Miquel foren també cremats, però no es tocà res de l'ermita de Sant Roc. L'edifici de l'església, que havia restat intacte, fou utilitzat com a garatge durant la guerra, i la sagristia com a cooperativa.»[19]

Capçanes

24 de juliol de 1936. Els actors foren gent del poble amb «varios individuos de Mora la Nueva». «Son destruidos e incendiados todos los altares de la Parroquia. Robo relicario y profanación reliquia de Santa Rosalia Patrona del Pueblo.»

28 de setembre de 1936. «Se ordena a todos los vecinos que entreguen las imágenes religiosas de su propiedad para destruirlas.»[20] Segons el programa de festes de la benedicció i reposició de la imatge de la patrona, l'assalt es va produir el dia 22 de juliol.[21]

«El primer atac fou contra l'església; malmeteren els altars, les imatges i altres objectes de culte, cremats a la plaça. [...] Només hom pogué salvar —naturalment d'amagat— les relíquies de santa Rosalia, patrona del poble. Quant a l'edifici, es féu servir com a magatzem de control.» Les campanes no les van tocar.[22]

La imatge de la patrona es va beneir i reposar el 7 d'abril de 1940. L'adquisició de noves imatges per a l'església es finançà amb aportacions de la població.[23]

---

18. Vall, *Op. cit.*, p. 130-131.

19. Biete Farré, Vicenç. *Cabacés, un poble al peu del Montsant.* Cabacés: Ajuntament de Cabacés, 1991, p.203

20. AHN, Causa General, 1443, exp. 10, foli 9.

21. ACPR, Fons Ajuntament de Capçanes, Reposició imatge de Santa Rosalia, 171.2.

22. Sabaté, *Op. cit.*, p. 45.

23. ACPR, Fons Ajuntament de Capçanes, Aportacions compra imatge parròquia, 175.6.

Cornudella de Montsant

Agost de 1936. Els actors foren gent del poble.

«Destrucción parcial templo parroquial.» «Recogida Imágenes y objetos religiosos por las casas particulares.»[24]

«Com a primer pas l'església fou saquejada; però es conservà el magnífic retaule barroc de l'altar major, tot i que se'n destruïren les imatges. Foren cremats els altars laterals i malmeses les imatges, per bé que el pintor Ignasi Mallol, en nom de la Generalitat de Catalunya, pogué emportar-se'n algunes, amb els objectes de culte de més valor. I així va ser perquè segons *Monumentos* "Se ha recuperado gran parte de la orfebrería religiosa de los siglos XVII y XVIII y algunas casullas de telas del siglo XVIII."[25] Hom obligà a lliurar els llibres religiosos i els objectes de culte de les cases particulars. L'orgue de l'església fou destruït sense pietat. De les cinc campanes de bronze, quatre foren entregades per l'ajuntament per convertir-les en metralla. L'arxiu parroquial fou guardat i l'edifici de l'església, habilitat per magatzem, fou respectat. L'ermita del Codolar també va ser saquejada, però l'immoble fou conservat; el mateix passà amb les capelles del Pilar i del convent de les Monges.»[26]

«L'ermita de Sant Joan del Codolar va ser assaltada i cremada. Amb tot, la imatge del sant i algunes pintures, va ser salvades mercès els treballs del Sr. Mallol, de la Generalitat, però, diu Franquet, que van desaparèixer.»[27]

Segons *Monumentos*, el retaule o una part del retaule, diria jo, es va destruir «para hacer leña, por los refugiados, que estaban instalados en la iglesia durante el invierno 1936-1937». Així ho recull també Climent.[28]

Escaladei

«La Iglesia fue desvalijada y destruidas sus imágenes y el Templo quedo convertido en Sala de Báile unas veces y otras cuadra de caballerias, etc. Recogieron los cuadros religiosos que habian en las escasas casas de personas de derechas de la aldea. En el antiguo Convento de Escala-Dey (Con-

24. AHN, Causa General, 1443, exp. 13, foli 14.

25. *Monumentos*, p. 56.

26. Sabaté, *Op. cit.*, p. 51.

27. Gort Juanpere, Ezequiel. *Història de Cornudella del Montsant*. Reus: Fundació d'Història i Art Roger de Belfort, 1994, p. 359.

28. *Monumentos*, p. 56;Sabaté, *Op. cit.*,, p. 91.

vento de Cartujos) fueron demolidos algunos vestigios de arte que aún quedaban.»[29]

Segons Sabaté, un cop constituït el comitè, «l'emprengué contra l'església, petita, d'estil romànic [...] Enderrocaren l'altar [d'estil barroc] trencaren la imatge i tragueren els ornaments al carrer fent-ne mofa, i enmig de la plaça ho trencaren tot.» S'endugueren la campana.[30]

Falset

El 14 d'agost de 1936.[31] La causa general esmenta el mes d'agost, sense concretar-ne el dia. Els actors foren gent del poble..

«Destrucción de la Iglesia Parroquial, Hospital Municipal, Convento de las carmelitas.»[32]

«Els exaltats malmeteren els retaules i les imatges, bé que desaren tots els objectes que consideraren d'un cert valor. En enderrocar els altars, es trobaren que quedaven sepultats per un excés de fusta, i a primers de setembre acordaren fer un pregó anunciant al poble que tots els que volguessin fusta anessin a l'església a buscar-la; hi portaren una serradora i, feta a bocins, la gent en carregà de valent [...] Un altre pregó comunicà que tothom que tingués imatges o objectes religiosos, els portés a la plaça [un cop a la plaça] a cops de martell, ho trencaren a bocins, tot separant, tanmateix, allò que consideraven que podia tenir un cert valor. Alguns falsetans varen presenciar com eren foragitades del convent les germanes [...] i com la Mare de Déu del Carme, lligada amb una soga al coll, era llençada a terra.»[33]

Pel que fa a les campanes, el 24 de setembre tres foren aterrades i, juntament amb les dues del Convent, la de l'Hospital i la de Sant Gregori, el 7 d'octubre se les emportaren cap a Barcelona en un camió. Segons Sabaté i sense cap mena de document justificatiu, en el mateix transport s'emportaren «metalls, salmons, llànties i candelers i una muntanya d'objectes». Si bé es va dir que no valien res, entre aquestes peces hi havia «custòdies i urnes sagrades d'or i argent».[34]

29. AHN, Causa General, 1444, exp. 7, foli 20.

30. Sabaté, *Op. cit.*,p. 51.

31. Ciurana i Sans, Jaume. *La Baronia d'Entença.* Edita Jaume Ciurana i Sans, 2002, p. 230.

32. AHN, Causa General, 1443, exp. 15, foli 10.

33. Sabaté, *Op. cit.* p. 66.

34. Sabaté, *Op. cit.*, p. 68.

Ezequiel Gort, seguint Jaume Ciurana, hi afegeix algun detall nou: «Ciurana informa que el 14 d'agost de 1936 es va manar que tothom que tingués imatges i objectes religiosos els portés a la plaça per cremar-los, mentre a l'església —que seria incendiada— foren destruïts els altars, les imatges, l'orgue, els bancs, les reixes de ferro».[35] I, a més, concreta l'afirmació de Sabaté sobre la salvació d'alguns objectes de valor: «Algunes obres van potser ser retirades per tal de garantir-ne la conservació, com ho denota el fet que, el 29 d'octubre de 1936, l'Ajuntament lliurés quatre peces pintades d'un retaule renaixentista als membres de la Comissió del patrimoni artístic de la Generalitat de Catalunya».[36] «Además de la destrucción de algunos retablos barrocos estimables, hay que deplorar la pérdida de una custodia de plata y de una magnífica arquilla del siglo XIV, de plata repujada, con delicados relieves y esmaltes.»[37]

Dins del temple, s'hi va fer foc: «El paviment estava aixecat pel foc, les parets fumades i les portes laterals enderrocades».[38]

«El poble de Falset contemplà indecís, i tremolós com l'església parroquial cremava pels quatre costats.» Segons aquesta font, «el temple parroquial, profanat, utilitzat per a serradora industrial», però probablement ho confon amb la instal·lació de la serradora que ja he comentat.[39]

La Figuera

Juliol de 1936. Els actors foren gent del poble.

«Las turbas marxistas destruyeron los altares, imágenes y todos cuantos objetos de culto habia en la iglesia y en la ermita de San Pablo, quemando todos los objetos de madera y cuantas imágenes y objetos sagrados fueron susceptibles.» «La Iglesia quedó convertida en garaje unas veces y otras en almacén, escuelas, domicilio de refugiados, etc.»[40]

«A l'església, dedicada a sant Martí, ho cremaren tot; el retaule major [...] d'estil barroc sobri, més aviat neoclàssic. Al temple hi havia profusió d'imatges [...]. L'edifici de l'església fou destinat a magatzem per les neces-

35. Gort, *Op. cit.*, p. 314-315.

36. Gort, *Op. cit.*, p. 315.

37. *Monumentos*, p. 57.

38. *150 anys de presència i de fidelitat. Congregació de la Puríssima Sang*. Congregació de la Puríssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist, 1999, p. 33.

39. Ciurana, *Op. cit.*, p. 230.

40. AHN, Causa General, 1443, exp. 16, foli 8.

sitats del comitè. Entre els actes degradants, cal destacar la retirada de les campanes, tant de l'església com de l'ermita de Sant Pau, que també fou saquejada.»" De les campanes de l'església se'n conservà una, «ja que se'ls va fer veure que calia tenir almenys una campana per si es calava foc en algun lloc de la vila». La de l'ermita l'amagà algú.[41]

Gratallops

Juliol de 1936. Els actors foren gent del poble.

«Fueron incendiados la Iglesia, Santuario de Nuestra Señora de la Consolación y la Capilla del Calvario. Todos los altares, las Imágenes y cruces fueron destruidos y quemados. Fueron profanadas tres tumbas dentro de la Iglesia. Se obligó a todo el vecindario bajo serias amenazas a entregar todos los objetos religiosos que poseían.» «Fue habilitada la Iglesia Parroquial para cárcel o prisión.»[42]

«Enderrocament dels retaules i imatges de l'església, cremats en una enorme foguera, així com també figures i objectes de culte de les cases particulars.» Es feu el mateix amb l'ermita de la Mare de Déu de la Consolació. «De les quatres campanes que hi havia, se'n van endur tres, amb l'excusa que eren necessàries per a construir material bèl·lic.» La de l'ermita, també.[43]

«Interesantes piezas de orfebrería litúrgica se han conservado y recuperado en su mayoría. De la ermita de la Consolación fueron destruidos el retablo e imagen del Rosario, del siglo XVII, y otra imagen de la Virgen del siglo XVII-XVIII.»[44]

«Descripción de los daños causados en el inmueble. Puertas y accesorios de madera; órgano y armónium; dos campanas; una barandilla de la torre campanario; cuatro lapidas de sepulturas destrozadas; una pila bautismal; dos de agua bendita; dos púlpitos dos barandillas del altar mayor y capilla del Santísimo; nueve retablos de gran valor y dos de menos importancia; dos tapices artísticos, tres cálices, un relicario de plata, una custodia, varios ternos, casullas varias y mucha ropa para celebrar. Ermita y Calvario todo destrozado e incendiado.»[45] En un informe del 6 d'agost de 1939 s'afirma

41. Sabaté, *Op. cit.*,, p. 81.

42. AHN, Causa General, 1443, exp. 18, foli 7.

43. Sabaté, *Op. cit.*, p. 81.

44. *Monumentos*, p. 58.

45. ACPR, Fons Ajuntament de Gratallops, Informe danys a l'església, 192.9.

que el dany causat és «incalculable por comprender obras de arte de inapreciable valor».[46]

El 1943, l'ajuntament va realitzar un repartiment per arranjar els danys.[47]

Els Guiamets

25-26 de juliol de 1936. Segons Sabaté, fou el 24. Gent del poble, amb cinquanta més de la Serra i de Móra la Nova.

«Incendio y destrucción de todos los altares y ornamentos sagrados de la Iglesia Parroquial. Obligaron bajo amenazas y por el terror a ayudarles en esta profanación a casi todas las personas de derecha. Días después obligaron a llevarles todas las imágenes, libros y revistas eclesiásticas, y estampas que había en las casas, incendiándolo todo, en medio de constantes profanaciones.»

Agost: «Se apoderaron de 640,20 pts. de la Confraria del S.N. de Jesús y objetos pertenecientes a la misma, e hicieron igual con respecto a la Congregación de las Hijas de María.»[48]

«Tots els retaules, imatges i objectes de culte foren trencats i arrencats, els portaren a les afores del poble, ho amuntegaren i dispararen les pistoles contra els sants, fins que hi van calar foc. Obligaren als catòlics a cremar els objectes de caràcter religiós que tenien a casa. Un que s'hi va negar [...] fou tancat a l'església, on el van retenir 24 hores. Cal lamentar la pèrdua del retaule barroc de l'altar major i el Crist repenjat, el de més valor artístic de tota la comarca. Els ornaments varen desaparèixer, i també dos calzes i una custòdia.» Alguns objectes es van guardar en cases. «Les campanes foren respectades.»[49]

El Lloar

24 de juliol de 1936. Segons Sabaté, fou el 22 de juliol. Els autors foren gent del poble

---

46. ACPR, Fons Ajuntament de Gratallops, *RESUMEN que formula este Municipio, para dar cumplimiento a lo que dispone la Circular n.º 181* del Excmo. Sr. Gobernador Civil de 24 de julio de 1939, 159.60. (He localitzat aquest informe en altres fons municipals. A partir d'ara m'hi referiré com a Resumen.)

47. ACPR, Fons Ajuntament de Gratallops, *Repartiment per arreglar l'església,* 24.I.1943, 159.49.

48. AHN, Causa General, 1443, exp. 19, foli 9.

49. Sabaté, *Op. cit.*, p. 93.

«Quema de la Iglesia = Fueron arrancados todos los altares y demás material religioso que había en la Iglesia, y llevado en dos carros a un patio tocando al pueblo, y allí lo quemaron todo, sin quedar absolutamente nada. Después unas tumbas que había fueron sacados los restos de los cadáveres que alli reposaban y también fueron quemados. Después más tarde las campanas que aún quedaban también fueron sacadas y entregadas a una cuadrilla de la F.A.I que las subió a buscar. En la Iglesia había mucho valor en Altares, teníamos dos procedentes del convento de "Scala Dei" de mucho valor artístico.» També de les cases particulars.[50]

«El 22 de juliol de 1936 fou profanada l'església, els retaules i imatges foren malmesos i, duts amb uns carros cap el racó del Ponton, hi cremaren dos o tres dies. [...] Una imatge de sant Miquel, patró de la parròquia i del poble [...] fou esmicolada a cops de mall i llençada a bocins pel Salt avall. Les tombes [...] foren obertes i hi calaren foc. [...] Els calzes i copons [...] feren cap a Tarragona, a les oficines de Museus de la Generalitat. [...] Les campanes també reberen. Uns homes de fora junt amb d'altres del poble, varen arrencar les tres de l'arc on estaven penjades i, una darrera l'altra feren cap al mig de la plaça i quedaren esclafades.»[51]

Marçà

A la Causa General no se'n diu la data. Probablement seria abans del 24, perquè aquell dia gent de Marçà anà a la Torre de Fontaubella, com veurem. Segons Rafel Queixalós, els fets es produïren el 23 de juliol de 1936.[52] Els autors foren gent del poble.

«Fue casi totalmente destruida y quemada la Iglesia Parroquial, así como en su totalidad los ob[j]etos del culto.» «Fue destruida casi totalmente por las llamas la Iglesia Parroquial y se ordenó a los vecinos la entrega de los objetos religiosos, que fueron quemados.»[53]

En un informe del 1950 s'afirma que fou «casi totalmente destruida en período de dominación roja».[54]

---

50. AHN, Causa General, 1444, exp. 1, foli 7.

51. Sabaté, *Op. cit.*, p. 99-100.

52. Queixalós, Rafel. *Marçà reculls de la seva història*. Marçà: Edita Rafel Queixalós i Fucho, 1992, p. 117.

53. AHN, Causa General, 1444, exp. 3, foli 8.

54. ACPR, Fons Ajuntament de Marçà, Memòria tasca municipal 1939-1950, 147.33.

«El dia 23 de juliol a la tarda es presentaren en un camió un grup d'homes procedents de vora vila i amb violència entraren al temple parroquial i sense cap repugnància anaren sostraient-ne les imatges dels altars, i les llençaren enmig de la plaça totes amuntegades. Seguidament, dos fills del poble que prengueren part en aquest fet horrorós, van anar a la tenda de comestibles de Joan Turú, família devota, i armats com anaven, els obligaren a lliurar-los la gasolina que tenien per venda a la menuda, i seguidament l'arruixaren per sobre de les imatges i hi calaren foc. També foren destrossats els altars i llençats damunt les flames. L'altar de St. Pelegrí, part d'ell amb motllures repujades en or de llei, ignorants de la seva gran vàlua també el cremaren. Igualment cremaren el valuós cancell que havia regalat l'enginyier del tram de ferrocarril, Eduard Maristany.» «El comitè, per tal de fer desaparèixer tot allò relacionat amb la religió catòlica, va fer treure totes les creus del cementiri municipal, i més encara: va enderrocar la cúpula del temple parroquial i la teulada. [...] El dia 8 del mateix mes [setembre] l'Ajuntament va fer un ban, obligant tot el veïnat a lliurar les escriptures dels seu béns, com també tot el que posseïen relacionat amb la religió catòlica, i que fos dut a la plaça de les Arenes. [...] Tot el que anaven portant al mig de la plaça, en una foguera ho anaven cremant.»[55]

Per contra, Sabaté no parla de gent vinguda de fora i ho atribueix tot al comitè: «En esclatar la revolta el 18 de juliol, es creà el comitè revolucionari. [...] Un dels primers estralls fou esbandir de l'església les imatges, els retaules, objectes de culte i ornaments; tot fou cremat violentament». De les dues campanes, no en va quedar cap.[56]

«Quan tot el sostret era aliment de les flames anaren a cercar el sacerdot de la parròquia, Emili Sastre, i després d'haver-se persignat davant la crema de les imatges, se'l van endur amb el camió, i a uns 1.500 m passat Falset, a la carretera de Reus, el van assassinar.»[57]

Margalef

25 de juliol de 1936, església; 26 de juliol de 1936, ermita. Els autors foren gent del poble.

---

55. Queixalós, *Op. cit.*, p. 117; p. 120

56. Sabaté, *Op. cit.*, p. 111.

57. Queixalós, *Op. cit.*, p. 117.

«Quema y destrucción de la Iglesia Parroquial y ornamentos sagrados, ropas, imágenes etc. Id[em] de la Ermita de San Salvador.»[58]

«Enderrocament dels retaules i les imatges de l'església; junt amb els objectes de culte i ornaments, foren portats i cremats al pont.» Quant a l'ermita de Sant Salvador: «Seguí aquest tortuós camí [...], s'endugueren la campana; no obstant això, es va mantenir la del poble. L'edifici de l'església fou conservat i serví com a magatzem municipal, on el comitè desava els estris».[59]

El Masroig

«Primeros días del Movimiento». Els autors foren gent del poble.

«Destrucción de todas las imágenes de la Ermita de Ntra Sra de las Piñeras. Destrucción de todas las imágenes de la Iglesia parroquial de esta población.»[60]

Segons una declaració d'un del poble del 5 d'abril de 1939, els fets es produïren el 23 de juliol. També assegura que qui el va obligar a fer guàrdia foren persones de Móra d'Ebre.[61]

«Destrucció dels retaules, imatges i objectes de culte de l'església, que fou tot cremat. L'edifici, destinat a magatzem municipal.» Les dues campanes foren aterrades. «El retaule i la imatge de l'ermita de les Pinyeres foren igualment malmesos, com també la campana que anunciava les celebracions.»[62]

En un informe de 1939, l'ajuntament qualificava l'església i l'ermita com a edificis parcialment destruïts.[63]

El Molar

A la Causa General no hi figura cap data. Els autors foren gent del poble

«Destrucción y quema de todas las Imágenes sagradas de la Iglesia. Quema de todo lo que invocase religiosidad.»[64]

58. AHN, Causa General, 1444, exp. 2, foli 8.

59. Sabaté, *Op. cit.*, p. 111.

60. AHN, Causa General, 1444, exp. 4, foli 6.

61. ACPR, Fons Ajuntament del Masroig, Declaració voluntària, 93.17.

62. Sabaté, *Op. cit.*,, p. 121.

63. ACPR, Fons Ajuntament del Masroig, Relació obres d'art, Monuments i esglésies destruïdes, 118.34.

64. AHN, Causa General, 1444, exp. 5, foli 7.

«Les imatges i els retaules, junt amb alguns objectes de culte i ornaments, foren trets del temple i s'ho endugueren a cremar al punt d'enllaç entre les carreteres del Lloar i de la Figuera. L'edifici no fou cremat, el comitè l'utilitzà com a magatzem i garatge i fins va servir de quadra.» En una casa particular, s'hi amagaren i conservaren els principals objectes de culte, si bé «la custòdia s'hagué de lliurar a un membre de la FAI, per destruir-la». Les tres campanes foren aterrades.[65]

«S'assalta l'Església de la Parròquia, de la que són desmuntats els altars i cremades llurs imatges. L'edifici queda aleshores transformat en magatzem i garatge, però reservat per al servei del Comitè.»[66]

La Morera de Montsant

23 de juliol. Els autors foren «Manuel Ruiz junto con algunos desconocidos y obligando a los del comité del pueblo».

«Destrucción de los objetos de culto.»[67]

«Fou buidada de tos els objectes de culte i ornaments, que foren incinerats a l'exterior.» Les campanes, no les varen tocar.[68]

«Les campanes foren enderrocades i llançades a la plaça.»[69]

Poboleda

22 de juliol. Els autors foren gent del poble.

«Destrucción de Imágenes y altares de la Iglesia así como de dos capillas de casas particulares y todos los restos, quemados en la plaza frente a la Iglesia. Se destruyeron además todos los objetos del culto y se profanaron las tumbas de los enterrados en dicha Iglesia.» Segons una carta de l'alcaldia de 1940, «fueron descubiertas las dos tumbas primeras de la nave central y sacados sus cadáveres, con el único fin de ver si se encontraba en ellos alguna joya u objeto de valor para apoderarse de él y apropiarselo. [...] Salvaron el Altar Mayor, las ropas del Sacerdote y objetos de valor de oro y

---

65. Sabaté, *Op. cit.*,, p. 129.

66. Cubells Cubells, Àngel. *Història del Molar.* Lleida: Editor Àngel Cubells, 1973, p. 166.

67. AHN, Causa General, 1444, exp. 7, foli 9.

68. Anguera, Pere; Aragonès, M. *El Priorat de la Cartoixa d'Escaladei*. Santes Creus: Fundació Roger de Belfort, 1985, p. 32.

69. Sabaté, *Op. cit.*,, p. 139.

plata. Recogieron los cuadros y estampas religiosas de las casas particulares y las quemaron».[70]

«Encara quedava algú, amb un cert pes, que els féu comprendre que l'altar major era una joia arquitectònica i que s'havia de respectar, i desistiren de l'intent. No obstant això, foren cremats els altars laterals, imatges i ornaments; però els objectes de més valor se'ls van endur cap a Tarragona.» De les quatre campanes, se'n van emportar les dues més grans. «L'església fou netejada i hi van fer ball diverses vegades.»[71]

«Fueron destruidas las imágenes del retablo mayor, magníficas tallas de madera del siglo XVIII; se han conservado la cabeza de una de ellas. [...] Se ha extraviado parte de la orfebrería litúrgica, que contaba alguna pieza interesante del siglo XVIII; otras piezas, como una cruz procesional, de bronce dorado, del siglo XVII y una custodia barroca, han sido recuperadas.»[72]

Porrera

24 de juliol. Els autors foren gent del poble.

«Quema de imágenes y objetos de culto de la parroquia. Quema de los objetos de culto de la Ermita de S. Antonio.»[73]

«El comitè revolucionari es féu amb la direcció de la vida local, i tot seguit atacà l'església, esbocinà altars, imatges i objectes de culte, tot cremat en una enorme foguera; l'edifici fou destinat a local d'esbarjo. Al campanar, hi havia tres campanes, dues de les quals —les majors— foren arrencades i llençades al carrer.»[74]

En un informe sobre danys produïts per la guerra es diu que l'església restà «destruída en su interior».[75]

Pradell de la Teixeta

A la Causa General no hi figura la data. Els autors foren gent del poble.

---

70. AHN, Causa General, 1444, exp. 9, folis 8, 11-12, 15.

71. SABATÉ, *Op. cit.*, p. 143-144.

72. *Monumentos*, p. 63.

73. AHN, Causa General, 1444, exp. 10, foli 8.

74. SABATÉ, *Op. cit.*, p. 149.

75. ACPR, Fons Ajuntament de Porrera, Informe danys Guerra Civil (1939), 294.5.

«Fueron destruidas todas las Imágenes y objetos que existian en aquella fecha dentro de la Iglesia parroquial.» Segons l'informe de la Guàrdia Civil, foren «las turbas que invadieron el pueblo».[76]

«L'església [...] fou la primera víctima d'aquelles turbes enfurismades. Varen ser enderrocats i malmesos els altars, les imatges i altres objectes de culte. Una gran foguera ho convertí tot en cendres.» Quant a les campanes, se n'emportaren les dues petites.[77]

Siurana

Juliol de 1936. Els autors foren «los elementos destacados de Cornudella», segons l'informe de la Guàrdia Civil. Uns forasters, segons Sabaté.

«Destrucción parcial ornamentos e imágenes del templo.»[78]

«L'església va estar tancada i barrada mentre durà la guerra i pogué conservar-ho pràcticament tot.»[79]

«Es interessant assenyalar que aquesta església [Santa Maria] no fou cremada ni saquejada durant la Guerra Civil. Per això conserva tres retaules a l'absis prou interessants.»[80]

«La iglesia [...] no ha sufrido ningún daño. Todos sus retablos [...] se conservaron hasta 1938; los soldados rojos en retirada los destruyeron y quemaron, excepto el mayor [...] También fueron destruídos en la misma ocasión los vestidos de la Virgen [...] Se salvó la venerada imagen de la Virgen [...] Se han recuperado también las joyas de la Virgen, algunas del siglo XVIII, de oro y pedrería fina.»[81]

La Torre de Fontaubella

24 de juliol de 1936. «Por elementos marchistas del vecino pueblo de Marsá (Tarragona).»

76. AHN, Causa General, 1444, exp. 11, foli 7.

77. Sabaté, *Op. cit.*, p. 153.

78. AHN, Causa General, 1443, exp. 11, foli 8.

79. Sabaté, *Op. cit.*,, p. 157.

80. Ciurana i Sans, Jaume. *Ciurana. Aportació a la història.* Edita Jaume Ciurana i Sans, 1993, p. 58

81. *Monumentos*, p. 55.

«Destrucción completa de Altares e Imágenes y demás objetos del culto de la Iglesia Parroquial. »[82]

«Als pocs dies [de l'inici de la guerra], un grup de milicians de Marçà va treure al carrer totes les imatges de l'església i en féu una foguera al davall de la Placeta, a la mateixa cantonada de l'edifici. El diumenge següent [26 de juliol?] un ban del comitè va fer anar els homes de dreta a desmuntar tots els altars i portar-los al capdavall del poble, on van cremar-ho tot, bancs inclosos, i també la roba i mobles de la sagristia.» Les dues campanes es van conservar.[83]

Torroja del Priorat

25 de juliol de 1936. Els autors foren gent del poble.

«Destrucción completa de imágenes y altares de la iglesia de esta poblacion y de los particulares echándolo todo a la hoguera por imposición y amenaza.»[84]

«Una colla d'enfurismats entrà al temple i, a cops de mall, destruïren els altars, imatges i objectes de culte, i obligaren els homes del veïnat a participar-hi. Tot el que havien trinxat fou portat i cremat al peu de la Costeta. L'orgue anava a seguir el mateix camí, però algú s'hi va oposar, fent-los comprendre que era una obra d'art que no tenia res a veure amb la religió; [...] Hi havia al campanar, tres campanes en bon estat i dues se les endugueren.»[85]

L'església fou destinada a magatzem i a cooperativa de consum.[86]

Ulldemolins

23 de juliol de 1936. Els autors foren gent del poble.

«Se derribaron todos los altares de la Iglesia y ermitas, sacando todas las imágenes y objetos del culto a la plaza prendiéndoles fuego, haciendo mil burlas del poder de las imágenes y más tarde apearon las campanas y se las llevaron.»[87]

---

82. AHN, Causa General, 1444, exp. 15, foli 7.

83. Sabaté, *Op. cit.*, p. 159.

84. AHN, Causa General, 1444, exp. 17, foli 9.

85. Sabaté, *Op. cit.*, p. 163.

86. Sabaté i Alentorn, Jaume. *Torroja del Priorat. Recull històric de la vila.* Tarragona: Diputació de Tarragona, 1997, p. 226.

87. AHN, Causa General, 1444, exp. 18, foli 13.

«Al cap d'un parell de dies, el 21, un avalot de dones i homes, al que s'afegí molta quitxalla, assaltava l'església i començà a saquejar-ho i destrossar-ho tot. Alguns, fent mofa, es disfressaven amb les casulles i les estoles; d'altres arrancaren els tubs de l'orgue i els passejaven com si fossin trompetes. Començaren a destruir tots els retaules. El retaule de l'altar major no podien arrencar-lo. A la fi, amb sogues i dinamita el tiraren a terra.

A la plaça començaren a amuntegar-ho tot: els retaules destrossats, els bancs, les imatges i altres objectes litúrgics. Les fogueres foren tan grans que fins i tot es cremaren els arbres de la plaça.

L'avalot es va dirigir després cap a l'ermita del Loreto, fent una gran gresca pel carrer i cridant: "Som la brigada de la destrucció". Tot va ser cremat també, fins i tot la imatge de la Verge a la qual el poble havia tingut tanta devoció durant segles.

En els dies següents, corrien la mateixa sort les ermites del Montsant.

[...] Es va prohibir totalment el culte i les manifestacions religioses. L'església parroquial i l'ermita del Loreto es convertiren en magatzems del poble en requisar-se les collites. L'ermita de Santa Magdalena es va convertir en el polvorí, més tard.

Es va decretar que tots els objectes religiosos que tenien les famílies a casa seva, imatges, rosaris, estampes, etc. fossin lliurats a l'autoritat, per ser destruïts i cremats. Les cases de gent més catòlica foren escorcollades de dalt a baix. Les manifestacions religioses podien ser motiu de delicte.»

A la nota 50 explica: «Es va salvar el tresor litúrgic: custòdies, creus, calzes, etc. perquè s'havia amagat sota terra, a cal Metge poc abans».[88]

«De les 4 campanes de l'església se n'emportaren 3.»[89]

«La guerra civil dels anys 1936-1939 fou una desfeta total de famílies i d'hisendes, i d'unes pèrdues doloroses i irreparables. Fou també un desastre la pèrdua de les valuoses obres d'art religiós, [...] el retaule de l'altar major de l'església parroquial de Sant Jaume Apòstol i el seu magnífic orgue, el retaule de l'altar major de l'ermita de Santa Magdalena, el sant Crist jacent [...]; a això cal afegir la profanació de tots els altres temples, com el Santuari de la Verge de Loreto, l'ermita de Sant Antoni i la de Sant Bartomeu de Fraguerau.»[90]

---

88. TOLDRÀ PARÉS, Montse. "Mig segle d'història d'un poble (Ulldemolins 1900-1950)." *Quadern d'Ulldemolins,* núm. 8. Falset: 1994, p. 43-45.

89. SABATÉ, *Op. cit.,* p. 169-170.

90. MONTLLEÓ, Modest. "Epíleg". Dins: LLADONOSA, Josep. *Ulldemolins. Història, costums i tradicions.* Cornudella: Fundació d'Història i Art Roger de Belfort, 2004, p. 141-142.

Segons *Monumentos*, els retaules eren d'estil plateresc i un de gòtic de finals del s. XV. Els de les ermites eren del segle XVI. «Se conservó escondida en el pueblo, una custodia de plata, de estilo plateresco, del siglo XVI, y se han recuperado las otras piezas de orfebrería religiosa, que habían sido recogidas por el Servicio de la Generalidad de Tarragona.»[91]

La Vilella Alta

Única localitat on, segons les respostes que es van donar al qüestionari número 3, no hi va haver cap destrossa. Ara bé, en el qüestionari que va contestar la Guàrdia Civil, a la pregunta «Miembros de los Comités Revolucionarios», van respondre: «Para evitar el incendio de la Iglesia, por gente desconocida, capitaneados, al parecer por el Mayordomo de la Casa de Garcia Farias del anexo de Morera del Montsant, denominado Escala-Dey, llamado "El Italiano" todos ellos trabajadores del canal que conducia las aguas del rio Ciurana al pantano de Riudecañas, hubo necesidad de constituir una especie de comité». I més endavant, en la resposta a la pregunta «Principales desmanes y atropellos cometidos en dicho pueblo» són molt explícits a l'hora de descriure els fets: «No se puede precisar fecha, pero ya sea el 24 ó 25 de Julio de 1936, se presentaron dos camiones ocupados por hombres de todas edades, desconocidos y armados profiriendo gritos, y asustando al vecindario, obligando a levantar las persianas y abrir las puertas y en ésta actitud llegaron a la Plaza de la Iglesia, dieron comienzo a la destrucción de Imágenes y todo cuanto en su interior habia. También querian haber quemado la Iglesia, pero desistieron de ello ya que gentes del pueblo les hicieron ver que ardería todo el pueblo pues éste es de construcción antigua abundando las maderas y la Iglesia se halla en medio de él. El pueblo fue tan bueno que recuperaron varios objetos de valor y con ello evitaron se los llevaran la chusma incendiaria como son Vasos Sagrados, el Cáliz, la Custodia, el Incensiario, candelabros, hisopos, bancos y otras varias cosas las cuales fueron en su poder hasta que en llegando las Tropas Nacionales fueron entregadas a las autoridades».[92]

Segons Sabaté, al poble «feren cap uns homes enfurismats, baixats d'Escaladei; n'agafaren uns quants que treballaven al poble i els obligaren a seguir-los. Assaltaren els altars i imatges i tot fou destruït a trets i cops de mall, igual que els objectes de culte i ornaments que trobaren, i ho varen

---

91. *Monumentos* p. 77.

92. AHN, Causa General, 1444, exp. 22, foli 14.

cremar [...] No obstant això, els havien passat al davant en Ventura Gassol i l'escultor Joan Rebull, els quals s'endugueren tots els objectes d'art que pogueren ésser salvats del destí que els esperava. A l'església, hi havia sants i santets per tots els racons, i molts d'altres en les cases particulars, que hagueren de ser entregats». De les tres campanes que hi havia, se'n van emportar dues.[93]

«Se conservaron, y fueron llevados a los Museos, dos retablos pintados del siglo XVI, que no se han recuperado; tampoco lo ha sido un relicario gótico de latón cincelado.»[94]

La Vilella Baixa

23 de juliol de 1936. Els autors foren gent del poble, sota amenaces de bracers vinguts d'Escaladei.

«Fue en esta fecha y a las diez horas aproximadamente, estando el pueblo entero pacíficamente entregado a sus quehaceres como de costumbre, cuando hizo irrupción en el mismo, una cuadrilla de individuos armados y de mala catadura, procedentes todos ellos de los braceros que por entonces trabajaban en las propiedades de Scala-Dei; gente de lejanas tierras que fueron traídos ante la falta de braceros del país. Llegados que fueron, se dirigieron a la Iglesia con la pretensión de pegarle fuego, pero ante la enérgica intervención del Alcalde y de algunos vecinos que les hicieron ver que de hacerlo así, peligraban las viviendas de mucha parte del pueblo y ante la promesa que les hicieron, (pues así ellos lo exigían), de que serían destruidos los altares y objetos de culto, se marcharon, peró con la amenaza de que si cuando volvieran a pasar al cabo de algunas horas no lo habían hecho, sin contemplaciones de ninguna especie, le pegarían fuego, aunque ardiera el pueblo entero.

Ante esta amenaza y en vista de las noticias que hiban llegando referentes a las barbaridades que se cometian en otros lugares, el Alcalde convocó al pueblo y les hizo presente las amenazas por aquellos proferidas y en vista de que no quedaba otra solución y para evitar mayores daños, invitó a todos los vecinos que quisieran colaborar en la obra de demolición lo hicieran, y los que no quisieron hacerlo, podían retirarse a sus domicilios.

De esta manera y con el auxilio de la mayor parte de la población, se fueron sacando las Imágenes, Altares, Ornamentos Sagrados y todo lo que

93. Sabaté, *Op. cit.*, p. 179.

94. *Monumentos*, p. 81-82.

había en el recinto de la Iglesia, y llevados a las márgenes del Río Montsant, por ser espacio abierto y donde menos peligro ofrecía para la seguridad de las viviendas al ser consumido por el fuego.

Cuando al cabo de pocas horas, volvieron a pasar los forajidos, hicieron una detenida inspección en el edificio de la Iglesia para ver si sus órdenes habían sido cumplidas, marchándose seguidamente al ver conseguido su propósito.

Esta es la relación exacta de lo sucedido en este pueblo, y si bien es cierto que la mayoría de vecinos colaboraron en la obra de destrucción, la inmensa mayoría, lo hicieron para evitar mayores males y la pérdida del magnífico edificio que es la Iglesia.»[95]

«No trigà gaire a consumar-se el preceptiu enderrocament dels retaules de l'església, junt amb les imatges i els objectes de culte. Seguiren els bancs, confessionaris..., tot fou tret a la plaça, on una gran foguera ho devorà. Respectaren les campanes [...] Feren lliurar els objectes religiosos que hi havia a les cases particulars... i tot quedà malmès.»[96]

2. Els capellans

Introducció

A la comarca del Priorat, vint-i-quatre de les vint-i-sis localitats tenien capellà. No en tenien ni la Vilella Baixa ni Escaladei.[97] Dels vint-i-quatre rectors, se'n salvaren deu. Ara bé, en localitats com Falset, en què hi havia més d'un capellà, foren tots assassinats. D'altra banda, cal comentar el cas del rector dels Guiamets, que va poder fugir però fou assassinat a Almassora. El rector d'Albarca va morir també fora de la comarca. En un primer grup detallo els capellans de la comarca que es varen salvar. A la segona part, els que varen ser assassinats a la comarca. En una tercera fase comento la informació que he trobat sobre capellans de la comarca que foren assassinats en altres comarques. En un quart apartat, alguns detalls sobre altres capellans els cossos dels quals foren trobats al Priorat. Finalment presento el que he trobat sobre altres capellans vinculats a la comarca.

95. AHN, Causa General, 1444, exp. 23, foli 8.

96. Sabaté, *Op. cit.*, p. 183.

97. AHN, Causa General, 1444, exp. 23, AHN, Causa General, 1444, exp. 7.

Assassinats

En total, al Priorat s'assassinaren disset capellans, dotze dels quals eren rectors dels seus pobles, dos eren ajudants del rector de Falset i tres eren rectors de pobles de fora de la comarca que per circumstàncies diverses es trobaven al Priorat l'estiu d'aquell any.

Cronologia

Com es pot comprovar al quadre, la immensa majoria dels assassinats es cometeren a partir de l'11 d'agost.

Data dels assassinats

Setmana del 28.VII al 3.VIII	2
Setmana del 4.VIII al 10.VIII	1
Setmana de l'11.VIII al 17.VIII	10
Setmana del 18.VIII al 24.VIII	4

Autors

Respecte als autors, com en el cas dels assalts a les esglésies foren persones de la mateixa localitat en la majoria dels casos, si bé sempre hi figuren patrulles o grups vinguts d'altres llocs, com s'indica en el quadre següent. Ara bé, no sempre s'assegura que la procedència sigui clara, per la qual cosa cal prendre el quadre amb pinces. Com veurem, de vegades actuaven gairebé per casualitat, com en el cas del rector de Bellmunt: passava pel poble, el detecten i decideixen actuar. En altres casos, la majora, hi va haver una autèntica persecució, com tindrem ocasió de veure. Els grups actuaven per nuclis propers al de la seva procedència. Hi ha un esment a un grup de Cornellà que, si bé l'he anotat en el text, no l'he pres en consideració a l'hora de realitzar el quadre: segurament es tracta d'una errada.

Procedència de les patrulles

Poboleda	1
Gratallops	2
La Serra	1
Móra	4
La Pobla de Cérvoles	3
Colldejou	4
Desconeguda	2

Formes d'actuació

En general, els capellans foren objecte de maltractaments psicològics i físics abans de ser assassinats (befes, insults, cops...). Sembla que la forma habitual de cometre l'assassinat era un tret al cap, si bé no sempre se'n donen detalls. Aquesta mancança impedeix saber el grau d'acarnissament dels assassins amb les víctimes, si bé hi ha casos, com el del rector de Bellmunt, que és prou clar justament pels detalls que un testimoni en va donar. Ara bé, gairebé mai hi hagué testimonis directes dels fets en condicions de declarar després de la guerra: o havien fugit o havien estat morts durant aquesta, o afusellats poc després d'acabada. Si més no així ho afirmen els ajuntaments i la Guàrdia Civil. En els qüestionaris que respongueren, a la pregunta sobre la localització dels possibles autors dels crims sovint hi figuren aquests tres destins.

Capellans de la comarca que es varen salvar

Rector de la Bisbal. Corneli Montfort Montfort. «El comitè li va expedir un salconduit de venedor de faixes. [...] Va marxar del poble el 23 de juliol, a peu, i no arribà al seu [Villafranca del Cid] fins el 5 de setembre.» El seu periple es pot llegir al llibre *Odissea*, escrit per Manuel Monferrer Agut a partir d'uns apunts escrits pel mossèn.[98]

Rector de Cornudella. Informe de la Guàrdia Civil: «En este pueblo no se cometieron asesinatos, si bien dos sacerdotes que fueron detenidos los

98. Sabaté, *Op. cit.*, p. 35.

primeros dias por los elementos del comité, fallecieron mas tarde a consecuencia de los sufrimientos padecidos en la carcel». Això podria valdre per al cas del capellà d'Albarca. Com de l'altre no en figura el nom a l'informe i no hem trobat notícies de cap capellà de Cornudella o que residís a Cornudella i que fos assassinat, no l'hem pres en consideració. D'altra banda, segons Gort, «pel que fa els sacerdots [...], en aquells primers moments el mateix alcalde va fer un escrit al seu favor, declarant que estaven fent una bona obra a Cornudella i que no intervenien en política». En una nota assegura que «fins i tot un d'aquests sacerdots, mossèn Ramon Robert, va passar tota la guerra al poble, amb el coneixement dels veïns, i fou respectat i protegit per tots». I segons Sabaté: «Els membres del comitè es cuidaren de salvar i respectar la vida», tant la del rector com la de tres sacerdots més, entre els quals hi havia el rector de Siurana, Emili Sánchez.[99]

Rector de Gratallops. Enric Domènec Baige. El seu germà Josep Maria es trobava al poble impartint uns exercicis espirituals. «El comitè els va proporcionar un cotxe conduït per Josep M. Ferrer de "cal Portal" i marxaren de la població.»[100]

Rector de Poboleda. «El Cura del pueblo fue acompañado por un miembro del comité a su pueblo natal, donde quedó aposentado. (Vive en la actualidad).»[101]

Rector de Siurana. Emili Sánchez. El salvà el comitè de Cornudella, com ja ha quedat dit.

Rector de la Torre de Fontaubella. «Ermengol Marco Domènech; marxà del poble i mesos després fou empresonat "al barco" a Tarragona. Va salvar la vida.»[102]

Rector de Torroja. Gent del poble, entre ells l'alcalde, «van ajudar a salvar la vida al rector del poble: el van amagar en una cova».[103]

Rector d'Ulldemolins. Francesc Llop Dols. «Regia la parròquia un capellà bondadós que, gràcies a l'ajuda d'alguns veïns —especialment del cap del comitè— se salvà: el disfressaren amb robes de dona, i se l'endugueren cap a fora.»[104]

---

99. Gort, *Op. cit.*, p. 359-360, Sabaté, *Op. cit.*, p. 52.

100. Sabaté, *Op. cit.*, p. 88.

101. AHN, Causa General, 1444, exp. 9, foli 15.

102. Sabaté, *Op. cit.*, p. 161.

103. Sabaté, *Op. cit.*, p. 163.

104. Sabaté, *Op. cit.*,p. 170. Aquesta és la mateix versió que dona Toldrà, *Op. cit.*, p. 44.

Sobre el rector de Porrera no he trobat cap informació, la qual cosa em fa pensar que se salvà.

Capellans que es trobaven al Molar i que es van salvar. Prudenci Perulles Estivill, fill del Molar. «Se salvà quan el seu germà Antoni Perulles, també capellà, suplicà que en matessin solament un d'ells i oferí la seva vida. Salva, fou mobilitzat i féu el servei a Sanitat.»[105]

Josep Cubells Cubells. Capellà castrense. Era fill del Molar i es trobava a la localitat: «S'esmunyí per la porta del darrere quan anaven a buscar-lo; s'amagà [...] i més tard fou salvat pel seu germà Àngel i Josep Muñoz, els quals el traslladaren a Barcelona, fins que féu cap a Sant Boi de Llobregat. L'hivern de 1937 passà a França a través del Pirineus, entrà de nou a Espanya i s'incorporà a l'exèrcit franquista».[106]

El cas de la Morera: a la Morera Sabaté parla de mossèn Marcel·lí, que s'hauria salvat «amb l'ajut dels membres del comitè».[107] No he trobat cap referència a aquest mossèn. En qualsevol cas, no n'era el rector.

Capellans que exercien o es trobaven a la comarca per altres motius (predicació, refugiats...) i varen ser assassinats a la comarca

Rector de Bellmunt. Sebastià Tarragó Carré. Beatificat el 13 d'octubre de 2013 a Tarragona. Filiació política: extrema dreta. Nascut a Vinaixa.

On es va trobar el cos: terme de Torroja, prop del de Poboleda. «"Partida Salancas", finca conocida por del "Mestre Arneu".» La defunció es va inscriure al registre civil de Poboleda el 3 d'agost de 1939, mentre que la de la seva criada, Raimunda, fou inscrita al de Bellmunt.

Data de l'assassinat: 1.VIII.1936, 3.VIII.1936. Enterrat a la finca esmentada, el 1943 les restes foren inhumades i enterrades novament a Vinaixa. Segons la declaració de la seva germana Antònia, la detenció es va produir el 31 de juliol, «siendo conducido con un coche a Poboleda, donde fue asesinado, según informes, quemándole vivo junto con la criada que tenia». La cridada s'anomenava Raimunda Guiamet Abelló i era de la Figuera.

Beatificationis hi afegeix algun detall. Sembla que va ser el comitè de Bellmunt, el que va llogar un taxi per portar-lo a Vinaixa, el seu poble. La criada va voler seguir-lo. Foren acompanyats de dos «escopeteros escogidos por el comitè local». En arribar a Poboleda, els dos acompanyants «fueron

105. Sabaté, *Op. cit.*, p. 132.

106. Sabaté, *Op. cit.*, p. 131-132.

107. Sabaté, *Op. cit.*, p. 139.

a denunciar a un comitè vecino que llevaban al Cura Párroco de Bellmunt». Varen sortir del poble en direcció a la Morera i a uns dos kilòmetres els feren baixar i se'ls uniren «otros que acudieron para perpetrar tan abominable crimen, llamados probablemente, por los dos esbirros al ir a telefonear desde Poboleda. [...] Descendieron hacia un barranco, pretendiendo los asesinos obligar a los Siervos de Dios a faltar a sus deberes más sagrados, siendo inútiles todos sus malos intentos, gracias a la superabundante fortaleza que Dios les infundió. [...] Al darse cuenta los criminales de que nada lograrian de los dos valientes confesores de la fe a quienes habían desnudado, los asesinaron a tiros de balas y perdigones cayendo decúbito prono; rociáronlos de gasolina; prendieron fuego [...] Posteriormente fueron inhumados los restos mortales que quedaban de los dos Siervos de Dios, en el Cementerio de Vinaixa».

La descripció tan detallada fou possible perquè el conductor del taxi era un falsetà, Emili Rull Pedret, «de derechas y amigo del Siervo de Dios Sebastián Tarragó y conocido de D.ª Raimunda». Efectivament, al padró de 1934, Emili Rull Pedret hi apareix com a xofer. A la declaració de Bellmunt el qualifiquen «de filiación extrema Derecha» i l'ajuntament certificà que havia conduït el taxi obligat.

Qui: gent del poble. Segons la seva germana, el va detenir un home de renom «xeperudet». Quan li pregunten sobre possibles assassins, diu que «los ignora, aunque a la criada le habia oido decir, que el citado "Xeperudet" era una mala persona y capaz de cometer cualquier fechoria». Al document d'aquesta declaració hi figura una nota escrita a mà que identifica el possible assassí com a Cayetano Sancho Florencia. Alhora indica que havia mort a la presó de Falset.[108]

Rector de Cabacés. Miquel Molés Capella. De Vila-real. Amb ell vivia la seva germana Maria, que va declarar que «la noche del citado día y en vista de los acontecimientos su hermano se marcho de casa dirigiendose a la montaña en unión de otro capellán amigo llamado si mal no recuerda Arnal de apellido. Que la que habla fue recogida en una casa de la vecindad de aquel

---

108. El llistat complet de capellans beatificats es pot trobar a: <http://www.conferenciaepiscopal.es/listado-de-martires-ordenados-por-causas-2/> (Consulta feta el 18.VIII.2016); AHN, Causa General, 1443, exp. 7, foli 5; AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, folis 277, 278, 294, 387, vol. 4, folis 69, 170; *Beatificationis seu Declarationis Martyrii*. Impremta Torres Virgili. Tarragona, 1952, p. 119-121. A partir d'ara el citarem com a *Beatificationis*; ACPR, Fons Ajuntament de Falset, Padró 1934.

pueblo y tan pronto las circunstancias se lo permitieron o sea a los dos o tres dias vino a éste pueblo [Alquerias del Niño Perdido, les Alqueries del riu Sec] para residir junto a sus familiares». Després d'afirmar que no sabia res respecte a l'assassinat i els possibles autors, continua dient «que su cadaver se encontraba en el cementerio de Margalef (Tarragona) desde donde al poco de la liberación lo traslado mediante el permiso oportuno al Cementerio de ésta ciudad [Vila-real] donde recibio cristiana sepultura».

On es va trobar el cos: mas del Caime, segons la declaració de Margalef. Defunció inscrita al registre civil d'aquesta localitat el 13 d'agost de 1936.

Data de l'assassinat: 14.VIII.1936; el 13 segons la declaració de Margalef, el 12 segons Vall.

Com: «tiros a la cabeza»; «arma de fuego», segons la declaració de Margalef.

Qui: no figura a la declaració de Cabacés. «Los del comité de Gratallops», segons la declaració de Margalef. «Los delató a estos curas [l'altre era Pascual Arnal Ortiz] Juan Franquet Viñas vecino de Cabacés el que les llevaba de comer a una finca suya y acompañó a los asesinos hasta el mismo lugar del asesinato y estuvo él presente al acto.» Segons Biete, «el rector, mossèn Miquel Moles Capilla, s'havia escapolit en l'endemig cap al Barranc Tancat acompanyat per un altre capellà que havia vingut a predicar a Cabacés [Pascual Arnal Ortiz] i on el sorprengué la revolta. Des del Barranc Tancat un veí del poble els traslladà a un mas de Margalef, on finalment foren descoberts i morts».[109]

Rector de l'Aldea. Pascual Arnal Ortiz. Era de Vila-real. «La revolución le sorprendió en Cabacés donde se hallaba en calidad de encargado de los sermones de un triduo que por aquellos dias se celebraba.» El mateix afirma Vall. Ha de ser el predicador de què parla Sabaté, sense que en doni el nom. Vivia amb la seva germana Dolors a l'Aldea, segons la declaració que aquesta feu: «Que el diez y ocho de julio de mil novecientos treinta y seis salió de su domicilio al pueblo de Cavases (Tarragona), al objeto de predicar en unión de otro sacerdote condiscipulo de él llamado Molés [ha de ser Miquel Molés Capella], (donde fue detenido a raiz del Alzamiento Nacional por el comité de dicho pueblo a digo) que al sobrevenir el Alzamiento Nacional ambos se trasladaron al pueblo de Margalef, de la misma provincia, escondiendose en una cueva de las afueras del mismo donde estuvieron veintiun

---

109. AHN, Causa General, 1443, exp. 9, foli 4; AHN, Causa General, 1444, exp. 2, foli 6; AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, foli 358, vol. 4, foli 20; Vall, *Op. cit.*, p. 130; Biete, *Op. cit.*, p. 203.

dia, y el dia trece de agosto del mismo año fue detenido por el comité de Margalef, juntamente con otros vecinos de Cavases y de Gratallops, sin que pueda precisar nombres, ya que estos detalles los sabe por referencias de los vecinos de aquel y tras preguntarle que era y responder que era cura, solo le dieron a tiempo a persignarse matandole seguidamente a tiros en la propia cueva, siendo enterrado en el cementerio de Margalef. Que en su cadaver no se apreciaron señales ni heridas ya que al ser hallado se encontraba en muy mal estado y no se fijaron detenidamente en tales detalles. Que posteriormente fue trasladado su cadaver al Cementerio municipal de ésta ciudad donde recibió sepultura». En una altra declaració afirma que el va denunciar «un muchacho joven natural del pueblo de Cabacés que esta en la carcel de Barcelona».

On es va trobar el cos: mas del Caime, segons la declaració de Margalef.

Data de l'assassinat: 14.VIII.1936, el 13 segons la declaració de Margalef. Defunció inscrita a Margalef el 13 d'agost de 1936.[110]

Com: «tiros a la cabeza»; «arma de fuego», segons la declaració de Margalef.

Qui: no figura. Vegeu la fitxa anterior.

Rector de Capçanes. Josep Martí Cohí. Nascut a Tortosa.

On es va trobar el cos: no es va trobar. Segons la declaració de la seva mare, Cinta Cohí Panisello, feta l'agost de 1944, les seves restes es van trobar «en el termino de Tivisa, hará unos 2 años por un pastor».

Data de l'assassinat: 28.VII.1936. Defunció inscrita al registre civil de Capçanes.

Com: segons li van explicar a la seva mare, el cos presentava «fractura de la mano y en las costillas».

Qui: gent del poble amb gent de la Serra d'Almos. Segons la declaració de la seva mare, en la detenció va participar gent de Cornellà (?) i estava amagat en una cova.[111]

---

110. AHN, Causa General, 1443, exp. 9, foli 6; AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, folis 18, 357, vol. 4, foli 21; Sabaté, *Op. cit.*, p. 40; p. 118.

111. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 4, folis 6, 110, 234-235, vol. 5, foli 102; AHN, Causa General, 1443, exp. 10, foli 5. Segons Sabaté, fou assassinat a finals d'agost en terres valencianes. Sabaté, *Op. cit.*, p. 47. És probable que el confongui amb mossèn Chulvi, assassinat a Almassora, com veurem més endavant.

Rector de la Figuera. Josep Estivill Bargalló. Nat al Molar. Filiació política, tradicionalista. Afiliat al «partido carlista», segons la declaració del germà.

On es va trobar el cos: «Fue encontrado su cadáver en el término municipal de Marsá junto al empalme de la carretera a dicha población al salir de la carretera de Alcolea del Pinar a Tarragona». «El Señor Cura fue acompañado por el Presidente del comité hasta su casa en El Molá. Ciertos elementos de izquierda le insultaron antes de salir del pueblo, pero el Presidente del comité se impuso y lo sacó con todas las garantías hasta dejarlo en su casa antedicha. Este Sacerdote tuvo la desgracia de ser asesinado mas tarde por otros elementos, pero sin que se sepa haya tenido intervención en tal crimen el pueblo de La Figuera.» En acabar la guerra, les seves despulles es van exhumar i es van enterrar al Molar.

Segons Sabaté, «el rector que regentava la parròquia [de la Figuera], i que era fill del veí poble del Molar, va demanar que el duguessin al seu domicili amb els seus pares. Així ho feren, i al cap dels dies es va saber que havia estat assassinat, per un escamot de milicians, a la carretera de Móra a Falset, junt amb Mn. Antoni Perulles Estivill».

Data de l'assassinat: 12.VIII.1936. La seva mort figura inscrita al registre civil del Molar amb data 12 d'agost de 1936.

Com: «por arma de fuego», segons la declaració de Marçà. El seu germà diu que «según referencias presentaba varias heridas en la cabeza producidas por arma de fuego».

Qui: un del Molar i un que hi vivia. A la declaració de Marçà es diu que «se ignora a un que [*sic*] se supone fueron la patrulla de Mora». Segons la declaració del germà, va ser detingut a casa seva al Molar pel mateix que va detenir mossèn Antoni Perulles Estivill. Dona el nom d'un del poble i la resta diu que no els coneixia. Podrien ser els de la patrulla de Móra.[112]

Antoni Perulles Estivill, del Molar; segons Sabaté, poble on el va enxampar l'inici de la guerra. Segons el certificat de defunció era de Cornudella. Capellà del Seminari d'Oriola.

On es va trobar el cos: «Según declaración de dos testigos q[ue] declararon en el exp[edien]te para la inscripción de la defunción del sacerdote [...] el cadáver fue hallado en el término municipal de Falset el 26 Abril

112. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, folis 303, 346, 407, vol. 4, foli 113; AHN, Causa General, 1443, exp. 16, foli 4; AHN, Causa General, 1444, exp. 3, foli 6; Sabaté, *Op. cit.*, p. 82.

39 y enterrado al siguiente dia en el Cementerio de San Roque de Molá». En una nota asseguren que també van trobar el cos del rector de la Figuera.

DATA DE L'ASSASSINAT: va desaparèixer de la localitat el 13 d'agost de 1936. Segons Sabaté, fou assassinat el 12 d'agost, a la carretera de Móra a Falset, al mateix lloc que el rector de la Figuera. Aquesta data coincideix amb la que figura a la declaració de Marçà i amb la data que dona el seu germà en la declaració que feu davant del jutge municipal del Molar.

COM: segons aquesta darrera declaració, «no fue posible apreciar heridas». La seva mort es va inscriure al registre civil del Molar.

QUI: gent del poble. A la declaració de Marçà es diu que «fueron forasteros y desconocidos»; «se ignora a un que [*sic*] se supone fueron la patrulla de Mora». Segons l'esmentada declaració del germà, els «elementos rojos» que el detingueren anaven acompanyats per un veí del poble, un tal Àngel, que els va acompanyar fins a casa seva però no queda clar si es refereix a la casa d'aquest o a la del capellà, que en aquell moment vivia amb el seu germà.[113]

Rector del Lloar. Francesc Borrull Vallespí. Nascut a Pinell de Brai. Filiació política: «católico».

ON ES VA TROBAR EL COS: «En la casa donde vivia». La seva defunció es va inscriure al registre civil del Lloar el 24 d'agost de 1936.

DATA DE L'ASSASSINAT: 24.VIII.1936.

COM: «con dos heridas de arma de fuego en la cabeza». «Aquella mateixa vesprada li digueren que, si el trucaven a la porta, s'esmunyís per la de darrera, ja que així se salvaria. L'home ho féu, i, en intentar fugir, l'assassinaren. Ja li havien fet donar un diner que li era propi, i li asseguraren que el salvarien.»

QUI: gent del poble. Segons Sabaté, «féu cap la Brigada de la Mort; elements barrejats amb algun de local trucaven de porta en porta». La declaració del seu oncle no aclareix res, ja que no vivia al Lloar.[114]

Emili Sastre Margalí. Nascut a Miravet. Filiació política: «derechista». Rector de Marçà.

ON ES VA TROBAR EL COS: «carretera Alcolea del Pinar».

---

113. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, folis 302, 339; SABATÉ, *Op. cit.*, p. 131; AHN, Causa General, 1444, exp. 3, foli 6.

114. AHN, Causa General, 1444, exp. 1, foli 5; SABATÉ, *Op. cit.*, p. 103; AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 4, folis 16, 118.

Data de l'assassinat: 23.VII.1936. La seva defunció està inscrita al registre civil de Marçà.

Com: segons la declaració de la seva neboda, Carme Sastre Pujol, va ser detingut a casa seva per gent de Marçà el 23 de juliol i «asesinado en el lugar conocido por "Roca Roja" en la carretera de Alcolea del Pinar a unos tres kilómetros de dicha población. Su cadáver fue rociado con gasolina y quemado y fue hallado en el lugar antes indicado».

Qui: gent del poble. «Un grup de forasters armats el va detenir el 23 de juliol i l'obligaren a presenciar la crema dels altars i les imatges de l'església. Fou pres en un vehicle cap a la carretera de Falset, on fou bàrbarament mutilat i assassinat, i finalment el cremaren. L'endemà, un veí de Falset el va descobrir i, amb unes pedres, va soterrar el que quedava del se cos.»

Segons Queixalós, el 23 de juliol, després d'assaltar el temple parroquial, els forasters «anaren a cercar el sacerdot [...] i després d'haver-se persignat davant la crema de les imatges, se'l van endur amb el camió, i a uns 1.500 m passat Falset, a la carretera de Reus, el van assassinar».[115]

Rector de Margalef. Ramon Bada Pey. De Vilalba dels Arcs.

On es va trobar el cos: «en el sitio denominado Colldengrau en la carretera a unos 9 ó 10 kilometros de esta población». Segons la declaració de la seva germana Maria, el cadàver fou trobat a la carretera de Lleida, a pocs quilòmetres del poble.

Data de l'assassinat: 11.VIII.1936. El 12 segons la seva germana. La defunció està inscrita al registre civil de Margalef el 12 d'agost.

Com: «varias heridas mortales producidas por armas de fuego». Segons la seva germana, el van detenir a casa seva i estava malalt i «su cadáver presentaba varias heridas al cuello, al costado y manos».

Qui: «El crimen lo perpetraron varios forasteros según se dice y resulta cierto del pueblo de Pobla de Ciervoles. La víctima estaba escondido en una casa de la población y fue delatado por un tal Ramon Franch Manuel al comitè de Pobla de Ciervoles. El delator es natural de Margalef y vecino de Pobla de Ciervoles». «Va estar uns dies amagat al camp i després al poble; algú degué denunciar-ho, car uns forans es presentaren i, sense cap avís, anaren a buscar-lo a casa. Se l'endugueren i el van matar fora del terme,

115. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, folis 321, 410; vol. 4, folis 55, 163?, 169; AHN, Causa General, 1444, exp. 3, foli 4; Sabaté, *Op. cit.* p. 112; Queixalós, *Op. cit.*, p. 117.

encara que fou portat a enterrar al cementiri local.» Segons la declaració de la seva germana, també hi havia algú de Margalef. [116]

Rector del Masroig. Ramon Pardell Sentís. De la Bisbal de Falset.

On es va trobar el cos: «Carretera Alcolea Riera Mas Pujols» (anotació ratllada); «en este término municipal [Marçà] y partida "Coma"». Segons la declaració de Josep Vernet Fernández, veí seu, «se dice fue enterrado en una finca lindante a la carretera de Alcolea, cerca del empalme, y luego trasladado al Cementerio de Marsá».

Data de l'assassinat: "primeros agosto 1936", segons la declaració del Masroig; 8.VIII.1936. El 10 d'agost, segons Sabaté. La defunció es va inscriure al registre del Masroig el febrer de 1942 per ordre del jutjat d'instrucció de Falset.

Com: «por arma de fuego».

Qui: «Fueron forasteros y desconocidos»; «se ignora a un que [*sic*] se supone fueron la patrulla de Mora». Segons Sabaté, «per un grup de gent armada forastera». Segons la declaració ja esmentada d'un veí seu, el van detenir uns desconeguts, se'l van emportar cap a la carretera d'Alcolea «cerca del empalme de la de Molá a Marsá, en donde se dice lo asesinaron a tiros de fusil».[117]

Rector del Molar. Ramon Pedra Serrat. Nascut a Peníscola.

On es va trobar el cos: desaparegut. Sabaté també el dona per desaparegut. A l'informe de la Guàrdia Civil es diu que «desapareció de Molá el 12 de agosto del 1936, internandose por Capsanes hacia la Mola de este provincia». La seva germana, Maria Albiol Serrat, en la seva declaració afirma que «fue detenido en el pueblo de Molá [...] en el mes de Agosto de 1936, en las primeras horas de una noche que no puede precisar, estando en casa de una vecina llamada Angela que tenia dos hijos sacerdotes, cuya detención fue hecha por unos jóvenes que no conocía, sin que posteriormente haya tenido noticia alguna, respecto de su paradero». Els dos germans podrien ser Antoni i Prudenci Perulles Estivill.

Data de l'assassinat: «Se supone asesinado por los rojos. Si no fue reseñado en el estado nº 1 fue seguramente por ignorar que fuese asesina-

116. AHN, Causa General, 1444, exp. 2, foli 4; AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, folis 348-349, 405, vol. 4, folis 22, 33-34; Sabaté, *Op. cit.*, p. 118.

117. AHN, Causa General, 1444, exp. 4, foli 4; AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, foli 363, vol. 4, foli 24; Sabaté, *Op. cit.* p. 121.

do ya que se tenian referencias de haber sido visto en el pueblo de Capsanes dias después de su forzosa fuga de ésta. [...] su desaparición de esta [el Molar] fue el 13 de agosto de 1936 ignorandose todo lo que se refiere a dicha supuesta víctima desde aquella fecha.» Finalment, al registre civil del Molar s'inscrigué, a instància del fiscal instructor de la Causa General a la província de Tarragona, el 6 d'abril de 1943 com a desaparegut, «a quien se supone asesinado por los rojos».[118]

Rector de la Morera. Joan Vernet Masip.[119] Nascut a la Vilella Alta. Beatificat el 13 d'octubre de 2013 a Tarragona. Segons el *Beatificationis*, el comitè de la Morera el va acompanyar a la Vilella Alta, a casa dels seus pares. A la Vilella Alta va coincidir amb mossèn Joan Sans Masip. La resta del relat coincideix amb el que el qüestionari de la Vilella Alta relata sobre la sort d'aquest darrer mossèn.

On es va trobar el cos: Juncosa (Lleida). La seva defunció fou inscrita al registre civil de la Morera el 21 d'agost de 1936.

Data de l'assassinat: 21.VIII.1936

Qui: «comitè Puebla de Ciervos Pr. Lerida». El van detenir a casa dels seus pares, a la Vilella Alta. Vegeu a continuació el cas del rector de la Vilella Alta, Joan Sans Masip.

Segons el *Beatificationis*, a la Morera va aturar les destrosses a l'Església «persuadiéndoles del acto de incultura que representaba la destrucción de cuanto encerraba aquella Iglesia».[120]

---

118. Segons Sabaté, el primer cognom era Pedro. Ara bé, a tots els documents de la Causa General hi figura com a Pedra. També afirma que era fill del poble. Sabaté, *Op. cit.*, p. 131; AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, folis 11, 142, 305, 307, 311-312, 314-316; AHN, Causa General, 1444, exp. 5, folis 18, 43.

119. Sabaté dona versions totalment contradictòries sobre com fou assassinat mossèn Joan Vernet. Vegeu p. 60 i p. 180. La de la pàgina 180 coincideix amb les que dona la Causa General (informe de la Vilella Alta), que, al seu torn, és coincident amb la que es dona a *Beatificationis*. Hem adoptat aquesta versió i hem descartat l'altra. D'altra banda, a la pàgina 139 Sabaté parla de mossèn Joan Benet Sentís, que segons ell era un capellà de Juncosa que fou afusellat dins del terme de la Morera. No he trobat cap referència a aquest mossèn en cap de les obres consultades, incloent-hi les llistes de capellans beatificats. Podria ser que el confongués amb Joan Vernet. La versió que en dona a la pàgina 60 és molt semblant a la descripció, ja comentada, de l'assassinat de mossèn Sebastià Tarragó. Bé podria ser que hagués barrejat informacions.

120. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 4, folis, 26, 27, 99; *Beatificationis*, p. 123-125.

Rector de la Vilella Alta. Joan Sans Masip. Nascut a Montblanc. Filiació política: «derecha». On es va trobar el cos: Juncosa (Lleida). Defunció inscrita al registre civil de la Vilella Alta el 16 de novembre de 1944, per ordre del jutjat.

Data de l'assassinat: 21.VIII.1936.

Qui: «El 21 de agosto de 1936 marchó de este pueblo, en coche con su hermano Jose Sans Masip a Montblanch donde éste residía, y al llegar a Pobla de Servols (Lerida) varios vecinos de aquélla, de los que solo se conoce el apellidado «Nanjo» (a) Bosquet, detuviéronlos, y como al ser interrogado el Sacerdote declarara que en esta población [la Vilella Alta] se hallaba en casa de sus padres, el Sacerdote de Morera de Montsany, Mosen Juan Vernet Masip, aquéllos, entre los que se encontraba el «Nanjo», se personaron en ésta, e imponiéndose por el terror, se llevaron consigo, en el coche que trajeron, al malogrado Sacerdote Don Juan Vernet Masip (hermano del actual alcalde), el que fué llevado a Puebla de Servols (Lérida[)], y según se dice, este y el Sans fueron asesinados el mismo dia 21 de agosto de 1936, a un Km. aproximadamente del pueblo de Juncosa (Lérida) en cuyo cementerio fueron enterrados.» Sabaté en dona una versió similar.[121]

Els quatre capellans que segueixen foren assassinats prop de la Torre de Fontaubella. Estaven amagats al bosc. Segons la declaració de la cunyada d'un dels capellans, un tal Salvador els portava menjar.[122] Un grup de gent del poble, bàsicament els del comitè i uns quants més que els cobrien les espatlles, els va anar a buscar i els assassinaren.[123] A la declaració de la Torre de Fontaubella s'indica que els responsables foren persones del poble de la Torre «y demás elementos forasteros». En la seva declaració, el pare de Josep Maria Sancho afirma que hi havia també homes de Colldejou i que n'hi havia uns quants que els cobrien les espatlles, la qual cosa concorda amb un informe redactat per l'ajuntament el 1939.[124]

Sobre el periple dels tres darrers capellans que es trobaven a Falset, *Beatificationis* en dona més detalls.[125] El diumenge 19 de juliol es van celebrar

121. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 4, foli 154; vol. 5, folis 40-41; AHN, Causa General, 1444, exp. 22, foli 4; Ciurana i Sans, Jaume. *La Baronia d'Entença*. Edita Jaume Ciurana i Sans, 2002, p. 180.

122. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 4, foli 3.

123. AHN, Causa General, lligall 1457, exp. 15, foli 31.

124. ACPR, Fons Ajuntament de la Torre de Fontaubella, Certificats actuació República, 1939, 194.12.

125. *Beatificationis*, p. 30-32.

els oficis religiosos acostumats i el dia següent anaren a demanar protecció a l'alcalde, Emili Llorens Rull, abans que el destituïssin. Per protegir-los, «los mismos revolucionarios, acompañaron a los tres Sacerdotes al domicilio de los Hermanos Monlleó Bové, uno de los cuales era y es organista de la Parroquia. En este refugio se vieron obligados a vestirse de seglar. [...] Hacia las tres de la madrugada los revolucionarios fueron a buscar a los tres Siervos de dios y acompañados por los dos hermanos Monlleó condujéronlos a las afueras, a la huerta de los señores Monlleó. Horas más tarde, por propia iniciativa, salieron de allí los tres Sacerdotes, refugiándose en la llamada huerta de D. Máximo Divorra, donde permanecieron unos días». Hi hagué falsetans que els portaren menjar, però arran dels controls que havien establert els milicians, passaren força gana i decidiren refugiar-se al mas d'unes senyores, les Asens, al terme de Marçà, on un veí els ajudava. Finalment decidiren anar-se'n i es refugiaren en una cova prop de la Torre de Fontaubella, on reberen l'ajuda dels pares de mossèn Josep Sancho Toda, que es va reunir amb ells. Allí foren descoberts i assassinats.[126]

Vicari de Falset. Josep Maria Sancho Toda. Nascut a la Torre de Fontaubella. Beatificat el 13 d'octubre de 2013 a Tarragona. Filiació política: tradicionalista.

On es va trobar el cos: «en el término municipal Torre Fontaubella». Sabaté concreta que foren assassinats al Bosc de Magrinyà, mentre que el pare del capellà, Salvador Sancho Rofes, parla d'un bosc anomenat Fontaubella.

Data de l'assassinat: 12.VIII.1936. La data de la seva mort, segons la inscripció del registre civil de Falset, fou el dia 12 d'agost.

Com: «presenta heridas de armas de fuego».[127]

Rector de Falset. Antoni Nogués Martí. Nascut a Mont-roig. Beatificat el 13 d'octubre de 2013 a Tarragona. Filiació política: tradicionalista.

Segons el *Beatificationis*, «en la Parroquia de Torre de Fontaubella impidió la celebración de un matrimonio civil no sin pocas y serias dificultades y disgustos». «Ante la laicización de las escuelas fundó y sostuvo la Es-

---

126. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 4, foli 25.

127. AHN, Causa General, 1443, exp. 15, foli 6; Sabaté, *Op. cit.*, p. 68; AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, folis, 322, 391, 392.

cuela Parroquial en la que recibían instrucción religiosa y cultural los hijos de los buenos católicos.»[128]

Coadjutor a Falset. Ramon Martí Amenós. Nascut a Vallbona de les Monges. Beatificat el 13 d'octubre de 2013 a Tarragona. Filiació política: «de derechas». Fou el consiliari del Grup Sant Gregori de la Federació de Joves Cristians de Catalunya.[129]

Nom. Joan Rofes Sancho. Veí de Riudecanyes i nascut a la Torre de Fontaubella. Beatificat el 13 d'octubre de 2013 a Tarragona. Rector de Riudecanyes.

On es va trobar el cos: segons el *Beatificationis*, «la persecución religiosa le sorprendió en Riudecañas, rehusando vestirse de seglar mientras estuvo en el pueblo. Sumió las Sagradas Formas en presencia de los escopeteros, quienes le hicieron salir del pueblo. A un kilómetro se quitó la sotana, [...] Llegó a Torre de Fontaubella en compañia de su hermana Gertrudis. [...] Refugióse solo en una casita de campo. En este refugio le visitó la citada hermana». Pel que sembla, es va veure obligat a deixar la casa i internar-se en el bosc, on va trobar els altres tres capellans que foren assassinats amb ell.

Segons el certificat de l'acta de defunció, fou enterrat al lloc de l'assassinat. Posteriorment, el degueren desenterrar, ja que la seva germana Teresa diu, en la seva declaració, que «su cadáver presentaba varios tiros en la cabeza fue hallado en el mismo lugar del hecho en 13-IX-39».

El 21 de juny de 1939 se'n va inscriure la mort en el registre civil de Riudecanyes, seguint les instruccions que va donar el jutjat de primera instància de Falset.

Segons el *Beatificationis*, «tenía gran cuidado y sumo interés en que nadie muriera sin Sacramentos. En Riudecañas sufrió mucho por la indiferencia religiosa del pueblo».[130]

---

128. AHN, Causa General, 1443, exp. 15, foli 6; AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, foli 324; vol. 4, foli 3; *Beatificationis*, p. 21-22.

129. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, folis 321, 323, vol. 4, foli 168; *Beatificationis*, p. 24; AHN, Causa General, 1443, exp. 15, foli 5.

130. *Beatificationis*, p. 28-29; AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 4, folis 58-59, 160.

Capellans que exercien o es trobaven a la comarca per altres motius (predicació, refugiats...) i varen ser assassinats fora de la comarca

Rector d'Albarca. Francesc Pont Escudé.

On es va trobar el cos: segons Sabaté, va morir al *Riu Segre*, nom del vaixell que feia de presó, després de «sofrir una lenta agonia».[131] No n'hem trobat cap informació més.

Rector dels Guiamets. Josep Chulvi Portalés.

On es va trobar el cos: segons Sabaté, «de moment es va escapar i s'amagà a Falset, on li van facilitar un passaport per marxar cap al seu poble, Almassora (Castelló), on l'esperaven per matar-lo».

Data de l'assassinat: segons la declaració d'Almassora, fou assassinat el 13 d'agost de 1936.

Com: sembla que el rector estava refugiat a casa de Ramon Castellví Jonullà i el 22 de juliol gent del poble amb gent de la Serra i de Móra d'Ebre atacaren la casa. «El referido Sr. Ramon Castellví Jonullà, junto con el Rvdo. Cura Párroco D. José Mª Chulvi, intentaron huir por la puerta trasera del edifisio, pero fueron agredidos a tiros (aunque milagrosamente no fueron alcanzados) y detenidos. Más tarde fueron puestos en libertad vigilada.» Pel que sembla, va poder marxar al seu poble, on fou assassinat. El seu cos es va trobar en una partida del terme d'Almassora amb una ferida al cap.

Qui: gent d'Almassora.[132]

Altres capellans els cossos dels quals es van trobar a la comarca

Ramon Pena Marco. Nascut a Capçanes. Havia estat rector de Marçà i Margalef. Ignorem quina n'era la destinació en el moment dels fets. El seu germà Josep va declarar que l'havien detingut a Móra la Nova, on tenia la seva residència.

On es va trobar el cos: a la carretera entre Móra i Falset. Segons la declaració del seu germà, a l'enllaç amb la carretera del Masroig. El seu cadàver es va trobar al Pont de l'Ametller. La defunció es va inscriure al registre civil de Móra la Nova el 24 de novembre de 1944, per ordre del jutjat de primera instància.[133]

---

131. Sabaté, *Op. cit.*, p. 26.

132. Sabaté, *Op. cit.*, p. 94, AHN, Causa General, 1400, exp. 14, foli 3; 1443, exp. 19, foli 9.

133. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 4, folis, 105, 239-240, 296, vol. 5, folis 70-71.

Data de l'assassinat: 29.VII.1936.
Com: «els botxins li van traure els ulls».

Rector de Rasquera. Juli Sevillano Colon.
Data de l'assassinat: 22 o 23 de juliol de 1936.
Al terme del Masroig, concretament al Pont de l'Ametller, a finals de juliol de 1936 es va trobar el cos de Juli Sevillano Colon, amb ferides d'arma de foc. Un dels assenyalats com a sospitosos de l'assassinat era de Móra d'Ebre.[134]

Rector de Llardecans. Ramon Molins Vila.
A la declaració de Margalef s'afirma que «se asesino a otro Sr. Cura en el sitio denominado Colldengrau se sabe era de Llardecans (Lérida) sin que se sepa ninguna otra seña. Su cadaver fue arrastrado y quemado». Els responsables serien gent del poble i no indiquen cap data. Se'ls demana un aclariment sobre el tema i, en una carta dirigida al fiscal de l'Audiència Provincial, l'alcaldia assegura que es tractava de Ramon Molins Vila, «era cura de Llardecans y natural de Almatret». El fiscal indagà i des de l'Ajuntament de Llardecans li respongueren el següent: «Que a ultimos de Agosto ó primeros de Septiembre de 1936» un turisme que conduïa un del poble i en què anaven gent del poble, juntament amb d'altres que «según se susurrra del pueblo de Margalef (Tarragona) condujeron a la víctima [...] desde la Casa Rectoral hasta segun se supone el termino de La Palma (Tarragona) donde fue asesinado».[135]

Rector de Nulles. Josep Rebull Mariné. Nascut a Botarell. «Según versiones era natural de Botarell, y fue antes cura parroco de Torre de Fontaubella». L'ajuntament de la localitat ho va confirmar en una carta.
On es va trobar el cos: Pont de l'Aubaga, Pradell. La defunció es va inscriure al registre civil de Nulles el 17 de novembre de 1941, per ordre del fiscal de la Audiència Provincial de Tarragona, que era l'instructor delegat a la província de la Causa General Va ser enterrat a Pradell, on també figurava inscrita la seva mort.
Data de l'assassinat: 15.VIII.1936. El 16 segons la inscripció de la defunció.
Com: «heridas de arma de fuego».

134. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 3, foli 116.

135. AHN, Causa General, 1444, exp. 2, folis 17, 30

Qui: «Se ignora en este pueblo pues casi siempre fueron perpetrados estos hechos por la noche».[136]

A l'informe d'Ulldemolins es detalla que es va trobar el cos d'un capellà que podria ser el que segueix.

Josep Miró Recassens. A l'informe de la Pobla de Cérvoles, que és el document en què ens basem, s'hi diu que era capellà beneficiari a la localitat.

On es va trobar el cos: «carretera (Hostalet)», Ulldemolins.

Data de l'assassinat: 19.VIII.1936.

Com: «arma de fuego», «presentaba heridas de arma de fuego y de arma blanca».

Qui: «comitè de Pobla de Ciérvoles».[137]

Altres capellans relacionats amb la comarca dels quals hem trobat informació

Al llibre *Cabacés, el meu poble*, Vall parla de mossèn Josep Pasqual, que havia estat rector del poble des de 1916.[138] Segons que es desprèn de la informació que hem recollit, aquest capellà ja no residia a la localitat ni fou assassinat per gent de la comarca. Tanmateix, per esvair dubtes, hem inclòs a continuació la seva fitxa.

Josep Pasqual Masip. Nascut a la Fatarella. Havia estat rector de Cabacés.

On es va trobar el cos: la Fatarella, localitat on residia en el moment dels fets. La inscripció de la seva mort es va realitzar el 25 de setembre de 1942, seguint les instruccions del jutjat de primera instància de Gandesa.

Data de l'assassinat: 27.I.1937. El 26 de gener de 1937, segons la declaració de la Fatarella. Es trobava a la localitat de la Fatarella probablement ja jubilat, ja que tenia 66 anys.

Qui: segons la declaració del seu germà Faustí, «fue detenido por patrulleros forasteros» a la casa on vivia, «siendo conducido a la casa nº 2 de la Plaza de España de la cual fue sacado a las dos de la madrugada del dia

136. AHN, Causa General, 1444, exp. 11, foli 23, foli 30; AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 2, folis 71, 153, 260, 274; vol. 4, folis 126-127.

137. AHN, Causa General, 1462, exp. 33, folis 2, 39.

138. Vall, *Op. cit.*, p. 130

26 del mes antes citado [gener de 1937]». El cadàver fou trobat en un dels carrers del poble.[139]

Adolf Vallès Vallès. Era capellà i guiametà. Segons la declaració dels Guiamets, quan se'ls va preguntar sobre la seva sort no en sabien res de res «por carecer de ningún antecedente oficial que así lo acredite, además hacía algún tiempo que tenía su residencia en Barcelona, aunque sus familiares la tengan en esta población, los cuales sí creen fué asesinado, por indicios que han podido recoger». En l'informe de la Guàrdia Civil de 1942, s'hi diu que va ser assassinat però que s'havia traslladat a Barcelona, sense que digui en quin moment. No he trobat cap més informació sobre aquest mossèn.[140]

PERE AUDÍ FERRÉ

139. AHN, Causa General, Pieza décima, 1457, vol. 4, folis 142-143, 203; AHN, Causa General, 1445, exp. 4, foli 4.

140. AHN, Causa General, 1443, exp. 19, folis 2, 14, 28.

Bibliografia

Anguera, Pere; Aragonès, M. *El Priorat de la Cartoixa d'Escaladei.* Santes Creus: Fundació Roger de Belfort, 1985.

Beatificationis seu Declarationis Martyrii. Impremta Torres Virgili. Tarragona, 1952.

Biete Farré, Vicenç. *Cabacés, un poble al peu del Montsant.* Cabacés: Ajuntament de Cabacés, 1991.

Cámara Oficial de la Propiedad Urbana de Reus. *Estadística de las daños causados por la guerra en las ciudades de Reus, Tarragona y Tortosa y resto de la provincia.* Reus, 1941.

Ciurana i Sans, Jaume. *La Baronia d'Entença.* Edita Jaume Ciurana i Sans, 2002.

Climent, Lluís. *Rojos en Tarragona y su provincia.* Tarragona, 1942.

Congregació de la Puríssima Sang. *150 anys de presència i de fidelitat.* Congregació de la Puríssima Sang de Nostre Senyor Jesucrist, 1999.

Cubells Cubells, Àngel. *Història del Molar.* Lleida: Editor Àngel Cubells, 1973.

Gort Juanpere, Ezequiel. *Història de Cornudella del Montsant.* Reus: Fundació d'Història i Art Roger de Belfort, 1994.

Lladonosa, Josep. *Ulldemolins. Història, costums i tradicions.* Cornudella: Fundació d'Història i Art Roger de Belfort, 2004.

Queixalós, Rafel. *Marçà reculls de la seva història.* Marçà: Edita Rafel Queixalós i Fucho, 1992.

Real Sociedad Arqueológica Tarraconense. *Los Monumentos Arqueológicos y Tesoro Artístico de Tarragona y su Provincia durante los años 1936-39.* Memoria de la Real Sociedad Arqueológica Tarraconense.

Sabaté i Alentorn, Jaume. *Torroja del Priorat. Recull històric de la vila.* Tarragona: Diputació de Tarragona, 1997.

Sabaté i Alentorn, Jaume. *Víctimes d'una guerra al Priorat (1936-19..).* Barcelona: Dalmau Editor, 2002.

Toldrà Parés, Montse. "Mig segle d'història d'un poble (Ulldemolins 1900-1950)". *Quadern d'Ulldemolins*, núm. 8. Falset, 1994.

Vall Masip, Joan. *Cabacés, el meu poble.* Cabacés, 1999.

ESTIU DE 1938

SETGE AERI FRANQUISTA AL PRIORAT

Ramon Arnabat Mata

El Priorat va patir un intens setge aeri franquista en el context de la batalla de l'Ebre. L'aviació feixista va bombardejar diàriament la comarca, amb Falset, Marçà, Cornudella de Montsant i Ulldemolins com a objectius principals. Els atacs van causar nombroses víctimes i destrucció, afectant tant la població civil com les tropes republicanes.

The Priorat region suffered intense Francoist aerial bombardments during the Battle of the Ebro. Francoist aircraft bombed the region on a daily basis, with the towns of Falset, Marçà, Cornudella de Montsant and Ulldemolins as the main targets. The attacks caused considerable casualties and destruction, affecting both the civilian population and Republican troops.

PARAULES CLAU:
Bombardeig, Guerra Civil, Priorat, aviació, franquisme

KEYWORDS:
Bombing, Civil War, Priorat, aviation, Francoism

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

El Priorat comença a rebre la visita continuada d'avions feixistes el mes de juliol de 1938, quan els franquistes dominen l'Aragó i el nord del País Valencià i Catalunya resta totalment aïllada.

A partir d'aquest moment, la comarca esdevé primera línia de la rereguarda republicana, amb una important presència de tropes, i, durant la segona quinzena de juliol, l'aviació feixista sobrevolarà el Priorat cada dia, bàsicament en tasques d'observació del moviment i aquarterament de tropes: *paves*, *xivates*. Aquests aparells seran vistos per l'observatori de Bellmunt, des d'on s'informarà els serveis de la DECA (Defensa contra Aeronaus) del Camp de Tarragona. També hi havia punts d'observació aèria a Poboleda i Falset.

L'estiu de 1938, el Priorat va ser sotmès a un veritable setge aeri franquista en el marc del front de l'Ebre i de l'estada de les Brigades Internacionals. A partir del 25 de juliol —inici de la batalla de l'Ebre— i durant tot l'estiu, Falset, Marçà, Cornudella de Montsant i Ulldemolins esdevindran objectius prioritaris de l'aviació feixista: aquarteraments, comunicacions, subministraments al front, combats aeris i, a més, milers de refugiats que fugen del front i de l'ocupació franquista.[1]

El primers bombardeigs aeris

El primer bombardeig documentat sobre el Priorat es va produir l'1 de gener de 1938 a Cabacés i no tornaran a repetir-se fins a començaments de juliol d'aquest mateix any: dies 2 (Marçà), 3 (Falset), 4 (Marçà) i 8 (Marçà, Falset i Bellmunt del Priorat). L'atac aeri del 8 de juliol sobre l'estació de Marçà-Falset, la carretera de Falset a Reus i Falset, causa deu víctimes mortals segons les informacions de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya.[2] Les informacions republicanes assenyalen que, a dos quarts de tres de la tarda, un

1. Hom pot llegir un relat més detallat de tot plegat a ARNABAT, Ramon; ÍÑIGUEZ, David. *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i a les Terres de l'Ebre (1937-1939)*, Valls: Cossetània Edicions, 2013, i GORT, Ezequiel. "Els bombardeigs i la guerra des de l'aire al Priorat", *Congrés Internacional "La batalla de l'Ebre"*, Móra d'Ebre, 2008, p. 1-19.

2. Junta de Defensa Passiva de Catalunya (JDPC). Informes dels dies 8 i 9 de juliol de 1938.

bimotor *Katiuska* republicà pintat de gris i amb els emblemes enemics deixà caure cinc bombes de 50 kg entre Falset i Bellmunt, que provocaren ferides a tretze persones, una de les quals va quedar greu. A les set de la tarda, un bimotor llançà dues bombes que esclataren a l'est de Falset, al quilòmetre 350 de la carretera a Reus.[3]

L'aviació franquista sobrevolà el Priorat en misions d'observació entre el 14 i el 19 de juliol de 1938, fins que al final decidí de bombardejar-lo de nou: els dies 23 (Marçà), 25 (Poboleda), 26, 27 i 28 (Masroig). Segons Jaume Sabaté, el Masroig fou bombardejat aquests dies pels franquistes, quan al poble hi havia diverses forces republicanes i l'església havia esdevingut un taller de construcció de barques per passar l'Ebre: «Es presentaren les *paves* en formacions de tres. Varen caure bombes a diversos llocs», a la coma dels Calders, al cementiri, dues al Xalet, una al Sindicat, una a cal Sim, dues a la Basseta Menuda, dues al solà de la Verònica, una a prop de ca la Isabel i una altra a la cova del Sens.[4] Nosaltres no hem pogut documentar aquests atacs aeris, però són perfectament versemblants per les dates. Tal com expliquen Miquel Perelló i Josep Munté, el 28 de juliol de 1938 «els aparells de reconeixement alemanys pertanyents al grup Aufklärungsgruppe A.88, de la Legió Còndor, van efectuar uns vols d'observació sobre les carreteres i vies de comunicació».[5] L'aviació franquista anotà en els seus informes: «Carreteras al N.E. de García (al N. de Falset) hay mucho tráfico. Carreteras en la zona de acción poco movimiento».[6] L'endemà, 29 de juliol, la rereguarda immediata al front de l'Ebre rebrà de valent els atacs de l'aviació franquista durant tota la jornada, que sembrà la destrucció i la mort a les viles de Falset i Marçà, Cambrils i altres indrets costaners pròxims al front de l'Ebre.

Falset: 29 de juliol de 1938

El 29 de juliol, a les 11:10 h, es produirà una primera alarma a Reus per la presència de deu aparells tipus Junkers que llençaran unes cent cinquanta bombes a Falset. A les 12:00 h s'informa que deu aparells més han tornat a

3. Archivo General Militar de Ávila (AGMA). C.1112. Cp.11, D.1/84 i C.255. Cp.2, D.2/56: Actividad Aviación Enemiga. 8-VII-38: Tarragona.

4. Sabaté, Jaume. *Víctimes d'una guerra al Priorat.* Barcelona: Dalmau Editor, 2002, p. 71-72 i 122.

5. Perelló, Miquel; Munté, Josep. "Els bombardeigs de Falset el 29 i 30 de juliol de 1938", *Lo ViOlí. Revista cultural del Priorat,* 12 (2012), p. 21-24.

6. Archivo Histórico del Ejército del Aire (AHEA), A-2061.

bombardejar, cosa que provoca vuitanta ferits i uns vint-i-cinc morts i trenta edificis destruïts, entre els quals hi ha l'Hospital Civil, la Comandància Militar i la Delegació d'Ordre Públic. A les 18:36 h es produeix un nou atac per part de cinc aparells. En total, la devastació és tremenda a la capital del Priorat: cent vuitanta edificis destruïts, quaranta morts i cent ferits. La població serà evacuada a les nou de la nit.[7] Aquestes accions són realitzades pels Savoia S-79 de l'aviació legionària italiana emplaçada a la Península, concretament a Valenzuela (Saragossa).[8]

Els atacants italians documenten fins a sis accions dels S-79 aquest dia. La primera és la d'una formació de cinc Savoia S-79 que bombardegen la carretera i la perifèria del poble de Garcia amb quaranta bombes de 100 kg; cinc més ho faran contra el nus de carretera i els contorns de Falset amb la mateixa càrrega de bombes de 100 kg; cinc més contra l'estació de Falset amb el mateix nombre d'explosius; cinc trimotors més repetiran l'acció contra el nus de carreteres i la perifèria de Falset, i cinc més contra l'estació ferroviària. Finalment, quatre S-79 bombardegen el nus de carreteres a Marçà amb trenta-dues bombes de 100 kg (vegeu la imatge 1).[9]

Els diaris dels grups XXIX i XXX ens aclareixen l'autoria d'alguns d'aquests atacs (vegeu la imatge 2). Aquests especifiquen que bombardegen al migdia i a la tarda en dos atacs dobles i simultanis. El primer en horari franquista és a les 11:57 h i a les 12:03 h. Durant aquest interval, els S.79 descarreguen les bombes contra el nus de carreteres de Falset i l'estació ferroviària, respectivament. Són dues formacions de cinc aparells S.79 del 111º Stormo, integrats en el XXIX Gruppo de bombardeig ràpid estacionats a la Península. Amb la primera formació participen quatre avions de la 280a esquadrilla i un de la 281a (del XXX Gruppo), amb vuit bombes de 100 kg cada avió que descarreguen des dels 4.500 m. Gairebé simultàniament deixen caure les bombes contra l'estació ferroviària de Falset quatre avions de la 289a i un de la 281a i des dels 4.300 m.[10] Aquesta ha estat una acció conjunta del grup completada amb dos aparells del XXX Gruppo integrats a la 281a esquadrilla.

---

7. Archivo General Militar de Avila (AGMA), C.255, Cp.2, D.2/111.

8. AHEA, A-2061.

9. Ufficio Storico dell'Aeronautica Militare – Operaziones Militare Spagna (USAM-OMS). Relazione sulla Missione italiana in Spagna. 29 Iuglio 1938.

10. USAM-OMS. Diario Storico 29º Gruppo Sparvieri 111º Stormo BV. Giorno 29 Iuglio 1938.

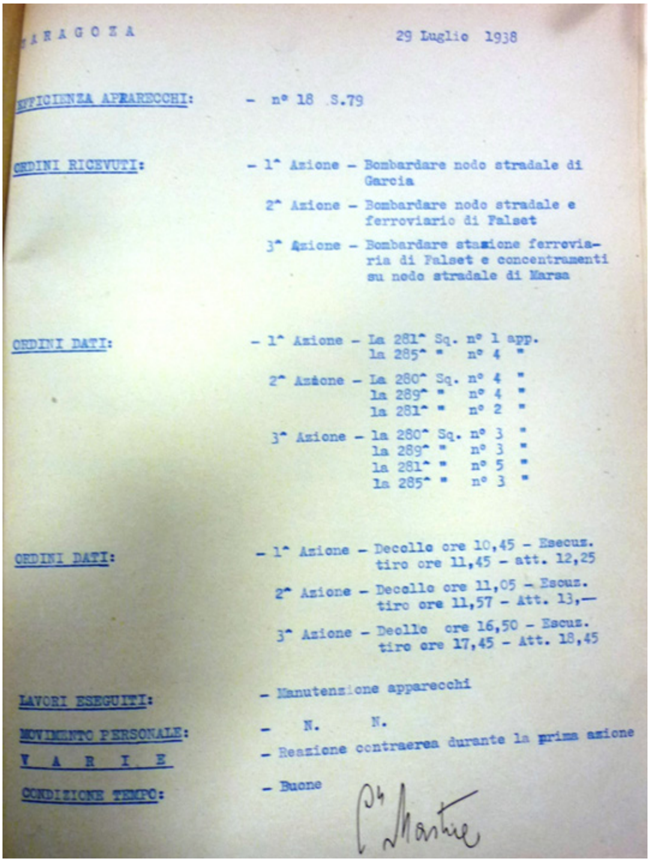

ZARAGOZA 29 Luglio 1938

EFFICIENZA APPARECCHI: – n° 18 S.79

ORDINI RICEVUTI: – 1^ Azione – Bombardare nodo stradale di Garcia
2^ Azione – Bombardare nodo stradale e ferroviario di Falset
3^ Azione – Bombardare stazione ferroviaria di Falset e concentramenti su nodo stradale di Marsa

ORDINI DATI: – 1^ Azione – La 281^ Sq. n° 1 app.
la 285^ " n° 4 "
2^ Azione – La 280^ Sq. n° 4 "
la 289^ " n° 4 "
la 281^ " n° 2 "
3^ Azione – la 280^ Sq. n° 3 "
la 289^ " n° 3 "
la 281^ " n° 5 "
la 285^ " n° 3 "

ORDINI DATI: – 1^ Azione – Decollo ore 10,45 – Esecuz. tiro ore 11,45 – att. 12,25
2^ Azione – Decollo ore 11,05 – Escuz. tiro ore 11,57 – Att. 13,—
3^ Azione – Deollo ore 16,50 – Escuz. tiro ore 17,45 – Att. 18,45

LAVORI ESEGUITI: – Manutenzione apparecchi

MOVIMENTO PERSONALE: – N. N.

V A R I E – Reazione contraerea durante la prima azione

CONDIZIONE TEMPO: – Buone

Diario Storico de l'111 º Stormo. Savoia S.79. Saragossa (USAM-OMS)

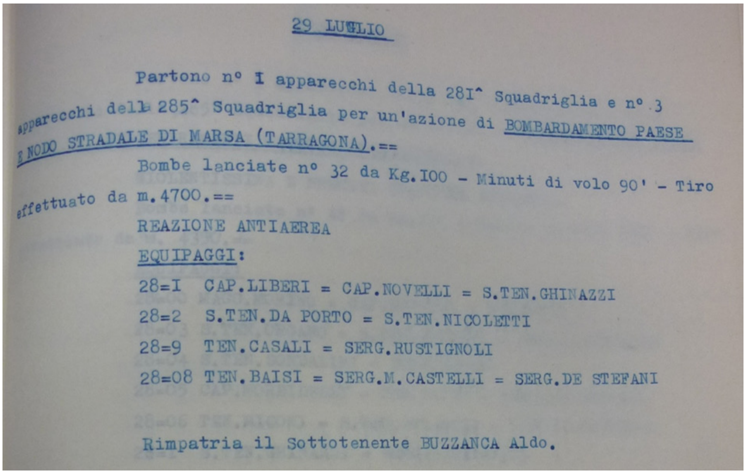

29 LUGLIO

Partono n° I apparecchi della 28I^ Squadriglia e n° 3 apparecchi della 285^ Squadriglia per un'azione di BOMBARDAMENTO PAESE E NODO STRADALE DI MARSA (TARRAGONA).==

Bombe lanciate n° 32 da Kg.100 – Minuti di volo 90' – Tiro effettuato da m.4700.==

REAZIONE ANTIAEREA

EQUIPAGGI:

28=I CAP.LIBERI = CAP.NOVELLI = S.TEN.GHINAZZI
28=2 S.TEN.DA PORTO = S.TEN.NICOLETTI
28=9 TEN.CASALI = SERG.RUSTIGNOLI
28=08 TEN.BAISI = SERG.M.CASTELLI = SERG.DE STEFANI

Rimpatria il Sottotenente BUZZANCA Aldo.

Diario Storico del XXX Gruppo BV *Sparvieri*. Savoia S.79. Saragossa (USAM-OMS)

Les fonts militars republicanes aporten algunes dades, com que en l'atac els deu aparells en dues patrulles procedents del nord llencen sobre la ciutat unes cent bombes de 100 kg, que provoquen vint-i-cinc morts i noranta ferits, la majoria presoners de les darreres operacions, guàrdies d'assalt i militars. Hi ha també trenta edificis destruïts.[11] La defensa local de Reus en dona compte amb tot detall, per bé que erra en la identificació dels avions. Amb tot, l'encerta de ple amb l'interval de cinc minuts de les dues formacions:

> 12'57: Ens és comunicat que Hospitalet dóna pas a 5 trimotor marca Junkers, rumb sud. Cinc minuts més tard torna a donar pas a 5 aparells més de la mateixa marca.
>
> Aquests aparells acaben de bombardejar Falset, on hi han deixat caure un centenar de bombes explosives d'uns 100 quilos, ocasionant uns 25 morts i un centenar de ferits i a més la destrucció d'un bon nombre d'edificis. Seguidament ens és comunicat que el nostre equip de salvament ja ha arribat a Falset, el qual s'ha posat a actuar sense saber en aquest moment la sort dels seus components que hagin pogut tenir en aquest darrer bombardeig.
>
> 13'00: Procedent de Falset arriba nostre equip de salvament conduint 40 ferits i un mort, el qual deixà d'existir pel camí. Seguidament son traslladats a l'Hospital Militar "La Seminosa" de Tarragona. Cal fer constar que entre els ferits hi ha un capità i un Soldat facciosos.[12]

El segon atac doble contra Falset, consignat a quarts de set pels agredits i una hora abans per part dels agressors (17:45 h), el cometen novament els aparells del 111° Stormo, els quals fan al·lusió que les bombes han d'anar destinades als mateixos objectius que durant el matí: nus de carreteres i perifèria de Falset i estació ferroviària (vegeu les imatges 3 i 4). En aquesta acció hi participen quatre trimotors que a més descarregaran trenta-dues bombes de 100 kg contra el nus de carreteres i la perifèria de Marçà. El total doncs és de catorze aparells: cinc contra el nus, cinc contra l'estació i quatre contra els contorns de Marçà. Com al matí, hi participen trimotors del XXIX Gruppo i el XXX Gruppo amb el mateix *modus operandi*. A les 17:45 h, els del XXX Gruppo descarreguen contra les concentracions de forces a Falset i cinc minuts més tard ho fan els del XXIX Gruppo, amb tres de la 289a i dos de la 281a esquadrilles contra l'estació ferroviària. Els catorze avions carreguen 800 kg de bombes, excepte un que porta 600 kg.[13]

---

11. AGMA, C.255, Cp.2, D.2/116.

12. Arxiu Històric Municipal de Reus. Informes dels bombers de Reus (AHMR-IBR). Caixa 2164. Serveis Municipals d'Incendis i Salvament (16/07/1938 - 8/1/1939).

13. USAM-OMS. Diario Storico 111° Stormo BT.

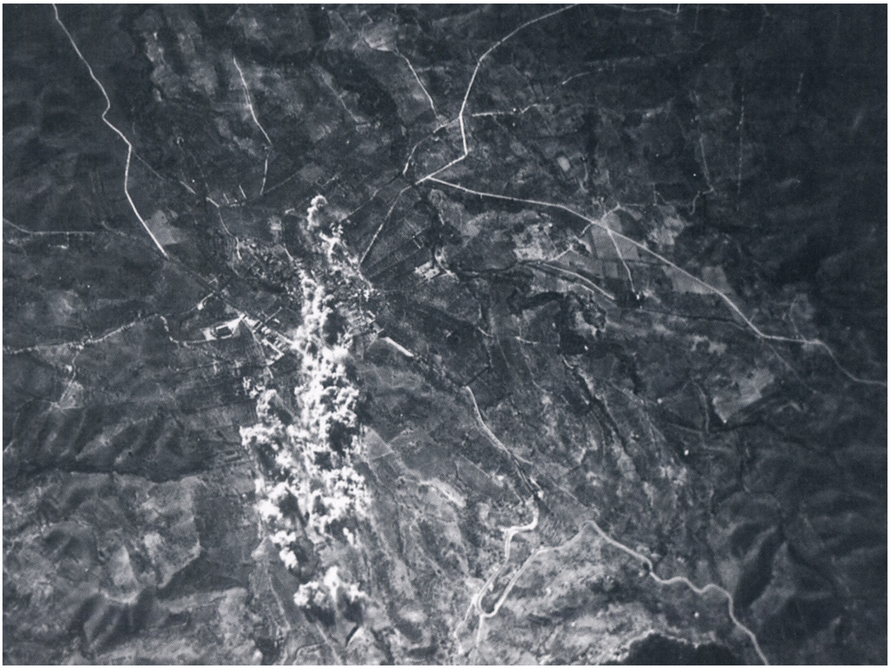

Bombardeig sobre Falset el 29 de juliol de 1938 (Arxiu Fotogràfic del CHCC)

Alguns autors comptabilitzen fins a set atacs contra Falset, dada que podria ser certa si tenim en compte les dades de l'aviació alemanya, en concret dels bimotors de reconeixement i bombardeig Dornier Do 17.[14] Com sempre, però, els alemanys no són tan precisos i detallats en els seus documents, butlletins i comunicats com els italians i només sabem que nou Dornier Do 17, «el llapis volador», realitzen un primer servei contra el trànsit i la carretera de Móra la Nova i Falset amb 4,5 tones llençades des dels 4.000 m. Breument s'informa que els blancs es produeixen a la carretera, al pont al nord de Móra la Nova i a Falset. Un segon servei el realitzen set avions del mateix tipus amb 3,5 tones llençades des dels 3.500 m, amb blancs a l'estació i concentracions a Falset, a més d'atacs contra els dos marges del riu.[15] Aquestes accions en què s'esmenta Falset poden correspondre al cinquè i sisè atacs contra les seves immediacions. Precisament la defensa passiva local de Reus assenyalava que a les 16:00 h dos aparells estaven bombardejant Falset.[16]

Del terrabastall causat pels atacs a Falset en tenim constància gràcies als documents de la defensa passiva local de Reus i les aportacions d'Ezequiel Gort i Salvador Palomar i de Jaume Sabaté. En l'atac del migdia, l'alcaldia de Falset demanava auxili a Reus per tal de socórrer els seus ciutadans víctimes de les bombes: «Amb tota urgència surt de Reus el nostre equip compost per un Grup de Bombers; els Doctors Aixelà i Domènech; i dues infermeres, tots ells pertanyents a Defensa Passiva».[17] La ciutat de Reus, avesada com ja estava als bombardeigs, enviarà ajut tres vegades, d'ambulàncies, metges, infermeres i bombers. Almenys es traslladaran quaranta ferits a la capital del Baix Camp, un dels quals arribarà mort i d'altres seran enviats a Tarragona. Alguns ferits seran atesos al tren hospital de Pradell[18] i una part d'aquests són presoners enemics que es concentraven a Falset.

En el segon atac també hi haurà un nou equip d'auxili des de Reus cap a Falset, com assenyala Ezequiel Gort:[19] «Novament hem organitzat un equip de salvament compost per bombers, pel Dr. Ibarz, infermeres i tres ambu-

---

14. Vegeu, per exemple, Miquel Perelló i Joan Munté, *Op. cit.*, p. 21-24.

15. AHEA. Legión Cóndor. Parte del día 29-VII-1938.

16. AHMR-IBR. Caixa 2164.

17. AHMR-IBR. Caixa 2164.

18. Gort, Ezequiel; Palomar, Salvador. "Els bombardeigs al Priorat". *Lo ViOlí. Revista cultural del Priorat,* 6 (2008), p. 23.

19. Palomar, Salvador: "Avions de guerra sobre el Priorat". *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Municipal de Reus,* 15 (2008), p. 17.

làncies, qual equip ha retornat a les 10 hores de la vetlla, portant la informació de que durant els cinc bombardeigs que ha registrat en el dia de avui dit poble, han ocasionat la destrucció de 180 edificis, un centenar de ferits i 40 morts, molts dels quals encara a dita hora continuaven enrunats. A càrrec de l'Ajuntament d'aquell poble s'han organitzat brigades de salvament les quals començaran el seu comés a primeres hores de demà.» No sabem el nombre total de morts, segons les fonts oficials oscil·len entre vint-i-cinc i quaranta. Nosaltres hem localitzat els noms de divuit persones, la majoria procedents del testimoni de Jaume Sabaté i altres anotats en el registre civil, la resta, entre vint i vint-i-cinc, eren carrabiners republicans i presoners franquistes dels quasls no en sabem els noms.[20] Pels voltants del Sindicat hi havia guàrdies d'assalt que vigilaven els presoners franquistes tancats al local, espai sobre el qual va caure de ple una part de les bombes. Entre uns i altres, algunes fonts xifren en una cinquantena o seixantena el nombre de víctimes militars, que després foren enterrades per aquell entorn.

Jaume Sabaté reconstrueix, a partir de testimonis, els efectes i les impresions d'aquestos bombardeigs:

> A dos quarts de deu del matí, varen passar per sobre la població quinze *paves* en formació de cinc, i deixaren caure un estol de mortíferes bombes, especialment a la part on creien que hi havia l'exèrcit republicà estacionat, d'on havia fugit feia tan sols unes hores. Feren cinc passades seguides sobre l'objectiu; i en un tres i no res esclatà un retrò per l'explosió maligna de les bombes. En pocs moments el crit d'angoixa dels ferits fou impressionant i els morts regaven els carrers de sang. No hi havia defensa antiaèria i els atacants escamparen l'esfereïdora càrrega a plaer. Tothom corria i s'amagava on podia, i quan la gent s'adonà que els avions havien fugit, sortí a socórrer als els qui angoixosament cridaven malmesos pels explosius.
>
> [...] El carrer va quedar cobert de runa, era perillós passar-hi, i per això, hi fou posat un guàrdia que prohibia el pas. Varen ser moltes les cases del poble malmeses per les bombes, entre elles destaquem: cal Severí, cal ramos, ca l'Amigó, cal Sixto, cal Cubells, cal Llebaria, al castell, ca l'Enric Pujol, la cas a on hi ha avui la Vinícola, el sindicat Agrícola i altres quatre casetes de la Font Vella.[21]

20. Sabaté, *Op. cit.*, p. 71-72, assenyala que moriren catorze veïns de Falset (sis dones i vuit homes) i una dona del Lloar. A la p. 113, situa el Sindicat a Marçà: la població va patir dos bombardeigs franquistes i el Sindicat fou tocat de ple, «sense saber que, a dintre, hi havia presoners soldats de Franco, i en feren una matança». (En devien ser quaranta, cinquanta, seixanta?) Segons l'autor, hi hagué set veïns morts i tres ferits. Vegeu la relació de víctimes a l'annex 2.

21. Sabaté, *Op. cit.*, p. 71-72.

Ramon Parera visitarà Falset el mes de setembre i prendrà nombroses fotografies de les destrosses causades pels bombardeigs a Falset, i anotarà a la seva llibreta: «Bombardejos de Falset.- Plaça Major i cases destruïdes. Les fotos [...] mostren les cases de pisos seriosament afectades».[22]

La plaça Major de Falset i alguns edificis malmesos pels bombardeigs de finals de juliol de 1938 a Falset (Fons Ramon Parera – Biblioteca de Montserrat)

22. Parera, R. "Notes del Fons: explicacions al marge, diari (gener-març 1939)", p. 20.

Comptem, a més, amb el testimoni d'un nen que, junt a la seva família, fugia del front i dels bombardeigs, Teodor Casas. Havien sortit de Móra d'Ebre i es dirigiren a Falset a finals de juliol de 1938. Un cop allà no pogueren ni tan sols provar la sopa perquè els feren fora davant l'amenaça de bombardeig, que realment es materialitzà uns moments després: «Recular era la palabra clave, la que se oía por doquier. Quienes, por razón o condición, nos hallábamos en la parte republicana, era cuanto nos quedaba por hacer. Espectáculo triste y desolador. Aquellas estrechas carreteras llenas de baches y de fango, ofrecían un espectáculo lamentable; lo era, si cabe, mucho más, ante la gran cantidad de gente que igual que nosotros buscaban una seguridad desconocida por caminos también desconocidos».[23]

L'endemà, *La Vanguardia* publicava una breu nota:

> A las 13 horas de hoy [29/7/1938], la aviación alemana en número de diez trimotores "Junkers" arrojó sobre Falset cincuenta bombas de cien kilos que ocasionaron 25 muertos y 70 heridos, casi todos ellos pertenecientes a la población civil. Los aparatos de la invasión bombardearon preferentemente los lugares en que se hallaban los prisioneros capturados por nuestras fuerzas en la actual ofensiva.[24]

El dia 30 de juliol, diverses ciutats i poblacions de la rereguarda són bombardejades per l'aviació feixista, mentre que al front de l'Ebre es produiran prop d'una seixantena d'atacs contra les forces republicanes que es depleguen al llarg del camp de batalla i les viles de Ginestar, Corbera, Miravet, Benissanet i Móra d'Ebre. Més lluny del front, a les 06:39 h es donarà alarma a la capital, Tarragona, a causa de la localització des del lloc d'observació de Cambrils d'un hidroavió Heinkel que vola a 250-300 m d'altura. En aquesta població deixarà caure set bombes i obrirà foc amb les metralladores. L'objectiu, consideren els republicans, havia estat la destrucció del pont immediat a l'estació de ferrocarril, que no serà tocat. Les ràfegues de metralladora provocaran la mort de dues dones. A les 07:00 h se sentirà el final de l'alarma.[25] Efectivament, els atacants registren l'atac a les 05:45 h (en el seu horari) amb un sol hidroavió que llença des de 800 m d'altura vint bombes de 50 kg i altres d'incendiàries contra l'estació. Les bombes cauen a

23. Casas Puerto, Teodoro. "El Arroz que no comí", *La Guerra Civil a Tarragona*. Col·leccionable. Tarragona: *Diari de Tarragona*, 1986. p. 93-95,

24. *La Vanguardia*, 30/7/1938.

25. AGMA, C.316, Cp.3, D1/148.

les vies fèrries i els magatzems i hi provoquen petits incendis. No es diu res de l'intent d'atac contra el pont.[26]

Quadre 1. Resum dels bombardeigs sobre Falset i Marçà del 29 de juliol de 1938

111º Stormo: Gruppo XXIX (280a i 289a esq.) i Gruppo XXX (281a i 285a esq.) de l'Aviazione Legionaria italiana amb base a Saragossa			
Dos atacs dobles i simultanis: 190 bombes = 19.000 kg			
12:57 h	5 Savoia S-79	Falset i nus de carreteres:	40 bombes x 100 kg
13:03 h	5 Savoia S-79	Estació ferroviària:	40 bombes x 100 kg
18:45 h	4 Savoia S-79	Falset-Marçà: nus carreteres	32 bombes x 100 kg
18:50 h	5 Savoia S-79	Estació ferroviària	38 bombes x 100 kg
18:50 h	5 Savoia S-79	Estació ferroviària	40 bombes x 100 kg
Dornier Do 17 Llapis volador de la Legió Còndor alemanya			
Dos atacs: 48 bombes = 4.800 kg			
09:30 h	9 Dornier Do-17	Comunicacions Falset	27 bombes x 100 kg
16:00 h	7 Dornier Do-17	Comunicacions Falset	21 bombes x 100 kg

Font: Estudis d'Ezequiel Gort, Josep Munté, Andreu Palomar, Miquel Perelló, Toni Orensanz, David Íñiguez i Ramon Arnabat.

Falset, Marçà i el Masroig: 30 de juliol de 1938

L'aviació legionària italiana peninsular tornarà l'endemà a bombardejar el Priorat. Quinze Savoia S-79 s'adrecen contra els centres de concentració de les forces republicanes a Falset, Marçà i el Masroig.[27] El diari del 111º Stormo consigna que participen en aquesta acció executada quan passen pocs minuts de les 13:00 h (una hora més per als republicans), avions dels grups XXIX i XXX, és a dir, amb les esquadrilles 280a, 289a, 281a i 285a. En el diari de la 281a s'informa que «il nemico cerca di portare altre forze sulla riva destra deli Ebro» i, per tant, es fa necessari «battere truppe segnalate in Masroig».[28] A les 13:09 h és l'hora en què una formació de cinc aparells

26. Archivo General de la Marina (AGM). 9020. Partes "Negrillos". Dia 30/7/1938.

27. AHEA A-2061. Boletín de Información. (Día 31): Complemento del día 30. I també AHEA A-4009: Attività di volo Aviazione Legionaria. Vegeu Gort; Palomar, *Op. cit.*, 6, p. 22-24; Gort, *Op. cit.* (s/d), i Palomar, Salvador. "Avions de guerra sobre el Priorat", *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Municipal de Reus*, 15 (2008), p. 13-21.

28. USAM-OMS. Diario Storico 281ª Squadriglia. 30º Gruppo, 111º Stormo Bombardamento Veloce.

formada per una patrulla de tres aparells de la 289° i dos de la 285° descarreguen quaranta bombes de 100 kg contra la carretera i el poble de Marçà des dels 5.000 m (vegeu la imatge 8). Gairebé de manera simultània ho fan la segona i la tercera formacions contra les posicions i concentracions de forces al Masroig, des dels 4.350m, amb cinc aparells de la 281° esquadrilla, juntament amb cinc aparells més (tres de la 280a i dos de la 285a) vers les concentracions de forces a Falset des dels 4.500 metres (vegeu la imatge 9). Aquestes dues formacions deixaran anar la mateixa quantitat de bombes que la primera. En tots tres casos, la reacció antiaèria dels artillers republicans esdevé molt violenta.[29]

Bombardeig sobre Marçà el 30 de juliol de 1938 (Arxiu Fotogràfic del CHCC)

29. USAM-OMS. Diario Storico 29° Gruppo Sparvieri 111° Stormo BV. I Diario Storico 30° Gruppo Sparvieri 111° Stormo BV.

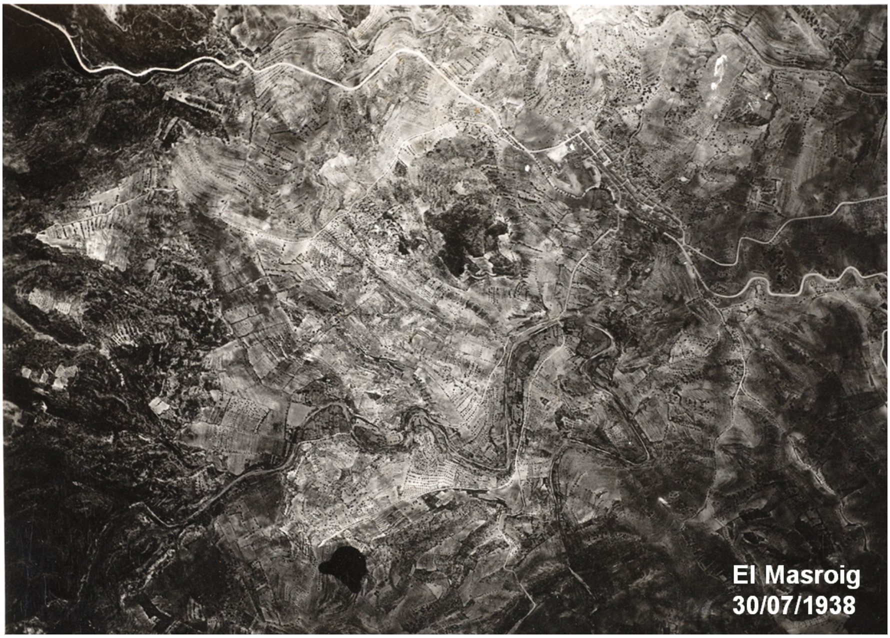

Bombardeig sobre el Masroig 30 de juliol de 1938 (Arxiu Fotogràfic del CHCC)

Quadre 2. Els bombardeigs dels dies 29, 30 i 31 de juliol de 1938 sobre el Priorat

Municipis	Data	Avions	Bombes	kg d'explosius
Falset-Marçà	29/7	40	238	23.800 kg
Falset-Marçà	30/7	8	64	6.400 kg
Falset	31/7	4	32	3.200 kg
Subtotal	*52*	*334*		*33.400 kg*
El Masroig	30/7	6	48	4.800 kg
Els Guiamets	31/7	4	32	3.200 kg
TOTAL	*62*	*414*		*41.400 kg*

Font: Arnabat, Ramon; Íñiguez, David. *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i a les Terres de l'Ebre (1936-1939),* p. 475-522.

Diversos testimonis de Masroig, recollits per Josep Munté, expliquen com van viure els bombardeigs. Francesc Masdeu recorda que «l'aviació ja feia un rato que volava damunt del poble [...] i de cop! Es va sentir uns xiulets, uns xiulets: huuii, huuuiii i "broouumm", "Broouumm" les explosions. Ens vam estirar a terra [...]. Van caure bastantes bombes, gairebé totes al voltant del poble i el cel es va enfosquir pel fum de les explosions.»[30]

La defensa passiva registrarà l'activitat aèria enemiga, però sense especificar aquests atacs, atès que Falset, juntament amb altres poblacions, ha estat evacuat i només hi ha informació de les autoritats militars. Així, coneixem que des de les 12:55 h fins a les 13:20 h, diverses patrulles bombardegen alguns pobles pròxims a la rereguarda republicana, «entre ells Falset». També es registra un atac cap a les 16:00 h comès per dos aparells no identificats, que bombardegen la mateixa població.[31] Finalment, la Junta de Defensa Passiva informa d'un atac a les 14:12 h, comunicat per la DECA, contra l'Ametlla de Mar.

L'endemà, 31 de juliol, els aparells del XXX Gruppo bombardegen els Guiamets amb cinc aparells de la 281a i un de la 285a, tot i que un d'aquests haurà de tornar a aterrar sense realitzar l'acció. Bombardegen des dels 4.800 m amb trenta-dues bombes de 100 kg i els intenten atacar deu caces I-16 Mosca però sense resultat (vegeu la imatge 10). Els antiaeris franquistes els ho impediran. Més tard, quatre aparells de la 285a atacaran Falset amb una contundent reacció antiàeria republicana, la qual, però, no impedirà que es descarreguin trenta-dues bombes de 100 kg des dels 4.300 m (vegeu la imatge 11).[32] En aquesta acció, possiblement hi participa un altre S-79, de la 280a esquadrilla, amb vuit bombes de 100 kg. Gort i Palomar coincideixen aproximadament en el nombre de bombes, una trentena, que només ocasionaran dos ferits.[33]

---

30. Munté Mateu, Josep. "30 de juliol de 1930 "Obiettivo Masroig", *Canya i Gram*, 66 (2010), p. 23-29.

31. AGMA, C.255, Cp.2, D.2/111. I també JDPC. Informe del dia 30/7/1938.

32. USAM-OMS. Diario Storico 30º Gruppo Sparvieri 111º Stormo BV. Giorno 31 Iuglio 1938.

33. Gort; Palomar, *Op. cit.*, p. 24.

Bombardeig sobre els Guiamets el 31 de juliol de 1938 (USAM-OMS)

Bombardeig sobre Falset el 31 de juliol de 1938 (Arxiu Fotogràfic del CHCC)

El 2 d'agost de 1938, *La Vanguardia* publica un article del periodista Isidoro Corbinos, que es troba al front de l'Ebre, amb el títol «La batalla que

pierden los aviadores italoalemanes al servicio de la traición» i el subtítol «Ineficaces en el frente, descargan su ira sobre pueblecitos indefensos, alejados de la línea de fuego». A l'apartat "Los profesionales del crimen, héroes en su profesión", hi trobem una interessant reflexió sobre aquests bombardeigs sobre Falset:

> Italianos y alemanes son, a su modo, héroes. Ellos son profesionales del crimen y practican su oficio a conciencia. Los partes oficiales os hablan estos días de los bombardeos de Reus, Tarragona, Amposta, Hospitalet, Ampolla, S'Agaró, Cambrils; es decir, de pueblos, de la retaguardia. No vamos a referimos, sin embargo, más que a un reciente bombardeo, el de Falset; y de éste, porque en el momento de la agresión nos, encontrábamos allí.
>
> En los alrededores de Falset había. unas concentraciones de prisioneros. Pero dentro de Falset mismo, sólo dos o tres parejas de guardias, de Asalto, a lo sumo; unas cien mujeres, unos cien viejos —a más del herrero y el boticario— y unas docenas de chicos. Un camión, quizá, a lo largo de la única calle amplia del pueblo. Pues bien, por siete veces -fue atacado Falset y destruidos buen número de sus edificios. Los muertos, mujeres, ancianos, unos chicos, unas parejas de guardias de Asalto. La feroz saña sobre un pueblo donde no había nada guerrero, es inexplicable. Quizá se intente esa explicación arguyendo la necesidad de socavar la moral del pueblo. ¡Valiente absurdo!
>
> Vengan aquí los periodistas de todo el mundo, y si les queda asombro, gástenlo. Las mujeres ancianas de Falset expresaron, en lágrimas y miedos, su dolor y su horror. Pero eso fue mientras hubo en la calle volutas de humo. Luego, las mujeres ancianas levantaban el puño con ira y lanzaban unas maldiciones apocalípticas sobre los invasores, y sobre los que se apoyan en sus métodos.
>
> ¡Qué otro tremendo fracaso es este que sufren los métodos guerreros y totalitarios de Alemania y de Italia! ¡Máquinas inmensas, prodigios, de la técnica del crimen, creadas para aniquilar la resistencia de grandes capitales corrió París y Londres, no pueden abatir la moral de los habitantes de un pueblecito de seis mil vecinos!
>
> La aviación que manejan, los profesionales del crimen no- cesa un momento, en su afán destructor. Sobre estos bombardeos de la, retaguardia, hay estos otros bombardeos de pequeños pueblos enclavados en las inmediaciones de las líneas de combate. Así, Ascó y Flix son dos montones de ruinas. No hace muchas horas, en Flix cayó la última pared edificada. Poco menos que pueblos totalmente en ruinas, son Torre del Español, Vinebre, La Fatarella. Mora, Pinell.[34]

34. *La Vanguardia,* 2/8/1938, p. 7.

◆ El mes d'agost

L'1 d'agost es registra un atac a l'estació de la Figuera a les 15:40 h.[35] Segons relata Jaume Sabaté, tot i que sense datar l'atac: «El poble i rodalies fou bombardejat per l'aviació franquista; caigueren tres bombes a dins el casc urbà: una a casa dels Borràs i les altres dues a la part baixa, tot i que no varen explotar, causaren seriosos desperfectes a les cases on es clavaren, ja que els traspassaren de dalt a baix».[36] El dia 2, la Legió Còndor alemanya s'adreça contra les instal·lacions del ferrocarril a Marçà-Falset amb vint-i-un Heinkel He-111, que descarregaran 26,25 tones de bombes des dels 4.000 m. En l'informe es diu que la situació de les bombes és bona i que es troben amb defensa antiaèria.[37] No tenim informació dels resultats d'aquest atac, que devia ser devastador, atès que la ciutat està evacuada des de fa dies i les fonts republicanes no en donen notícia. Només sabem que l'hora aproximada en què es realitza aquest bombardeig, segons la defensa passiva, és a les 18:50 h.[38] Gort i Palomar refereixen que dues esquadrilles de cinc aparells cada una bombardegen extensament l'estació de Marçà, amb què ocasionen danys de consideració a la línia fèrria i diversos ferits.[39]

La nit del 3 al 4 d'agost, tres Savoia S-81 nocturns de les Balears descarreguen tres tones de bombes en una combinació d'explosius de 250 kg i de 50 kg.[40] Ezequiel Gort i Salvador Palomar ressenyen un atac cap a les vuit del vespre de l'estació de Marçà i un altre atac contra la Bisbal de Falset, on les bombes causen la mort de dues nenes i queda malferida la seva mare. La mare fou atesa a l'hospital de sang de la cova de Santa Llúcia.[41]

El 7 d'agost, la defensa passiva informa d'un bombardeig a les proximitats de Falset, segons comunica la DECA republicana passades les vuit del vespre, atès que se senten fortes explosions en aquell sector. L'acció podria correspondre gairebé amb tota seguretat a la intervenció d'un solitari Savo-

35. AGMA, C.255, Cp.2, D.2/185.

36. Sabaté, *Op. cit.*, p. 83.

37. AHEA. Legión Cóndor. K/88. Dia 2/8/1938.

38. JDPC. Informe del dia 2/8/1938. "18,50h: Bombardegen els contorns de Falset".

39. Gort; Palomar, *Op. cit.*, p. 24.

40. USAM-OMS. Specchi attività Aviazione Legionaria delle Baleari. Giorno 3/8/1938.

41. Gort; Palomar, *Op. cit.*, p. 24.

ia S-81 de les Balears que bombardeja la carretera de Reus a Falset durant la nit del 7 d'agost i llença tres bombes de 250 kg i quatre de 50 kg.[42]

Ja entrat el dia 24, es dona la fi de l'alarma a la 01:28 h a Reus, on un hidroavió que llençà dues bombes pels voltants del far de Tarragona provoca un ferit i no té cap altra conseqüència. A la 01:55 h cessava l'alarma a Tarragona, ja ben entrat el dia 24.[43] Els informes alemanys, per la seva part, registraran l'acció de quatre Heinkel He-59 contra la via del ferrocarril al sud del Vendrell, l'estació de Sitges, l'Hospitalet i els vaixells al port, a més de camions que circulaven prop de Sitges. En total descarreguen tres tones de bombes explosives i també d'incendiàries entre els 100 m i els 700 m. Feren blanc en vies, edificis de l'estació i camions, i s'observa que també produïren efectes per causa d'incendis. Una de les bombes caigué ben a prop d'un vaixell i actuaren davant la defensa enemiga dels antiaeris.[44] El *parte* de la unitat especifica en l'horari que a les 21:10 h un aparell llençava vint bombes de 50 kg i altres d'incendiàries des dels 150 m a la via del ferrocarril al sudoest del Vendrell; mentre que a les 20:35 h un altre He-59 descarregava tres bombes de 250 kg des de 500 m a l'estació de l'Hospitalet i tocava les vies i l'edifici, amb què causà incendis.[45]

El dia 26 d'agost, la població del Molar, relativament allunyada del front, rebrà un atac aeri, segons Gort i Palomar en el seu estudi sobre el Priorat.[46] Serà el darrer bombardeig sobre el Priorat fins a finals de desembre de 1938. La batalla de l'Ebre s'emportava tot el protagonisme aeri. Cal, però, assenyalar l'atac del 2 de novembre de 1938 sobre l'estació de Marçà, protagonitzat per set Savoia S-79. Les bombes cauran a uns 500 m al nord de l'estació, destruiran un mas i provocaran la mort d'un nen a causa de la metralla, a més de quatre ferits, un dels quals serà greu.[47] Els documents dels atacants assenyalen que ataquen trimotors de l'aviació hispana, en concret de la 2.ª

42. USAM-OMS. Specchi Attività ALB. Giorno 7 Agosto 1938. Ho confirmen altres comunicats generals de l'aviació franquista: AHEA A-2061. Boletín Información. FA Baleares, AL: «Bombardeo en servicio nocturno del puerto de Valencia i carretera de Reus a Falset en otro simultáneo; en el día de hoy y en otros 2 servicios, bombardeo comunicaciones ferrocarril entre Villanueva y Sitges y Alicante»; AHEA A-9120: (Telegramas) AL Baleares: 9/8: Ampliación día 8. «3a Unidad noche 7 a 8 bombas puerto de Valencia y carretera Reus-Falset».

43. JDPC. Informació del dia 23/8/1938.

44. AHEA. Legión Cóndor. AS/88. Día 23/8/1938.

45. AGM. 9020. Partes "Negrillos". Día 23/8/1938.

46. Gort; Palomar, *Op. cit.*, p. 24.

47. JDPC. Informació del dia 1/11/1938.

Brigada Hispana, els quals intenten colpir el trànsit entre Móra i Falset; l'estació de Falset, on hi ha una gran quantitat de vagons, i l'encreuament de la carretera amb el ferrocarril al nord de Móra la Nova. Hi participa la 3a esquadra amb Savoia S-79, que descarrega quaranta bombes de 100 kg i vuitanta de 50 kg. Els agressors són disparats pels antiaeris de manera intensa, amb projectils de gran calibre.[48]

◆ Ulldemolins: Nadal sota les bombes

El 23 de desembre de 1938 s'iniciava la «batalla»/«ocupació» de Catalunya per les tropes franquistes i el Priorat seria una de les primeres comarques a rebre l'ofensiva franquista per terra i aire. La nit del 24 al 25, intervindran els Heinkel He-111 de la Legió Còndor en accions de bombardeig nocturn, amb una formació de quatre bimotors, que intentaran colpir les concentracions republicanes i el trànsit al llarg de l'eix La Granadella – Vinaixa – Montblanc – Falset – La Palma d'Ebre. És possible que algunes bombes d'aquest atac caiguessin a Gratallops i que fos aquest el bombardeig al qual es refereix Jaume Sabaté: «Al volts de Nadal de 1938 l'aviació franquista bombardejà la població i els seus voltants», en què caigueren sis bombes (cinc al camí de la Font Vella).[49] Per la seva banda, els avions Dornier Do-17 de reconeixement rastregen la rereguarda republicana i bombardegen Poboleda.[50] Durant la nit, l'observatori de Bellmunt registra, sense gaire precisió, el pas de l'aviació enemiga.

El dia de Nadal, malgrat que ni els documents republicans ni els franquistes en parlen, Ezequiel Gort i Salvador Palomar consignen un possible atac contra Cornudella de Montsant que no ocasiona víctimes.[51] Els dies 28 i 29 de desembre de 1938 van ser bombardejats els municipis d'Ulldemolins i Margalef. El matí del 28 de desembre un Savoia S-79 descarregava les seves bombes sobre el nucli urbà d'Ulldemolins:

> Un atac fet probablement per un sol bombarder a baixa alçada, que comportà un reguitzell de cases destruïdes i la mort de diverses persones tant

48. AHEA, A-9110. Día 2/11/1938. Les conseqüències de l'atac també són registrades per Gort; Palomar, *Op. cit.*, p. 24.

49. Sabaté, *Op. cit.*, p. 89.

50. AHEA. Legión Cóndor. Noche del 24 al 25/12/1938. A més de: AHEA, A-2061. Boletín de Información. Legión Cóndor. Día 25/12/1938.

51. Gort; Palomar, *Op. cit.*, p. 24; Gort, Ezequiel; Palomar, Salvador. *Viure sota les bombes. Els bombardeigs a Reus 1937-1939*. Reus: Publicacions Municipals de Reus, 2010, p. 150.

> entre la població civil com entre els militars que eren dins el poble i als voltants. Es diu que la primera bomba destruí cal Catalí. També encertaren els voltants de l'església, el carrer de les carnisseries i el carrer Major, i afectaren l'Ajuntament. Tot i l'evidència, pels testimonis recollits, de que causà un cert nombre de víctimes, avui, per falta de la documentació adient, no podem concretar-ne la xifra i només se'n sap, pels testimonis, alguns dels noms.[52]

Respecte d'aquest bombardeig, Jaume Sabaté recull diversos testimonis i anota en el seu llibre: «Cap a finals de 1938 els avions franquistes bombardejaren el nucli urbà i destruïren cal Catalí i la casa de la Vila» i com a resultat de l'atac van morir diversos soldats republicans i quatre veïns. I afegeix: «Com a conseqüència del terrible bombardeig, varen desaparèixer 64 cases. El pànic s'escampà i començà a fugir la gent; uns cap al Montsant, a les coves Raconera, del Diable i dels Nebots. D'altres cap a les Garrigues. Foren munió els que emprengueren el camí de l'exili».[53] Aquest dia també participaren en els bombardeigs els Juncker Ju-87 *Stuka*, que «efectúan tres servicios de bombardeo en las proximidades de Ulldemolins».[54]

El 29 de desembre l'aviació franquista bombardejà el municipi de Margalef:

> On resultaren afectades un parell de cases a la part de dalt del poble i encara alguna bomba va impactar pels trossos. Una va caure a ca la Maria del Sord, sense causar estralls, ni víctimes. [...]. Sembla que no feu gaire mal, i la major part de la població, davant la proximitat dels combats, havia anat a cercar refugi en les abundants coves del terme.[55]

Bombes de Cap d'Any a Reis de 1939

El primer de gener de 1939, el Priorat pateix dotze bombardeigs franquistes que afecten els municipis de Cornudella de Montsant (en quatre ocasions), Ulldemolins (en tres), Bellmunt del Priorat (en dues) i el Molar, el Masroig i Falset (en una cada un). La defensa passiva assenyala que havien bombardejat, sense precisar el nombre d'aparells, el sector de Cornudella

52. Gort, *Op. cit.*, p. 9.

53. Sabaté, *Op. cit.*, p. 173.

54. AHEA. Legión Cóndor. 29/12/1938.

55. Gort, *Op. cit.*, p. 9.

i Bellmunt.[56] Ezequiel Gort i Salvador Palomar assenyalen un bombardeig contra Albarca i Cornudella de Montsant: «Aquest dia les bombes també van caure a Albarca, destruint algunes cases. El poble —on s'havia bastit un refugi aprofitant una balma natural en el cingle que hi ha a l'entrada del poble pel camí antic— tanmateix era pràcticament buit. La major part de la població havia fugit cap a dalt a la muntanya després de veure caure bombes sobre Ulldemolins i Cornudella».[57] A Albarca els avions hi farien dues passades, una al matí i una altra a la tarda, que no causarien víctimes entre la gent del poble, ja que feia dies que s'amagava a les coves del Montsant, «però, entre l'Artilleria de Muntanya hi hagué força morts i ferits, que se'ls endugueren. El que sí deixaren foren 12 mules mortes pel bombardeig».[58] Després el poble quedà buit. Pel que fa al bombardeig de Cornudella de Montsant, hi van caure tres bombes, que esfondraren tres cases del poble, amb què ocasionaren una víctima mortal. Tal com assenyala Sabaté, «com a conseqüència del bombardeig marxà la major part de les famílies del poble, cap als masos, barraques i coves escampats pel terme».[59]

Els avions atacants han estat les unitats espanyoles i alemanyes. La 1.ª Brigada Aèria, amb una esquadra de dotze aparells Juncker Ju-52, atacarà les posicions al nord de la carretera de Pobla de Granadella a Ulldemolins, acció que repetirà un grup de sis He-70 i quatre avions més de cooperació He-45. Pel que fa als alemanys, vint-i-set Heinkel He-111 i tres Dornier Do-17 bombardejaran les concentracions republicanes situades entre Vinaixa, Vimbodí i Ulldemolins. Ben segur que aquests avions han intervingut en l'atac al Molar que explica Jaume Sabater: «El primer de gener de 1939 hi va haver un bombardeig general, ja que les *paves* sortien de la banda de Tivissa, Falset, Masroig i el Molar sense resistència, perquè els bateries republicanes havien fugit. Eren avions alemanys i van bombardejar els voltants del poble: assoliren de ple Cal Sever».[60] A la nit, l'activitat aèria dels aparells alemanys no s'aturà amb la foscor i continuaren atacant el trànsit, atac al qual s'afegiren els avions de bombardeig lleuger Arado Ar-68, amb sis ser-

---

56. JDPC. Informació des de les 8 hores del dia 1/11939.

57. GORT; PALOMAR, *Op. cit.*, p. 24.

58. SABATÉ, *Op. cit.*, p. 27,

59. SABATÉ, *Op. cit.*, p. 54.

60. SABATÉ, *Op. cit.*, p. 134

veis nocturns al front, contra una columna de camions que circulava entre Móra i Falset.[61]

El dia 2 de gener de 1939, a tres quarts d'onze del matí, els avions franquistes de la Península realitzen diverses incursions al Priorat. En la primera, deu Savoia S-79 de l'aviació hispana ataquen les posicions republicanes al nord de la carretera de la Pobla de Granadella a Ulldemolins, mentre set Heinkel He-51 de cooperació també ataquen en una acció de metrallament i bombardeig amb petites bombes les posicions republicanes emplaçades al quilòmetre 24 de la carretera d'Ulldemolins. A dos quarts de cinc de la tarda, un bimotor bombardeja els voltants de Falset.[62] El dia 4 al vespre, els avions de bombardeig lleuger Arado Ar-68 realitzaran diverses actuacions al front de guerra, en què bombardejaran i metrallaran el trànsit republicà entre Falset i Móra la Nova.[63]

El dia 7 de gener de 1939, una esquadra amb nou avions Caproni Ca-310 metrallaran i bombardejaran el trànsit a la carretera d'Ulldemolins a l'Espluga de Francolí. Aquest mateix dia al matí, dues esquadres alemanyes de bombardeig intervindran contra les forces republicanes emplaçades entre Falset i Ulldemolins. A les 08:42 h, nou aparells bombardegen Falset i les proximitats de Torre de l'Espanyol i a les 10:05 h diversos Heinkel He-111 ataquen Poboleda i les proximitats de Poblet. Mes tard, vint-i-quatre Heinkel He-111 bombardejaran Prades i les proximitats d'Ulldemolins.[64]

El dia 8 de gener, a les 11:35 h, es declararan alarmes a Reus i Tarragona per la presència de deu aparells enemics protegits per caces que evolucionen per Reus, Bellmunt i Ulldemolins i que acabaran bombardejant aquell sector, sense que se n'especifiqui res més, possiblement a la cerca de forces republicanes.[65] A les 15:43 h, des de l'observatori de la Mussara s'informa que en el sector est d'Ulldemolins uns vint-i-quatre aparells amb escorta de caces bombardegen i metrallen aquell sector.[66]

Un resum recollit per un document dels republicans concreta aquestes accions, comeses contra Poblet i el sector de Prades, Ulldemolins i l'Espluga

61. AHEA. A-12944. Dia 1/1/1939.

62. AHEA, A-12944. Dia 2/171939.

63. AHEA, A-12944.

64. AHEA, A-153. Boletín de Información N.º 6. Frentes de Cataluña. Tarragona.

65. AGMA, C.316, Cp.4, D4/7. Ministerio de Defensa Nacional. Dirección General de la DECA: DCA Tarragona. Dia 8/11939; i AHMR. Caixa 2164. Servei Municipal d'Incendis i Salvament (16/07/1938 - 8/11939). Serveis d'Ordre. Secció d'Enllaços.

66. AGMA, C.316, Cp.4, D4/7.

de Francolí. Segons les informacions franquistes, un grup de bombarders Heinkel He-111 i una esquadrilla bombardegen les posicions republicanes a les carreteres entre Cornudella, les Borges del Camp i el pont situat al sud de Cornudella, amb què colpegen una columna de camions.[67] La DECA republicana de l'Ebre identifica a les 16:20 h vint-i-quatre Heinkel He-111 que en diversos grups i en dues passades bombardegen el sector de Prades i les proximitats d'Ulldemolins. Per a aquest mateix dia, tenim informacions del diari de l'esquadra de caça republicana que consigna diverses accions de metrallaments i bombardeigs contra columnes de forces franquistes que circulen per les immediacions de Albarca.[68]

Una visió general

Tal com podem veure en el quadre 2, hem comptabilitzat setanta-dos bombardeigs sobre els municipis del Priorat: Falset (17), Marçà (13), Ulldemolins (12), Cornudella de Montsant (7), el Masroig (5), Bellmunt del Priorat (4), Poboleda (4), el Molar (2), la Bisbal de Falset (1), Cabacés (1), la Figuera (1), Gratallops (1), els Guiamets (1), Margalef (1), Pradell de la Teixeta (1) i la Vilella Baixa (1). Setze dels vint-i-tres municipis de la comarca, un 70%, patiren bombardejos franquistes, que causaren un total de cent quatre víctimes mortals, una setantena de soldats republicans i una trentena de veïns de la comarca (vegeu la informació detallada als anexos 1 i 2).

Quadre 3. Bombardeigs aeris i víctimes al Priorat

	Hab. 1936	Bombardeigs	Morts	Identificats	Ferits
PRIORAT	17.789	72	104	34	128
Bellmunt del Priorat	668	4			3
Bisbal de Falset	742	1	2	2	1
Cabacés	707	1			
Cornudella de Montsant	1.644	7	9	1	
Falset	2.647	17	54	19	117

67. AHEA, A-12944. Legión Cóndor. Parte del día 8/1/1939.

68. AHEA, A-1612. Diario de Operaciones. Día 8/1/1939.

Figuera, la	506	1			
Gratallops	464	1			
Guiamets, els	394	1			
Marçà	1.118	13	15	8	7
Margalef	534	1			
Masroig, el	1.250	5			
Molar, el	751	2	1		
Poboleda	665	4			
Pradell de la Teixeta	594	1			
Ulldemolins	1.247	12	23	4	
Vilella Baixa, la	299	1			

Font: ARNABAT, Ramon; ÍÑIGUEZ, David. *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i a les Terres de l'Ebre (1936-1939),* p. 689-752.

Els atacs que causaren més víctimes foren els del 29, 30 i 31 de juliol de 1938 sobre Falset i Marçà, amb seixata-nou víctimes i cent vint-i-quatre ferits, i els de finals de 1938 i principis de 1939 sobre Ulldemolins, amb vint-i-tres víctimes mortals. Pel que fa a la destrucció física, segons l'informe elaborat l'any 1941 per la Cambra de la Propietat Urbana de Reus, es registren destrosses causades pels bombardeigs en trenta-cinc cases de Falset (setze destruïdes i dinou malmeses), dinou d'Ulldemolins (cinc destruïdes i catorze malmeses), disset de la Bisbal de Falset (sis destruïdes i onze malmeses) i cinc cases malmeses a la Vilella Baixa.[69] També se'n registraven altres a Albarca, Bellmunt del Priorat, Cornudella de Montsant, Gratallops, el Molar, Poboleda, Pradell de la Teixeta i la Torre de Fontaubella.

RAMON ARNABAT MATA
ISOCAC: Història, Societat,Política i Cultura des de Catalunya al món
Universitat Rovira i Virgili

69. *Estadística de los daños causados por la guerra en las ciudades de Reus, Tarragona y Tortosa y resto de la provincia*, Reus, Cámara Oficial de la Propiedad Urbana de Reus, 1941.

Bibliografia

ARNABAT, Ramon; ÍÑIGUEZ, David. *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i a les Terres de l'Ebre (1937-1939)*. Valls: Cossetània Edicions, 2013.

ARCHIVO GENERAL MILITAR DE ÁVILA (AGMA). Diversos documents sobre l'activitat de l'aviació enemiga.

ARCHIVO HISTÓRICO DEL EJÉRCITO DEL AIRE (AHEA). Informes sobre les carreteres i el trànsit aeri.

CASAS PUERTO, Teodoro. "El Arroz que no comí", *La Guerra Civil a Tarragona*. Col·leccionable. Tarragona: *Diari de Tarragona,* 1986.

GORT, Ezequiel; PALOMAR, Salvador. "Els bombardeigs al Priorat". *Lo ViOlí. Revista cultural del Priorat*, 6 (2008).

GORT, Ezequiel; PALOMAR, Salvador. "Avions de guerra sobre el Priorat". *Butlletí Informatiu de l'Arxiu Municipal de Reus*, 15 (2008).

GORT, Ezequiel; PALOMAR, Salvador. *Viure sota les bombes. Els bombardeigs a Reus 1937-1939*. Reus: Publicacions Municipals de Reus, 2010.

JUNTA DE DEFENSA PASSIVA DE CATALUNYA (JDPC). Informes dels dies 8 i 9 de juliol de 1938.

LA VANGUARDIA. Articles publicats el 30 de juliol de 1938 i el 2 d'agost de 1938.

MUNTÉ MATEU, Josep. "30 de juliol de 1930 "Obiettivo Masroig"", *Canya i Gram*, 66 (2010).

PARERA, Ramon. "Notes del Fons: explicacions al marge, diari (gener-març 1939)".

PERELLÓ, Miquel; MUNTÉ, Josep. "Els bombardeigs de Falset el 29 i 30 de juliol de 1938", *Lo ViOlí. Revista cultural del Priorat*, 12 (2012).

SABATÉ, Jaume. *Víctimes d'una guerra al Priorat*. Barcelona: Dalmau Editor, 2002.

UFFICIO STORICO DELL'AERONAUTICA MILITARE – Operaziones Militare Spagna (USAM-OMS). Relacions sobre la missió italiana a Espanya.

Annex 1. Cronologia i impacte dels bombardeigs al Priorat

Data	Hora	Municipi	Comarca	Víctimes		Avions
				morts / ferits	*Nº*	*Tipus*
01/01/1938		Poboleda	Priorat			
02/07/1938	12:00	Marçà	Priorat		1	Savoia S-79
03/07/1938		Falset	Priorat		1	Savoia S-79
04/07/1938	6:40	Marçà	Priorat		3	Savoia S-79
08/07/1938	13:30	Falset	Priorat		1	Heinkel He-59
08/07/1938	13:30	Marçà	Priorat		1	Heinkel He-59
08/07/1938	14:30	Bellmunt del Priorat	Priorat		1	Katiuska franquista
08/07/1938	15:10	Falset	Priorat	14 F	1	Katiuska franquista
08/07/1938	19:00	Falset	Priorat		1	Katiuska franquista
23/07/1938	13:10	Marçà	Priorat		1	Savoia S-81
23/07/1938	13:20	Marçà	Priorat			
25/07/1938	14:30	Poboleda	Priorat			Savoia S-79
26/07/1938		El Masroig	Priorat			
27/07/1938		El Masroig	Priorat			Savoia S-79
28/07/1938		El Masroig	Priorat			
29/07/1938	9:30	Falset	Priorat		7	Dornier Do-17
29/07/1938	12:57	Falset	Priorat	40 M + 100 F	5	Savoia S-79
29/07/1938	13:03	Marçà	Priorat		5	Savoia S-79
29/07/1938	16:00	Falset	Priorat		9	Dornier Do-17
29/07/1938	18:35	Falset	Priorat		5	Savoia S-79
29/07/1938	18:35	Marcà	Priorat	4 M	4	Savoia S-79
29/07/1938	18:35	Marçà	Priorat		2	Savoia S-79
30/07/1938	14:10	El Masroig	Priorat		5	Savoia S-79
30/07/1938	14:10	Falset	Priorat		5	Savoia S-79
30/07/1938	14:10:	Marçà	Priorat	7 M	5	Savoia S-79
30/07/1938	16:00	Falset	Priorat		2	
31/07/1938	18:30	Els Guiamets	Priorat		6	Savoia S-79
31/07/1938	18:50	Falset	Priorat		5	Savoia S-79
01/08/1938	15:40	La Figuera	Priorat			
02/08/1938	18:50	Marçà	Priorat		21	Heinkel He-111
04/08/1938	20:00	La Bisbal de Falset	Priorat	2 M + 1 F		
04/08/1938	20:00	Marçà	Priorat			
07/08/1938	23:00	Marçà	Priorat		1	Savoia S-81
26/08/1938		El Molar	Priorat			
02/11/1938	15:55	Marçà	Priorat	1 M + 4 F	7	Savoia S-79
24/12/1938	05:05	Cornudella de Montsant	Priorat	1		
24/12/1938	21:00	Gratallops	Priorat		4	Heinkel He-111
24/12/1938	21:00	Poboleda	Priorat		2	Dornier Do-17

Data	Hora	Municipi	Comarca	Víctimes		Avions
				morts / ferits	*Nº*	*Tipus*
25/12/1938		Cornudella de Montsant	Priorat			
28/12/1938		Margalef	Priorat			
28/12/1938		Ulldemolins	Priorat		1	Savoia S-79
29/12/1938		Ulldemolins	Priorat	4 M	6	Junkers Ju-87 Stuka
01/01/1939	9:00	Ulldemolins	Priorat		31	27 Heinkel He-111 i 4
01/01/1939	9:30	Bellmunt del Priorat	Priorat		7	
01/01/1939	9:30	Cornudella de Montsant	Priorat		7	
01/01/1939	13:00	Ulldemolins	Priorat		12	Junkers Ju-52
01/01/1939	13:30	El Masroig	Priorat		12	Junkers Ju-52
01/01/1939	13:30	El Molar	Priorat	1 M	12	Junkers Ju-52
01/01/1939	13:30	Falset	Priorat		12	Junkers Ju-52
01/01/1939	14:00	Bellmunt del Priorat	Priorat		12	Junkers Ju-52
01/01/1939	14:00	Cornudella de Montsant	Priorat	1 M	12	Junkers Ju-52
01/01/1939	14:00	Cornudella de Montsant	Priorat		12	Junkers Ju-52
01/01/1939	16:00	Cornudella de Montsant	Priorat			
01/01/1939	16:00	Ulldemolins	Priorat		10	Heinkel He-70
02/01/1939	10:45	Ulldemolins	Priorat		10	Savoia S-79
02/01/1939	10:55	Ulldemolins	Priorat		7	Heinkel He-51
02/01/1939	16:30	Falset	Priorat		1	bimotor
04/01/1939	23:30	Falset	Priorat			Arado Ar-68
07/01/1939		Ulldemolins	Priorat		9	Caproni Ca-310
07/01/1939	08:42	Falset	Priorat		9	
07/01/1939	11:05	Poboleda	Priorat		24	Heinkel He-111
07/01/1939	11:05	Ulldemolins	Priorat		24	Heinkel He-111
08/01/1939	08:42	Falset	Priorat		15	9 Heinkel He-111 + 6 c
08/01/1939	10:05	Cornudella de Montsant	Priorat		24	Heinkel He-111, Dornie
08/01/1939	11:40	Bellmunt del Priorat	Priorat		10	
08/01/1939	11:40	Ulldemolins	Priorat		10	
08/01/1939	16:20	Ulldemolins	Priorat		24	Heinkel He-111, Dornie
09//01/1939			Ulldemolins	Priorat	5 M	19
		Cabacés	Priorat			
		Pradell de la Teixeta	Priorat			
		Vilella Baixa	Priorat			

Font: ARNABAT, Ramon; ÍÑIGUEZ, David. *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i a les Terres de l'Ebre (1936-1939)*, p. 689-752.

Annex 2. Víctimes dels bombardeigs al Priorat

Cognoms	Nom	Municipi	Comarca	Edat	Data
Arbós Carreres	Carme	Falset	Priorat		29/07/1938
Arbós Carreres	Maria	Falset	Priorat		29/07/1938
Barceló	Damià	Marçà	Priorat		29/07/1938
Barceló Borràs	Josepa	Marçà	Priorat	67	29/07/1938
Barceló Pujades	Joan	Falset	Priorat	79	29/07/1938
Callisà Simó	Emília	Falset	Priorat		29/07/1938
Cunillera	Concepció	Marçà	Priorat		02/11/1938
De ca la	Josep	Marçà	Priorat		02/11/1938
Desconeguda	nena	La Bisbal de F.	Priorat	7	04/08/1938
Desconeguda	nena	La Bisbal de F.	Priorat	2	04/08/1938
Desconegut	1	Ulldemolins	Priorat		14/01/1939
Desconegut	2	Ulldemolins	Priorat		14/01/1939
Desconegut	3	Ulldemolins	Priorat		14/01/1939
Desconegut	4	Ulldemolins	Priorat		14/01/1939
Desconegut	5	Ulldemolins	Priorat		14/01/1939
Desconegut	un nen	Marçà	Priorat		02/11/1938
Figueres Serralta	Carona	Ulldemolins	Priorat		29/12/1938
Figueres Serralta	Estanislau	Ulldemolins	Priorat		
Freixes Musté	Josep	Ulldemolins	Priorat		29/12/1938
Guillén Falcó	Miquel	Falset	Priorat	61	29/07/1938
Jordà Vidal	Càndida	Cornudella de M.	Priorat	26	31/12/1938
José Antonio	Joan	Falset	Priorat		29/07/1938
Lladó	Teresa	Ulldemolins	Priorat		29/12/1938
Llorac Pros	Pere	Falset	Priorat		29/07/1938
Llorens Sabaté	Francesca	Falset	Priorat		29/07/1938
Marquès	Dolors	Falset	Priorat		29/07/1938
Mas Martori	Frederic	Falset	Priorat	66	29/07/1938
N. N.	Josep	Falset	Priorat		29/07/1938
Negrete Conesa	Manuel	Falset	Priorat		29/07/1938
Pallejà Muntaner	Carícia	Falset	Priorat		29/07/1938
Perpiñà Juncosa	Joan	Falset	Priorat	51	29/07/1938
Piquè	Teresa	Marçà	Priorat		02/11/1938
Quintana	Josep M.	Marçà	Priorat	3	02/11/1938
Ramos Salas	Joan	Marçà	Priorat	47	29/07/1938
Requena Lázaro	Joan	Falset	Priorat		29/07/1938
Salas	Joan Ramon	Marçà	Priorat	47	29/07/1938
Serres Cot	Matilde	Falset	Priorat		29/07/1938
Soldats	25	Falset	Priorat		29/07/1938
Soldats F	40/50	Marçà	Priorat		
Soldats R i F	50/60	Falset	Priorat		29/07/1938
Soldats	10/15	Ulldemolins	Priorat		29/12/1938
Talens Llàcer	Rafael	Falset	Priorat		29/07/1938

Font: Arnabat, Ramon; Íñiguez, David. *Atac i defensa de la rereguarda. Els bombardeigs franquistes a les comarques de Tarragona i a les Terres de l'Ebre (1936-1939)*, p. 753-780.

HOSPITAL DE LA COVA DE SANTA LLÚCIA DE LA BISBAL DE FALSET

Enric Masip Gorgori

L'article descriu la història de l'hospital militar a la cova de Santa Llúcia durant la batalla de l'Ebre. Amb una infraestructura avançada, l'hospital va atendre centenars de ferits en condicions extremes. La cova, oblidada durant dècades, va ser redescoberta gràcies a investigadors i veterans. Avui, és un símbol de memòria històrica i homenatge als que van patir i van lluitar en aquell conflicte.

This article describes the history of the military hospital in the Cave of Santa Llúcia during the Battle of the Ebro. With its advanced infrastructure, the hospital cared for hundreds of wounded in extreme conditions. The cave, forgotten for decades, was rediscovered thanks to researchers and veterans. Today, it is a symbol of historical memory and a tribute to those who suffered and fought in that conflict.

PARAULES CLAU:
Batalla de l'Ebre, hospital militar, memòria històrica, Brigades Internacionals

KEYWORDS:
Battle of the Ebro, military hospital, historical memory, international brigades

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

Amb la caiguda del front d'Aragó, l'abril de 1938, les tropes franquistes havien ocupat Flix i les tropes de l'Exèrcit Republicà arribaren a la Bisbal de Falset en retirada. Són unes setmanes d'una certa disbauxa, balls, festes, competicions esportives... Però aviat comencen els preparatius de la batalla de l'Ebre.

Una gran batalla com aquesta necessitava unes grans infraestructures de suport al seu entorn, de les quals una de les més importants són els hospitals. Buscant emplaçaments, arriben a la cova de Santa Llúcia, situada a poc més d'1 km del poble i on la tradició eremita es perd en el temps i es venera la imatge de la santa.

La seva situació, la font d'aigua, les grans dimensions i les especials característiques van ser els factors decisius per instal·lar-hi un hospital militar de les Brigades Internacionals, els dies previs a la batalla de l'Ebre.

El que hi va passar durant els més de quatre mesos que va funcionar quedà oblidat i amagat entre les seves roques. Durant dècades tot quedà abandonat i, com si volgués amagar la història, el brossam ho envaí tot. Molt freqüentat fins a la guerra, després ningú volia saber res d'aquest lloc de mort i de tragèdia. Una altra batalla aquí es lliurava. Desenes de criatures destrossades dia rere dia hi arribava i, entre crits d'horror i dolor, entre llàgrimes, sang i suor, uns homes i unes dones lluitaven desesperadament, perquè la mort... no vencés a la vida!

Els primers indicis que aquí hi va passar quelcom extraordinari van venir de fora. Va ser el gener de 1987, quan uns estudiants es van presentar a l'Ajuntament preguntant per la cova; havien estat a Londres i portaven un llibre en què es podia apreciar una foto amb una filera de llits.

Però no va ser fins a l'agost de l'any 2000, amb l'arribada de la doctora Angela Jackson, que no es començà a aixecar el vel que tapava les històries i tragèdies de la batalla de l'Ebre aquí amagades. Amb ella també va arribar una petita placa amb una emotiva salutació al poble de la Bisbal signada per un grup de veterans brigadistes britànics combatents a la batalla de l'Ebre.

Pel que fa a les característiques de l'hospital, el Dr. Douglas Jolly, un metge neozelandès que hi va treballar, ens el descriu com un hospital de nivell 1, amb cent llits, tres sales d'operacions i material i utillatge quirúrgic, en aquell temps d'última generació.

Els hospitals de nivell 1 havien d'estar instal·lats en un lloc estable i segur per poder atendre ferits greus i mantenir-los ingressats un mínim de vuit dies, per tal d'evitar el perill dels trasllats.

Inicialment, a més de les instal·lacions fixes, l'hospital va disposar de sis equips quirúrgics mòbils; després, davant de l'allau de ferits que hi arribaven, se'n van traslladar tres al pont de Flix, al marge esquerre de l'Ebre.

L'element bàsic de tot aquest sistema era una unitat completa i autosuficient. Segons Jolly, estava formada per unes catorze persones amb mitjà de transport propi i tot el material per poder instal·lar ràpidament i amb efectivitat una sala d'operacions en els llocs més inversemblants.

El personal comprenia el cirurgià cap de l'equip, un ajudant de cirurgià, dos anestesistes per poder operar en dues taules a la vegada, infermeres i ajudants diversos, entre els quals hi havia un barber.

Tot aquest equip humà i material disposava de dos vehicles de transport: una ambulància per al personal i un camió, en el qual anava tota la instal·lació d'una sala d'operacions mòbil.

En el bancal de sota la cova hi havia una gran tenda pavelló de recepció i classificació de ferits, i en una petita balma al costat hi havia la cuina i un generador per electrificar l'hospital. Un petit ramat de cabres proporcionava llet, una garrafa de 4 l de la qual era portada diàriament a peu fins a l'Hospitalet des d'Ulldemolins per Esteve Franquet, en un viatge d'anada i tornada travessant el Montsant.

En els primers dies d'agost del 38 s'arribà al col·lapse total, ja hi havia uns 160 llits i els ferits no tan sols omplien l'espai de la cova sinó que també ocupaven part dels bancals de sota, com si l'hospital es trobés al cor del camp de batalla. Aquest és el motiu pel qual el director de la Sanitat Republicana sol·licités al director de l'hospital del Soleràs (Garrigues) que acceptés tots els ferits que li portessin de l'hospital de la cova. Possiblement, alguns dels morts que s'han descobert a la fossa del Soleràs venien de la cova.

A l'estiu de 2001, Angela tornà a la Bisbal i comunicà a l'ajuntament la intenció dels brigadistes supervivents de tornar i retre homenatge als companys morts a la batalla de l'Ebre, tants anys oblidats. Amb ella portà una impressionant col·lecció de fotografies de la cova hospital que havia trobat a l'Imperial War Museum de Londres: els secrets de la cova dels dies de la batalla de l'Ebre es començaven a desvelar.

4 de novembre de 2001. El retorn dels brigadistes

Aquell dia s'obrí la finestra i entrà la llum de la història en un retrobament entre velles i noves generacions. El sol sortí amb força, el dia era esplèndid, primaveral, com si la climatologia volgués contribuir també al lluïment de l'emotiva jornada. Allí ja tot estava preparat, gent d'arreu hi anava arribant i tan sols un lleuger murmuri trencava el silenci d'aquell paisatge de boscos i oliveres presidit pel majestuós Montsant. Aquell cementiri havia estat l'obra estel·lar de la República, ningú dels forans sabia que s'havia construït pocs mesos abans de la batalla de l'Ebre per acollir el son etern dels bisbalencs, però ningú tampoc imaginava que aquell petit cementiri seria el destí final de molts soldats vinguts d'arreu del món. L'acte començà amb puntualitat i arribava al punt àlgid quan després de l'ofrena floral es retirava la cortineta que cobria la placa. Un corprenedor silenci envaí el cementiri, un silenci que parlava, mentre, lentament, les emocions anaven sorgint i, com un clam sortit de les entranyes d'aquella fossa, començà a sonar el violoncel de Pau Casals amb *El cant dels ocells*. És aleshores que vaig sentir un gran esborronament, vaig notar un nus a la gola i les llàgrimes em començaren a brollar dels ulls. Eren llàgrimes per la història recuperada, tants anys oculta i recordada, ara, en el text de la placa.

La llibertat no se'ns dona sense una lluita prèvia

És el clam de la brigadista britànica Penny Feiwel, de 92 anys, que ressonà amb potència entre les roques. A la cova encara hi havia més gent i allí van seguir els actes iniciats al cementiri: es descobrí una placa de record i hi va haver parlaments de representants d'institucions i del Dr. Reginald Saxton.

Amb un brindis a la pau i una ballada de sardanes es van donar per acabats els actes d'homenatge. Els brigadistes es delectaven amb una munió de joves que els havien envoltat i el Dr. Reginald Saxton es retrobava amb alguns veïns als quals havia curat les ferides. Una animada conversa s'establí aleshores entre tots: anècdotes, històries i vivències amagades i ignorades d'aquells tràgics dies sortien a la llum al cap de seixanta-tres anys.

Des d'aquell dia tot ha estat diferent. Poc després va sorgir l'Associació No Jubilem la Memòria del Priorat, els actes van tenir un gran ressò, la publicació de les llistes de soldats enterrats al cementiri i altres de la comarca ha estat clau perquè alguns familiars hi trobessin els seus desapareguts. Han estat nou fins ara a la Bisbal, on les seves famílies han vist complert el desig d'allò que semblava impossible. L'alegria és immensa no tan sols per

als familiars, sinó també per als que hem tingut la joia de poder compartir algun d'aquells moments. Ells han contat les seves històries, les seves tragèdies, les seves vivències en visitar els llocs, i tots han mostrat el seu agraïment.

> M'hauria agradat poder tornar a veure el paisatge que envolta el petit cementiri i la pau que vetlla el repòs dels dissortats soldats que hi acull. En vaig sortir molt tocat per la quantitat de sofriment que hi ha reflectit a la Cova de Santa Llúcia, que, al cap i a la fi, va ser el broc de l'embut en què s'abocava la sang de la batalla.

Són paraules i un petit poema d'un familiar de Ramon Vinyeta dedicats a Josep Vinyeta i Carme Solé, els seus pares.

> Oh, quina angúnia que em fa
> pensar en els dies d'incertesa,
> quan deixaren d'arribar les cartes.
> Les hores s'esquinçaven al portal
> i els jorns naixien i morien
> prenyats d'un dol intuït.
> I què podia fer, un pare, confús i atribolat,
> per contenir les llàgrimes d'una mare
> i no deixar pas a l'evidència de la mort?
> Tanmateix, sobrevisqueren
> sense saber a on dipositar un Parenostre,
> ni quina terra vetllava el somni del fill.
>
> Sobrevisqueren, sí, però...
> amb quina angúnia i amb quina por,
> a la negra i vasta nit que començava.

Des d'aleshores els actes d'homenatge han estat freqüents, les visites de col·lectius i particulars d'arreu del món es compten per milers, al llibre de visites hi estampen les seves signatures i expressen els seus sentiments, i també les cendres de la infermera Patience Darton, que hi treballava, hi foren escampades. D'ella Angela Jackson diu:

> La història de la Patience va acabar l'any 2009 en aquella cova tan remota i amagada entre les muntanyes on treballava durant la batalla de l'Ebre.
>
> En una discreta cerimònia, les cendres de la Patience hi foren escampades pel seu fill Bob i la seva família, tal com creia que hauria estat el desig de la seva mare.

Avui, aquesta cova, símbol de sentiments diversos, ja és història i és llegenda. Entre les seves roques hi han quedat per a sempre les pregàries dels creients, el treball d'unes persones, els crits i gemecs de patiment dels ferits i el silenci dels morts.

Anar allí en solitud és com reviure el passat. Amb un realisme sorprenent, sobre aquell escenari en blanc i negre apareixen les rengleres de llits amb els ferits, en sento els crits i gemecs, observo el neguit de les infermeres i infermers anat d'un llit cap a l'altre. En un racó, al costat de la paret de pedra, la infermera Aurora té cura del nen Manuel, de deu anys, ferit per les bombes. Uns metres més cap al centre hi ha la Teresina, greument ferida per la metralla i les cremades en el bombardeig del poble; alliberada dels efectes de l'anestèsia li acaben de confirmar la mort de la Dolors i la Pilar, dues filles petites de dos i set anys, brutalment destrossades per les bombes; els seus crits i plors de dolor i desesperació provoquen uns moments de silenci esborronador. El soldat Isidre, de vint-i-un anys, està agonitzant, no hi ha cap esperança; en la mateixa situació veig el José, destrossat per la metralla, i el Ramon. Són com dues criatures de disset i divuit anys de la lleva del biberó. L'Alfons és un presoner que acaba de morir i n'estan retirant el cos horriblement mutilat per la metralla, ha resistit poques hores. Al jove tinent Aureli el treuen del quiròfan; ha mort, les ferides eren tan greus que no hi ha hagut res a fer. Uns llits més enllà, la infermera Patience té cura del Harry, un jove brigadista gal·lès; fa quatre dies que agonitza i està fent els últims sospirs. Avançant entre els llits, em deturo davant d'un jove soldat: es diu Ramon i em diu que és del Masroig; està espantat per l'horror que contempla al seu voltant, però sortosament les seves ferides no són greus i en qüestió d'uns dies podrà anar cap a casa a recuperar-se. Al llit del costat, més desafortunada és la situació del Joan, un jovenet de tan sols disset o divuit anys de la lleva del biberó: ha perdut una cama per l'explosió d'un obús de morter; acaba de sortir del quiròfan, el seu estat és greu, però els doctors diuen que se salvarà. La Dolores té tot el braç dret amputat i la Josefa té ferides arreu, va enguixada dels dos braços i està molt greu; com el nen Manuel, totes dues també els han portat de Corbera d'Ebre després del gran bombardeig. La Ramona és una noia del poble que té cura de l'Steve, un brigadista ferit, però fora de perill: està assedegat i l'ajuda a beure un got d'aigua. Com altres noies, ve a l'hospital a ajudar en tot el que pot.

En girar-me cap al camí d'accés, em criden l'atenció els soldats sanitaris. Amb lliteres, porten els ferits de les ambulàncies que arriben del front cap a la tenda pavelló de classificació del bancal de sota. Els que han mort pel

camí, els porten directament cap al cementiri, els altres els pugen i van situant-los com poden en qualsevol lloc de l'hospital, esperant que a uns que acaben de morir els treguin dels llits per portar-los cap al cementiri.

«Mare meva, quina carnisseria! Som a mig matí i ja en portem dotze i ahir en van ser vint-i-un. *És un tràgic degoteig que no para*», exclama l'infermer Albert.

L'hospital està completament saturat, no hi cap ningú més. Als quiròfans hi ha neguit; els doctors Gras, Saxton, Fuster, Jolly, Torrens i altres estan fent tot el que poden, treballen nit i dia sense descans, intentant salvar aquelles criatures destrossades per les bales i les bombes.

El Josep acaba de deixar els últims ferits, tota la nit ha anat i vingut de l'Ebre; vermell com un tomàquet i xop de suor, s'ha atansat a beure, està esgotat i es deixa caure estirat a terra a descansar uns minuts; és un jove conductor d'ambulància de Corbera d'Ebre i conta, trasbalsat, que el seu poble ha estat esclafat per l'aviació franquista: és un munt de runes.

Enmig de tot aquest batibull em sorprenen els plors d'una criatura i veig una dona que acaba de donar a llum un nen; són refugiats, el seu marit convalescent encara de les ferides els ha portat fins aquí. Cap a l'altre extrem, una dona plora amb desesperació al costat d'un llit amb el cos d'un nen petit de tres o quatre anys que acaba de morir; són de la Palma d'Ebre, el poble del costat, i no ha pogut ser: no han pogut salvar el seu fill.

Les crues imatges se succeeixen unes darrere de les altres i m'aclaparen, els crits i gemecs esfereïdors em situen al límit del dolor; un gran esborronament corre de dalt a baix pel meu cos, i les llàgrimes que ja em brollen dels ulls em tornen a la realitat i contemplo, ara en color, la bella imatge de la cova actual, sentinella de la història.

ENRIC MASIP GORGORI

LOS HERMANOS ROTHOLC

LA LUCHA CONTRA EL FASCISMO Y LAS ADVERSIDADES DEL PUEBLO JUDÍO POLACO

Jeremi Galdamez

Los hermanos Rotholc, Szapsel y Gerszon, destacaron en el mundo del boxeo y la política en Polonia y Francia. Szapsel fue campeón de Polonia, mientras que Gerszon emigró a París y luchó en la Guerra Civil Española. Su historia refleja la lucha contra el fascismo y las dificultades de los judíos polacos durante la Segunda Guerra Mundial.

The Rotholc brothers, Szapsel and Gerszon, were prominent in boxing and politics in Poland and France. Szapsel was Polish champion, while Gerszon emigrated to Paris and fought in the Spanish Civil War. Their story reflects the struggle against fascism and the hardships faced by Polish Jews during World War II.

PARAULES CLAU:
Rotholc, Guerra Civil, fascismo, judíos polacos

KEYWORDS:
Rotholc, Civil War, fascism, Polish Jews

Los hermanos Szapsel y Gerszon nacieron en el seno de la familia Rotholc, y sus padres fueron Lejb y Liba, comerciantes judíos de Varsovia. Szapsel nació en 1913 y Gerszon, cinco años después, en 1917.

En 1930, Szapsel —el hermano mayor— se unió con 17 años al club deportivo obrero Gwiazda (Estrella), en la sección de boxeo, y muy pronto reveló su talento. En efecto, en 1933 ganó el título de campeón de Polonia y se convirtió en el primer boxeador judío en Polonia en conseguirlo.

Antes de la Segunda Guerra Mundial, ganó quince de sus dieciséis combates internacionales como representante de Polonia y, en total, acumuló un centenar de victorias. La prensa lo describía como un fenómeno; se convirtió en el ídolo y orgullo de los judíos polacos. No se trataba solamente de un éxito deportivo, sino también de una cuestión política y de orgullo identitario. Sus combates victoriosos contra boxeadores alemanes tuvieron un fuerte significado simbólico.

Gerszon, el hermano menor, siguió los pasos de su hermano y se unió al mismo club deportivo, pero no sabemos de sus éxitos deportivos, ya que los consiguió en combates menos oficiales. Lo que sí se sabe es que peleaba en los *rings* del barrio judío-proletario de Varsovia y que contaba con un numeroso grupo de fans. Parece ser que a Gerszon la política le importaba más que el boxeo, pues, en el año 1932, militó en el partido político Poale Zion-Izquierda y en varios sindicatos. El club deportivo Estrella, de hecho, pertenecía a este partido político.[1]

Poale Zion-Izquierda (Obreros de Sion) fue un partido sionista de izquierda radical, cercano al comunismo y sus orígenes se remontan a la revolución de 1905. Aparte de las reivindicaciones clásicas características de los partidos socialistas de referencia marxista, como la socialización de los medios de producción, la reconstrucción del sistema social y la lucha de clases, el partido abogaba por la creación de un estado binacional socialista en Palestina: un estado judío-árabe. Aunque el partido tenía un carácter nacionalista, se oponía a la xenofobia y trataba a los árabes palestinos como hermanos con los que crearían una sociedad socialista en tierra palestina. El partido tenía filiales en países como Bélgica, Francia y Palestina.

1. Todos los partidos de izquierda y obreros de Polonia tenían su club deportivo en esa época.

En 1933, por razones desconocidas, Gerszon abandonó Polonia y emigró a París. Por el camino tuvo que cruzar ilegalmente las fronteras de Alemania, Bélgica y Francia, y fue detenido varias veces; en Hannover y en Berlín acabó en la cárcel por viajar sin documentos. La capital francesa, a la que finalmente llegó un año después, era entonces uno de los principales centros de emigración para los revolucionarios procedentes de Polonia. Allí iban a parar en busca de pan o refugio de la represión política que sufrían en su patria. En suelo extranjero, Gerszon siguió activo en los ámbitos político y sindical: militaba en las filas de Poale Zion-Izquierda en Francia, trabajaba en un taller de sastrería y se afilió al sindicato Confédération Générale du Travail (CGT). Tampoco abandonó su pasión por el deporte, sobre todo porque existía un equivalente parisino del club Estrella de Varsovia: el club deportivo sionista de izquierdas Etoile Juive (Estrella Judía). En el club, Rotholc asumió el cargo de entrenador.

Mientras tanto, en septiembre de 1935, menos de un año antes de los Juegos Olímpicos en Berlín, el Reichstag aprobó las racistas Leyes de Núremberg que excluían a los judíos de la vida social alemana y los privaban de gran parte de sus derechos civiles. En señal de protesta, organizaciones judías, de izquierdas y democráticas de todo el mundo lanzaron una campaña de boicot de los Juegos y pidieron a todos los países democráticos que retiraran su participación. Sin embargo, no se produjo ningún boicot: prevalecían la ignorancia, el miedo a irritar a Hitler y, tal vez, la fe en las garantías de que, a pesar de todo, los Juegos se celebrarían de acuerdo con los valores de igualdad y tolerancia consagrados en la Carta Olímpica.

En ese momento, Polonia preparaba la selección deportiva para Berlín. Szapsel Rotholc parecía el candidato natural para representar a Polonia en el boxeo, pero cuanto más se acercaban los Juegos, mayor era la controversia: los nacionalistas-antisemitas polacos exigían un boxeador «polaco étnicamente puro» en lugar de Szapsel. Es más, querían seguir el modelo de la Alemania nazi y excluir a los judíos de los equipos deportivos nacionales. Por otra parte, la comunidad judía, especialmente la izquierda, apoyaba la consigna del boicot y declaraba que la posible participación del boxeador en la «Olimpiada nazi» sería un acto vergonzoso.

El sindicato de impresores judíos —al que pertenece Szapsel (trabaja como impresor) y el club deportivo Estrella—, adviertió que lo excluirían de sus filas si aceptaba la nominación del Comité Olímpico Polaco.

Por fin, el Comité Olímpico le dio a Szapsel la orden de ir a Berlín, aunque hasta el último momento no tuvieron claro quién representaría final-

mente a Polonia: Edmund Sobkowiak, otro boxeador polaco que consiguió un billete para los Juegos Olímpicos, era un posible candidato. El Comité decidió hacer la elección final ya en la villa olímpica, tras haber organizado allí un combate de *sparring* entre los boxeadores. Una lesión en la mano de Szapsel hizo que no fuese un candidato seguro y que el Comité no pudiera tomar la decisión definitiva. Szapsel, que estaba dividido entre la lealtad al club Estrella, a sus camaradas del sindicato y a sus propias convicciones políticas, por un lado; y la obediencia a la decisión de las autoridades deportivas, por otro, viajó a Berlin en los últimos días de julio con lágrimas en los ojos —según informa la prensa—, sin ocultar que las cosas estaban sucediendo contra su voluntad. En el combate eliminatorio, ganó Sobkowiak. Rotholc tenía el corazón roto: condenado por sus camaradas, ni siquiera podría participar en las competiciones deportivas.

Cuando quedó claro que todo el mundo democrático iba a enviar equipos nacionales a Berlín, las organizaciones deportivas obreras catalanas tomaron la iniciativa de organizar la Olimpiada Popular en Barcelona. Se trataba de un gesto de protesta contra los Juegos oficiales y una manifestación de los valores que debían acompañar a la competición deportiva, que el Comité Olímpico Internacional se había apropiado indebidamente. Los creadores de las Olimpiadas Populares declararon lo siguiente:

> El fascismo cambia el significado y el contenido del deporte: de un movimiento progresista por la paz y la fraternidad entre los pueblos, crea un instrumento de la máquina de guerra. En un país donde millones de atletas han sido excluidos de la actividad social y miles de los mejores de ellos sufren en cárceles y campos de concentración, donde gran parte de las masas trabajadoras son perseguidas por sus convicciones o su religión, donde toda la nación ha sido excluida, es imposible encontrar el verdadero espíritu de los Juegos Olímpicos.

Entre los numerosos organizadores de la Olimpiada Popular se encontraba la Asociación Cultural Judía de Barcelona, formada por inmigrantes judíos polacos y alemanes; la asociación estaba compuesta, principalmente, por comunistas.

El 18 de julio de 1936, el joven Rotholc llegó a Barcelona con el equipo judío del Estrella de París. Cientos de atletas extranjeros se encontraban ya en el lugar. Aunque ningún club deportivo obrero de Polonia presentó una delegación oficial, no faltaron atletas de origen polaco en la capital catalana. Entre ellos había activistas de izquierdas de Francia, Bélgica y Palestina, que vivían en el exilio y actuaban bajo las banderas de los clubes deportivos

locales. Emanuel Mink, que abandonó Polonia por miedo a ser detenido por sus actividades comunistas y sindicales ilegales, se incorporó al equipo de fútbol judío belga Yiddisher Arbeter Sport Klub, al igual que otro emigrante político, Abrasza Krasnowiecki. En las filas del equipo nacional del club obrero judío francés figuraban los activistas del movimiento revolucionario polaco y alemán Nachman Wajnrit y Leib Trojanowski, respectivamente. También llegó a Barcelona Rachela Eksztejn, nacida en Varsovia, activista durante mucho tiempo de Hashomer Hacair, una organización juvenil sionista que terminó abandonando en favor del movimiento comunista en Bélgica. El polaco Chaim Elkon, exfutbolista del famoso club judío austriaco Hakoah Vien —expulsado anteriormente de Palestina por actividades comunistas—, acudió a los Juegos como árbitro de fútbol.

Desgraciadamente, la noche anterior al inicio de las Olimpiadas Populares estalló una rebelión militar en los cuarteles de Barcelona, al igual que en todo el país. Por la mañana, los organizadores ordenaron a los deportistas extranjeros permanecer en sus hoteles, ya que se habían levantado barricadas en la ciudad y habían estallado sangrientos combates callejeros entre soldados rebeldes y trabajadores armados. Naturalmente, muchos de los atletas extranjeros —izquierdistas comprometidos— querían unirse casi de inmediato a las milicias antifascistas, aunque se encontraron con la resistencia de los responsables de los equipos deportivos. Emanuel Mink recuerda lo siguiente:

> Argumentaban que eran responsables de nosotros, pero yo, fuera cual fuera la decisión sobre quedarnos [en el hotel], no me quedaría, porque al fin y al cabo allí se estaba librando una lucha contra el fascismo, que era de gran importancia para nosotros, los polacos, y para los judíos en particular, porque sabíamos lo que significaba el fascismo y hacia dónde se dirigía.

Aunque muchos atletas extranjeros abandonaron España, la mayoría de los atletas procedentes de Polonia se unieron a las milicias antifascistas. Entre los que se marcharon estaba Gerszon Rotholc; sin embargo, volvería a España solo unos meses más tarde, para unirse a las Brigadas Internacionales. Gerszon reunió a un grupo de camaradas de Poale Zion-Izquierda exiliados en Francia y Bélgica para llegar juntos a Albacete en enero de 1937.

Los antifascistas polacos lucharon en las filas del Batallón Dąbrowski (llamado así por el general polaco de la Comuna de París, Dombrowski en la transcripción en español). No obstante, eran tantos los que llegaban a

España que se formó otra unidad polaca: la Compañía Adam Mickiewicz (Mickiewicz fue un famoso poeta polaco del siglo XIX). Gerszon luchó en las filas de esta compañía y junto a ella, acabó en los frentes de Granada, Pozoblanco, Extremadura y Aragón, entre otros.

Un camarada describió a Rotholc de la siguiente manera: «Un muchacho de estatura media, corpulento, fuerte, siempre sonriente e ingenioso, valiente en el combate, enérgico en sus propósitos, entregado de todo corazón a la causa antifascista, se ganó la simpatía y el respeto de todos los camaradas». Asimismo, los documentos militares afirman que era «Un soldado bueno y disciplinado, pero testarudo. Fue enviado a la escuela de oficiales, pero expulsado por haber golpeado a un camarada».

Durante una de las batallas, Gerszon se hirió en una pierna y acabó en el hospital, donde no permaneció mucho tiempo, ya que, ansioso, se lanzó a la batalla y se escapó al frente junto con todo un grupo de impacientes convalecientes. Por su heroísmo durante los durísimos y encarnizados combates de Lleida en abril de 1938, fue nombrado teniente y comandante de una de las compañías del batallón Mickiewicz, porque unos meses antes la antigua compañía Mickiewicz se había incorporado a la XIII Brigada Internacional polaca y se había convertido en batallón. Uno de los camaradas de Rotholc recordaba que «Durante mucho tiempo se negó a afeitarse la barba y, a pesar de sus veintiún años, daba la impresión de un viejo guerrero».

Gerszon, alejado de su partido Poale Zion-Izquierda durante muchos meses, decidió unirse al Partido Comunista de España, que estaba captando militantes activamente entre los interbrigadistas. Sin embargo, le oprimía un sentimiento de culpa por haber abandonado a los camaradas de Poale Zion-Izquierda de París, que estaban orgullosos de que su partido tuviera un verdadero héroe en las filas de las Brigadas Internacionales. Temía que, cuando supieran que se había unido a los comunistas, lo consideraran un traidor y le dieran la espalda para siempre. Un amigo, Aleksander Szurek recordaba que, a partir de ese momento, Gerszon andaba deprimido sin querer hablar con nadie de sus preocupaciones.

En septiembre de 1938, el gobierno de la República Española decidió retirar a los voluntarios internacionales bajo la presión de la Sociedad de las Naciones. El 15 de octubre se organizó un desfile de despedida de la División 35. Durante el regreso de los brigadistas polacos de la ceremonia, se produjo un trágico accidente: Gerszon se cayó del camión y acabó en estado grave en el hospital de El Molar, donde falleció al día siguiente. Aunque al principio Gerszon fue enterrado junto al hospital, sus camaradas decidie-

ron exhumar su cuerpo y celebrar un auténtico funeral militar en Pradell, donde habían estado destinados los últimos meses. El comisario político de los voluntarios polacos, Eugeniusz Szyr, declaró lo siguiente al respecto: «Queremos dar al funeral un carácter que transmita el dolor que todos sentimos por la pérdida de quien fue un verdadero héroe de todas las batallas a partir de enero de 1937». Además, en una orden diaria extraordinaria señaló que «Los Internacionales del Batallón Mickiewicz y toda la Brigada Dąbrowski juran ante la tumba de Rotholc reforzar todas sus fuerzas para sustituir al héroe antifascista fallecido».

Aleksander Szurek, amigo de Rotholc en los frentes españoles, reflexionaba así en los años ochenta: «A menudo pienso en esa tumba. ¿Qué habrá sido de ella? ¿Se habrá respetado? ¿Sigue ahí?». Casi al mismo tiempo, en noviembre de 1938, Szapsel, como representante de Polonia, derrotó en el *ring* al alemán Nikolaus Obermauer. El combate tuvo lugar justo después de la «Noche de los cristales rotos»: para el público judío, este enfrentamiento deportivo adquiere un significado simbólico. Al día siguiente, uno de los periódicos deportivos judíos anunció triunfalmente: «Rotholc derrota a un boxeador nazi». Szapsel tardó algún tiempo en recuperarse de su colapso mental tras el asunto olímpico, pero volvió a vestir los colores de su Estrella. Aunque no por voluntad propia, finalmente no actuó en Berlín.

Tras el ataque de la Alemania nazi a Polonia, Szapsel Rotholc se incorporó a la policía judía en el gueto de Varsovia. Despúes de la guerra, lo llevaron ante el Tribunal Cívico del Comité Central de Judíos de Polonia, acusado de colaboración con los alemanes, y se defendió diciendo que se había unido a la policía para ayudar a su familia y a otras personas en el gueto. Esta versión fue confirmada por testigos.

Sin embargo, también hubo quienes afirmaron que el antiguo boxeador había maltratado y golpeado a judíos al azar. También se le reprochó que aunque era consciente del propósito de liquidación de la comunidad judía y del destino de los trenes que partían del gueto —que no era otro que los campos de exterminio— que, a pesar de eso, no renunciara a servir en la policía del gueto.

Según el veredicto del tribunal, que más bien tuvo en cuenta el testimonio de este último grupo, Szapsel sería excluido de la comunidad judía durante un periodo de dos años, y tampoco se le permitiría hacer ninguna aparición pública, incluida la participación en los combates de boxeo. El propio juicio fue considerado controvertido y tendencioso; en 1948, a petición del abogado del boxeador, el tribunal anuló el veredicto. Absuelto,

Gerszon Rotholc se marchó a Montreal ese mismo año y abandonó el deporte para siempre. Murió en 1996, en el 60.º aniversario de los dos Juegos Olímpicos.

Szapsel le puso a su hijo Richard y como segundo nombre, Gerszon, en honor a su hermano caído en España.

JEREMI GALDAMEZ
Stowarzyszenie Ochotnicy Wolności

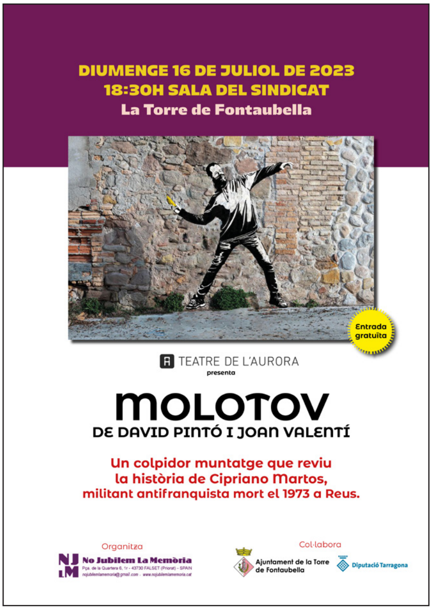

ELS SOLDATS OBLIDATS DE GRATALLOPS

Felip Puig

L'article narra la troballa de documentació de soldats republicans a Gratallops. A través de cartes, diaris i identificacions, es reconstrueixen les històries personals d'Alfred Ferreté i altres soldats. La investigació busca retornar aquests documents als seus familiars, destacant la importància de preservar la memòria històrica i honrar els soldats oblidats de la Guerra Civil Espanyola.

This article relates the discovery of documentation belonging to Republican soldiers in the village of Gratallops. Through letters, diaries and identification documents, it reconstructs the personal histories of Alfred Ferreté and other soldiers. The research seeks to return these documents to their families and to highlight the importance of preserving historical memory and honouring the forgotten soldiers of the Spanish Civil War.

PARAULES CLAU:
Soldats republicans, Gratallops, memòria històrica, Guerra Civil

KEYWORDS:
Republican soldiers, Gratallops, historical memory, Civil War

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

A finals de l'any 2012 es posen en contacte amb mi des de l'Ajuntament de Gratallops per explicar-me la troballa d'una curiosa documentació mentre feien obres de manteniment.

En aquell moment, la regidora de Cultura, Sònia Blasco, i l'alcaldessa, Maria Teresa Balaguer, em citen i m'exposen que no tenien coneixement de l'existència d'aquesta documentació, que, pel que es podia comprovar, pertanyia a uns soldats de l'exèrcit de la República i no constava en cap mena de registre d'entrada oficial.

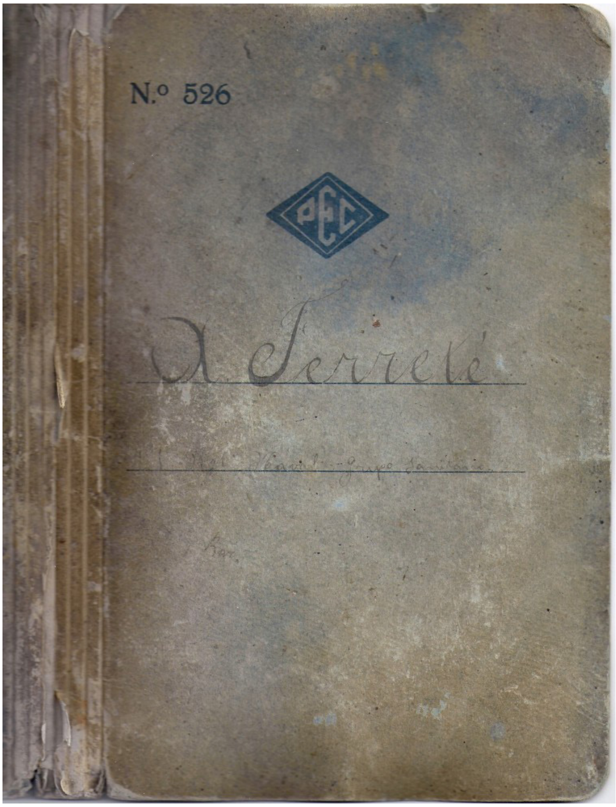

Carpeta on es va trobar la documentació

La documentació estava guardada dins una carpeta, on constava el nom d'Alfred Ferreté. A dins hi havia un seguit de cartes, cèdules d'identificació (emeses per la Generalitat de Catalunya), fotografies i, inclús, un diari personal i una llibreta amb apunts d'un curs d'armes químiques. Tant la Sònia com la Maria Teresa m'expliquen que la seva intenció és intentar esbrinar d'on ha sortit tota la documentació i, si és possible, intentar tornar-la als familiars d'aquestes persones. El que tenien clar és que no pertanyia a veïns de la població de Gratallops i no sabien per on començar. Van proposar-me ajudar-les en aquesta tasca; la veritat és que personalment em va emocionar i sorprendre al mateix temps que dipositessin la confiança en mi per a una tasca tan important com aquesta.

El primer que vam fer va ser analitzar-la i hi vam trobar constància de sis persones diferents: Alfred Ferreté Pinet, Josep Colomé Costa, Saturnino Bueno, Ginés Pérez Sanz, Antonio Simó Marco i Francisco Moreno Morelés.

Per iniciar la recerca, vam agafar com a base el diari d'Alfred Ferreté; de fet, aquest soldat és el pal de paller de la nostra història. Aquest diari està ple de detalls: estades al front de batalla, visites rebudes, trucades i cartes a familiars i amics. També hi queden reflectides les visites de la seva dona i el seu fill, particularment en el preludi de la batalla de l'Ebre. Ens va sorprendre el fet que aquesta documentació estigués intacta i ben preservada.

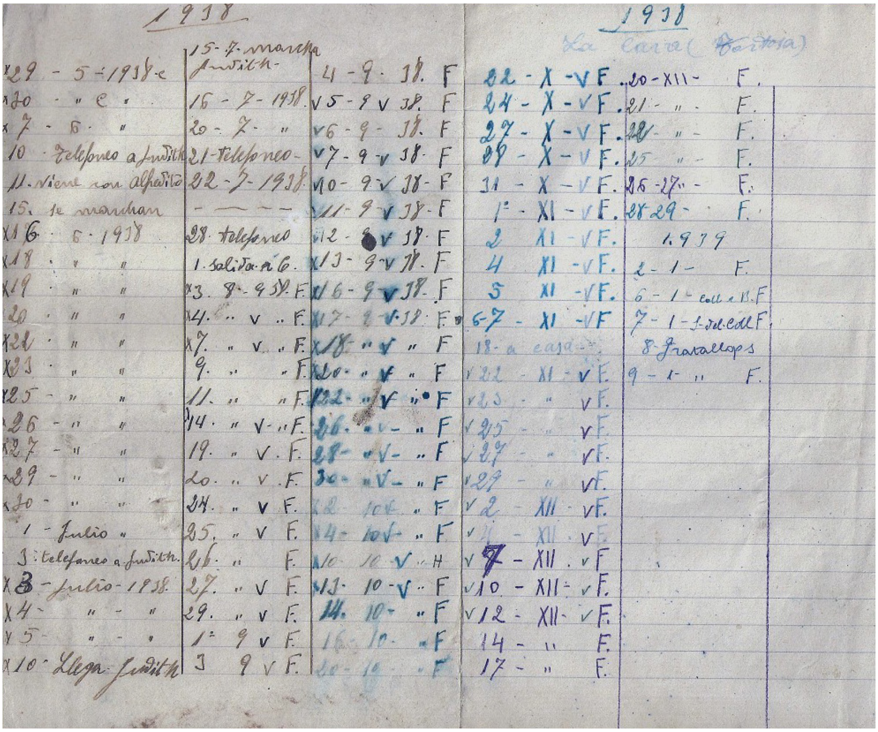
1938

1938

La Cava

Última pàgina del diari d'Alfred Ferreté.

El repte que teníem al davant sabíem que era difícil, ja que només teníem noms i dates, i havíem de començar la recerca de zero. El primer que vam fer va ser parlar amb la gent gran del poble, perquè ens expliquessin de quina forma podíem lligar els records que tenia la població sobre la mort d'uns soldats i els documents que estaven a les nostres mans. La nostra sorpresa va ser que la majoria de les persones explicaven fil per randa la mateixa història, la qual relatava que al poble van entrar les tropes marroquines, les quals van localitzar uns soldats que estaven amagats en un mas a prop de la població, els van robar la documentació i posteriorment els van assassinar. Quan un capità de regulars es va assabentar del que havia passat, va ajusticiar el cabdill d'aquestes tropes pel crim que havia comès, el qual va ser enterrat prop d'on van enterrar els soldats republicans.

Tot i que tothom ens explicava la mateixa història, hi havia coses que ens feien dubtar de la veracitat i és que les tropes marroquines no eren conegudes per ser curoses amb les pertinences de les persones que assassinaven, sinó el contrari: tenien dret a cometre tota mena d'actes violents contra la

població i els soldats que es rendien. Els soldats marroquins només buscaven objectes de valor (anells, cadenes, dents d'or, medalles, etc.). Els documents per a ells no tenien cap validesa, possiblement no sabien ni llegir-los.

Tot i això, aquesta història oral ens va conduir, a poc a poc, a la nostra hipòtesi dels fets. Nosaltres creiem que quan aquests soldats van ser assassinats, les tropes marroquines ja havien abandonat el poble de Gratallops. Els soldats van ser delatats per alguna persona a les tropes franquistes, que els van trobar, els van interrogar, en van recollir la documentació personal i militar i, finalment, els van matar. I creiem que van ser les mateixes persones que van assassinar els soldats els qui en van dur la documentació a l'Ajuntament de Gratallops.

Tot i que la nostra hipòtesi sembla que encaixa més amb els fets que van tenir lloc, no podem confirmar-la, ja que no hem trobat cap evidència ni cap testimoni que volgués parlar després que nosaltres exposéssim la nostra versió dels fets. La gent s'aferrava a la història oral popular sobre les tropes marroquines.

Fill d'Alfred Ferreté.

Un cop vam tenir més o menys clar com van ocórrer els fets, ens vam proposar el següent pas: buscar familiars vius d'aquestes persones. Sabíem que era una tasca molt difícil, però ho volíem intentar.

Una de les primeres coses que vam pensar és que aquestes persones podien tenir família perquè tots havien complert el servei militar i formaven part del que es coneix com la quinta del sac. També, en algunes de les cartes, vam poder comprovar que almenys un dels soldats, l'Alfred, tenia un fill. Per la qual cosa vam decidir començar per ell.

Després de cercar per internet i xarxes socials i de moltes trucades telefòniques, sense èxit, un dia vam topar-nos amb una persona que es deia Alfred Ferreté Villarroel. Vam poder contactar amb ell gràcies a les xarxes socials i, després d'una llarga conversa en què nosaltres exposàvem la història dels soldats i ell la del seu avi, que havia desaparegut a la guerra, vam arribar a la conclusió que, efectivament, Alfred Ferreté Pinet era el seu avi. Va ser indescriptible la il·lusió i l'emoció que vam sentir en aquell moment.

Alfred Ferreté

La resta de components de la nostra recerca van rebre les mateixes atencions que l'Alfred, però sense èxit fins avui.

D'Antonio Simó Marco teníem força documentació: carnets civils, carnets militars i, el document al qual vam donar més importància, una targeta d'un comerç de Barcelona que es deia Colmado Simó i estava al carrer Muntaner. Basant-nos en aquesta adreça, vam començar la recerca del soldat. La veritat és que l'adreça ja no corresponia a cap local comercial, però, buscant a l'hemeroteca de *La Vanguardia*, vam localitzar un anunci de data 1 d'octubre de 1939 en què es buscava Antonio Simó Marco, escrit pel seu germà, Pedro Simó Marco, en el qual consta el nom i una adreça de Barcelona

diferent de la de la targeta trobada, que corresponia a un restaurant. En contactar amb l'establiment, vam descobrir que, efectivament, continuava sent un restaurant, però s'havia traspassat diverses vegades i els actuals propietaris no eren les persones que estàvem buscant ni sabien res de les persones per les quals preguntàvem.

DOMINGO 1 DE OCTUBRE DE 1939

MARTIN GODALL

Pertenecía a la 213 Brigada, 852 batallón, 4.ª Cía. Base 8.ª C. C. 18 (ejército rojo). Ultimas noticias en 28 de diciembre de 1938. Desaparecio en el sector de Camarasa. Su familia agradecerá infinito todas las noticias relacionadas con el indicado soldado, y ruega también a todos los que formaban parte de su unidad digan a su esposa todo cuanto sepan de él. María Batet, Masllorens (prov. de Tarragona).

JOSE LLOPAR SOLÉ

Pertenecía al C. R. I. M. n.º 17, acantonamiento núm. 4, Manresa. Las últimas noticias son del 25 de diciembre de 1938. Se agradecerá a quien pueda dar noticias las mande a su esposa, Enriqueta Sendra, a Santa Coloma de Queralt, Pobla de Aguiló, o a José Cortés, calle Aragón, 65, portería.

JOAQUIN ROIG ROIG

Alias el «Pucho»; pertenecía a la 70 Brigada, 277 Bllón, 2.ª Cía. Desapareció del 9 al 14 de mayo 1938, en Iglesuela del Cid (Teruel). Agradecerán noticias, L. Llibre, c. Bosch, n.º 82. Sabadell.

ANTONIO SIMÓ MARCÓ

Perteneciente a la 151 Brigada, 1.ª de Marina, tercer Batallón, 1.ª Compañía, Estafeta Perelló. Se ruega a quien pueda dar noticias las comunique a Pedro Simó, calle Canuda, 8 (restaurante), Barcelona.

JUAN VIDAL MIRAT

Sanitario; Miguel Soms Boñás, camillero; José Campderrós Guitart, camillero, de la 3.ª Cía. 2.º Bllón. 12 Brigada, 45 División (ejér. rojo), desapa-

ANICETO GARCIA BER

35 División, 15 Brigada, [illegible]
El día 9 enero salió de [illegible]
Montblanch; iba con uno [illegible]
sobrino del señor Carbonel[illegible]
dre, Rosal, 16, primero seg[illegible]

ELISEO SUCAR RO

De la quinta del 40, 11 D[illegible]
Brigada, tercer batallón, 1.ª
C. C. 5 Turia 3. Desaparec[illegible]
1938 entre Pinell y Gandesa.
ruega a quien pueda dar [illegible]
comunique calle Jaime I, 1[illegible]
Subur. Teléf. 18748 y 10814.

JUAN PELLISA P

Reemplazo 1940, 45 División,
Internacional, 9.º Batallón,
ñía. Ultimas noticias 11 de
del día 25 de julio 1938, des[illegible]
sar Ebro, sector Tortosa, d[illegible]
La familia agradecerá tod[illegible]
sea cual fuere. Comunicad [illegible]
Rafael Pellisa, Clavé, 11. T[illegible]
Martorell.

JAIME MATAVERA

Pertenecía a la 68 Brig[illegible]
(roja), 269 Bllón. 3.ª Cía. Fu[illegible]
16 de diciembre de 1937 e[illegible]
del Guarda» (Teruel), no
noticias del hospital en q[illegible]
cuado. Agradecerá infinito [illegible]
pañeros, camilleros y san[illegible]
puedan dar algún detalle, [illegible]
so que sea, su padre, Mari[illegible]
vera, calle Monmany, 46,
primera, Barcelona (G.).

RAMÓN BERGALLÓ VIL

Soldado desaparecido de
visión, 123 Brigada, 489 B[illegible]

Fragment de l'anunci de *La Vanguardia*

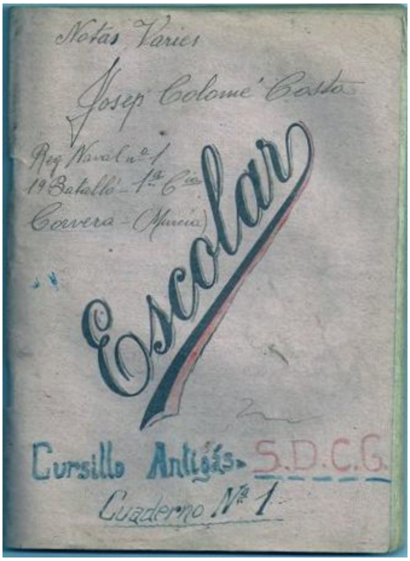

La història que acompanya Josep Colomé Costa és una mica més curiosa,ja que, després de buscar i remenar, vam poder contactar amb una dona gran que semblava que hi estava relacionada. Aquesta dona, en explicar-li la nostra història, va anar confirmant tots els detalls que corresponien a la documentació trobada: la cal·ligrafia, els coneixements sobre química i els gustos culturals. I és que la llibreta amb anotacions corresponia a Josep Colomé, en la qual hi havia apunts sobre protecció d'armes químiques i escrits copiats de poesia i cançó que encaixava amb el que ens descrivia la dona. Ella, al mateix temps, ens va explicar que tenia un germà que va desaparèixer durant la guerra i que tot el que li estàvem explicant encaixava amb com era ell. Tant aquesta dona com nosaltres ens vam emocionar, però com que es tractava d'una dona d'edat avançada, va decidir deixar la trucada i demanar-nos que tornéssim a contactar amb ella al cap d'unes hores, quan el seu fill fos a casa. Així ho vam fer, encara amb les emocions a flor de pell. Però la persona que va atendre el telèfon ens va dir que la senyora amb la qual havíem parlat era molt gran, patia demència senil, i que no tenien cap familiar desaparegut durant

Ginés Pérez Saiz

guerra. Per acabar, va afirmar amb un tund que ells eren «gent d'ordre». Tot nosaltres no vam tenir la sensació d'esparlant amb una persona amb deteriorament cognitiu, ja que ens explicava les amb tota mena de detalls i coherència, haver d'acceptar la resposta de l'home ens parlava. Personalment, crec que trobar la germana de Josep Colomé ta, però les circumstàncies no ens van metre a cap de les dues bandes poder roborar la teoria.

Pel que fa a la recerca de la família de Ginés Pérez Saiz, com en les anteriors ocasions vam estar buscant i contactant amb moltes persones que es corresponien amb el nom d'aquest soldat, però no vam trobar la resposta que buscàvem. Tot i això, quan fas una recerca, les respostes que et trobes de vegades et sorprenen: en aquest cas, vam contactar amb Ginés Aranda Pérez, que, tot i no tenir vincles familiars amb el soldat, va mostrar un gran interès en la història d'aquestes persones i es va oferir a ajudar-nos en la cerca, va acompanyar-nos en tot el procés de forma totalment desinteressada. Des d'aquí, voldria agrair l'esforç i les hores dedicades d'aquesta persona a la nostra investigació.

A Francisco Moreno Morelés li pertany una de les cartes més emotives que vam trobar. Escrita pel seu pare i en la qual, a través del paper, l'evolució de la cal·ligrafia i el mateix escrit literal de la carta, es pot palpar la frustració, la preocupació i la tristesa que sentia aquesta família pel fet que el seu fill estigués lluitant al front i, sobretot, la por del presagi, finalment acomplert, de no tornar-lo a veure.

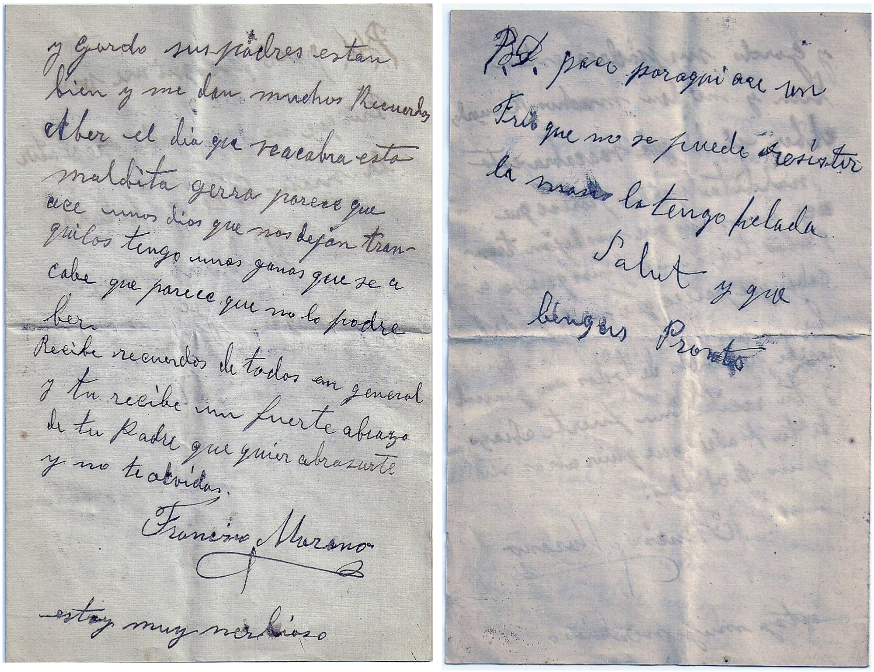
y Gordo sus padres estan
bien y me dan muchos Recuerdos
Aber el dia que se acabra esta
maldita gerra parece que
ace unos dias que nos dejan tran-
quilos tengo unas ganas que se a
cabe que parece que no lo podre
ber.
Recibe recuerdos de todos en general
y tu recibe un fuerte abrazo
de tu Padre que quier abrazarte
y no te olvida.
Francisco Moreno
estoy muy nerbioso

P.D. pues poraqui ace un
Frio que no se puede resistir
la mano la tengo pelada
Salut y que
bengas Pronto

Fragment de la carta a Francisco Moreno, que li escriu el seu pare.

Com es pot observar en aquest fragment que reproduïm, les paraules utilitzades pel seu pare surten del cor i ell mateix s'adona que pot fer mal al seu fill, per la qual cosa, automàticament, canvia el discurs i parla del temps. També es pot veure com a partir de certes línies, que perden l'horitzontalitat, hi ha uns esborralls que donen peu a pensar que aquest home, mentre escrivia la carta, va acabar plorant. Tot i que vam intentar localitzar familiars d'aquest soldat, la nostra recerca no va tenir èxit.

De Saturnino Bueno només hi ha cartes: una del seu germà i una altra del seu pare. Aquesta última, a diferència de les de Francisco Moreno, és una carta que es podria situar en qualsevol any de la primera meitat de segle. Parla de la quotidianitat familiar, fins i tot acaba amb la frase «de la lotería no tocó nada», cosa que ens fa veure que la guerra es podia enfocar des de tots els punts de vista. Vam intentar localitzar-ne familiars a través de tots els mitjans, però com en els casos anteriors tampoc no ens en vam sortir.

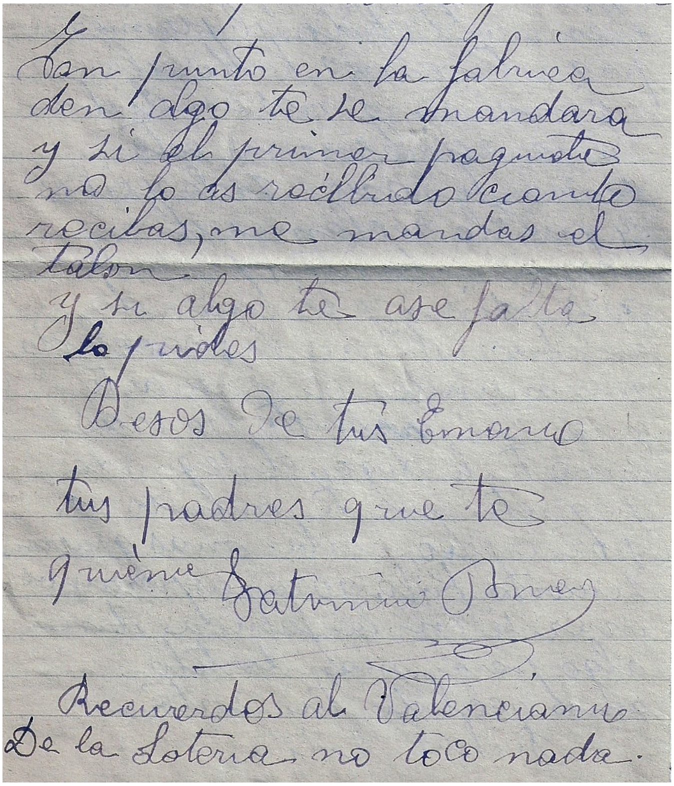
y
tan punto en la fabrica
den algo te se mandara
y si el primer paquete
no lo as recibido cuando
recibas, me mandas el
talon
y si algo te ase falta
lo pides
Besos de tus Emanos
tus padres que te
quiene Saturnino Bueno

Recuerdos al Valenciano
De la Loteria no toco nada.

Fragment de la carta a Saturnino Bueno, escrita pel seu pare.

Actualment i pel que fa a la documentació trobada, la que pertanyia a Alfred Ferreté Pinet va ser entregada al seu net, Alfred Ferreté Villarroel, en un emotiu esdeveniment que va tenir lloc a Gratallops. A l'ajuntament, però, hi consta una còpia de tot el que es va trobar. La resta de documentació original referent als soldats dels quals no vam trobar la família continua arxivada a l'Ajuntament de Gratallops, amb l'esperança que algun dia pugui també ser entregada a algun familiar viu.

Una altra part d'aquest treball ha estat donar volada a tots aquells llocs on han mostrat interès per escoltar la història dels soldats oblidats de Gratallops. He fet xerrades per a escoles, instituts i altres institucions, en què he recollit la impressió que el públic mostrava interès i s'involucrava en el que els explicava. Per la qual cosa em dono per satisfet i continuaré aquesta tasca divulgativa.

Imatge d'una de les conferències al Col·legi Sant Josep de Reus, any 2018.

Com es pot llegir al llibre Sobre el concepte de la història: «És tasca més àrdua honorar la memòria dels éssers anònims que la de les persones cèlebres. La construcció de la història està consagrada a la memòria de qui no té nom» (Walter Benjamin, 1940). Aquest ha estat el propòsit d'aquest projecte en què amb tanta il·lusió hem treballat i en què continuarem treballant.

Com a reflexió final, dono per bones totes les hores dedicades a aquest projecte, que, tot i estar latent, es pot reactivar en qualsevol moment. És per això que, des d'aquestes línies, demano a tothom qui pugui que ens ajudi a continuar la recerca de familiars d'aquests soldats i de tants d'altres que malauradament continuen sense saber què va passar amb els seus éssers estimats.

Agraïments

A l'Ajuntament de Gratallops, en la persona de la seva exalcaldessa, Maria Teresa Balaguer, l'exregidora Sònia Blasco i la resta de corporació que exercia en l'inici de la recerca per fer-me confiança.

També a l'alcalde Xavier Gràcia, durant el mandat del qual s'ha honorat la memòria dels soldats oblidats de Gratallops amb una placa a l'entrada del cementiri, i el qual, alhora, va organitzar, juntament amb l'Associació No Jubilem la Memòria, un acte per recordar la història d'aquests soldats.

Per acabar, també voldria agrair al president de l'Associació No Jubilem La Memòria, Albert Sabaté, la deferència que va tenir cap a mi.

Inauguració del memorial al cementiri de Gratallops.

RECORDS DE PRADELL DE XAVIER AMORÓS

Cosima Vergari

L'article destaca la figura de Xavier Amorós, escriptor reusenc amb profundes arrels a Pradell de la Teixeta. A través de fragments autobiogràfics, es descriuen les seves vivències durant la Guerra Civil Espanyola, especialment els nou mesos passats a Pradell. L'obra d'Amorós reflecteix la seva experiència personal i el context històric, oferint una visió íntima i detallada dels esdeveniments.

This article highlights the figure of Xavier Amorós, a writer from Reus with deep roots in the village of Pradell de la Teixeta. The article takes fragments from his autobiography to describe his experiences during the Spanish Civil War, especially the nine months he spent in Pradell. Amorós's work reflects his personal experience and offers an intimate and detailed view of the historical events that he lived through.

PARAULES CLAU:
Xavier Amorós, Pradell de la Teixeta, autobiografia, literatura catalana

KEYWORDS:
Xavier Amorós, Pradell de la Teixeta, autobiography, Catalan literature

En la XV Jornada de No Jubilem la Memòria vam voler dedicar un espai a la figura de Xavier Amorós, autor d'una àmplia obra literària, tant en prosa com en vers, que l'ha fet mereixedor d'una important quantitat de premis i distincions, dels quals recordarem només el premi Carles Riba (1964) i el de Literatura Catalana de Poesia de la Generalitat de Catalunya (1982). I per esmentar només algunes de les moltes distincions rebudes al llarg de la seva vida, recordarem que:

L'Ajuntament de Reus el va nomenar fill il·lustre (1993), se li ha atorgat el guardó Memorial Gabriel Xammar (1998), ha estat distingit amb la Creu de Sant Jordi (2004), la Universitat Rovira i Virgili el va investir doctor *honoris causa* (2004) i *és soci d'honor del Centre de Lectura de Reus* (des del 1998) i de l'Associació d'Escriptors en Llengua Catalana.

El 2013 l'Ajuntament de Pradell de la Teixeta el va nomenar fill adoptiu.

Xavier Amorós va néixer l'any 1923, a Reus; tanmateix, les seves arrels més profundes són aquí, a Pradell de la Teixeta. El seu pare havia nascut a Pradell i el pare del seu pare, Francesc Amorós Aragonès, àlies el *Quico de l'Estanc*, de professió forner.

El seu lligam, el fort i íntim lligam amb Pradell, li va arribar ja per part del seu avi i d'aquella casa pairal al carrer de la Font; però, i sobretot, va ser el seu pare qui li va transmetre l'enyorança que, des de Reus, ell sentia cap al seu poble natal. Xavier Amorós, podríem dir, va heretar aquella mateixa enyorança, i la va perpetuar.

A Xavier Amorós li hauria agradat molt ser present el dia de la conferència. Si hagués estat així, ell mateix ens hauria parlat sobre una de les dues èpoques que ell mateix qualifica com «les més insòlites» de la seva vida, o sia, sobre la seva experiència dels nou mesos passats a Pradell, del 25 d'octubre de 1937 al 25 de juliol de 1938. M'ho deia també ahir que avui li hauria agradat ser aquí, però la seva salut, últimament molt delicada, no li ho permet.

És per això que vam escollir una sèrie de fragments, extrets de dues de les seves obres, *El camí dels morts* i *Històries de la plaça de Prim*, totes dues de caràcter autobiogràfic, en què les vivències personals de Xavier Amorós s'insereixen en els esdeveniments històrics dels quals ell ha estat testimoni i, moltes vegades, també actor.

Tancarem aquest article amb fragments, aquest cop extrets d'una entrevista que Albert Sabaté i jo mateixa li vam fer

* * *

Xavier Amorós va ser enviat a Pradell juntament amb les seves germanes i l'àvia materna l'endemà mateix del bombardeig a Reus l'octubre del 1937, que va provocar vuit morts i moltíssims ferits.

Transcrivim tot seguit alguns fragments extrets d'*El camí dels morts*. Reus: Pragma Edicions, 2006, p. 53-65.

Els primers temps de Pradell ens van semblar, podríem dir, arcàdics. [...]

Però abans que vingués la primavera van passar moltes coses i vam anar agafant contactes amb les noves realitats. Ja en ple hivern, les canonades del front d'Aragó es deixaven sentir, llunyanes, però ben audibles, i va ser un soroll gairebé constant que va adquirir carta de naturalesa a la vall.

Alguns presumien de conèixer, fins i tot, el llenguatge de les explosions somortes. La interpretació més curiosa era la del Pepet de ca la Masa, el qual no pretenia endevinar, com els altres intèrpretes, si el so era de bomba de mà, de morter o de canó, sinó de quina banda procedia el dispar; si feia «buum» era de la República i si feia «buup» era dels altres. I, possiblement, si escoltaves bé, el «buum» i el «buup» s'anaven alternant.

Un dia a mig matí va fer cap un grupet de soldats a instal·lar-se a Pradell. [...] Era el Cos de Tren de la Brigada 139, la qual llavors es trobava per terres de Jaén, una brigada on hi havia molta gent de les nostres comarques. Ningú no va entendre què hi venia a fer aquell Cos de Tren, a Pradell [...]. Van buscar locals per instal·lar-se i la cuina la van situar en una casa amb el sostre mig enrunat que hi havia precisament en entrar al poble, a l'esquerra, venint de l'estació, tocant a la font i els rentadors. (p. 54) [...]

Aquell fet començava a anunciar un nou vessant de la guerra [...]. Pradell ja havia digerit amb pocs trontolls els espetecs de la revolta inicial, que havia resultat més aviat tranquil·la. Entre el Josep de l'Andreuet, company de l'Institut, i el Joan de la Mariana m'havien completat les versions que havien rebut dels grans, escoltant converses. El Joan, més sensacionalista, contava, amb riquesa de gestos oportuns, el seu primer contacte amb la revolta. Ell vivia, fins poc abans, a la masia de la font Encantada [...], una masia enorme entre Pradell i Porrera. Per allà als voltants del 20 de juliol un dia va sentir trets en plena veda. En Joan ja era caçador i els trets el van impressionar en aquells moments, va cridar els dos gossos i va sortir corrents en direcció on havien sonat els trets, que era al mateix coll de la Teixeta; els gossos van córrer més que ell i van desaparèixer. [...] En veure que els gossos no tornaven ell va xiular-los insistentment tot fent tanta via com podia cap al coll. I els gossos li van fer cap tots coberts de sang, una sang que ell va

veure de seguida que no era de les bèsties. Va córrer més encara i els gossos el van portar a un tomb de la carretera, tocant al coll, on hi havia tres homes morts. El Joan no se'n sabia avenir, i encara en explicar-ho mantenia la sorpresa, tot i que després aquells fets es van multiplicar.

A Pradell, però, no n'hi va haver cap de mort. El capellà, que era un bon home de Montbrió i el punt més vulnerable i amb més probabilitats de convertir-se en víctima, va ser acomiadat, fins i tot, amb sentiment, per part de qui dominaven la situació, dels qui condïen la revolta, vull dir, i proveït dels documents necessaris per salvar controls.

Precisament Pradell estava perillosament emplaçat; es trobava en un lloc de pas cap al front d'Aragó i molt dintre l'àrea d'actuació dels homes que componien les brigades de peonatge, gent desesperada, que treballaven a la vall del Siurana per obrir conducte a les aigües fins al pantà de Riudecanyes. Pradell tenia mala peça al teler. Però hi havia bones persones a tots els nivells i sobretot comptava amb en Desideri Trillas, sindicalista situat a Barcelona, home de pes, primer a la CNT i després a la UGT. El Desideri era de Porrera, però es considerava pradellenc perquè el seu germà hi vivia de molts anys, i a finals de juliol va enviar el seu fill a Pradell amb dos cotxes plens de milicians armats, a les seves ordres. El Desideri Trillas va reunir el comitè i els caps de la FAI, i, sense subterfugis, els va dir que responien amb la seva testa de qualsevol mort que es produís a Pradell. I quan se li va argumentar que podien venir escamots de fora a fer la feina, el Desideri no va amollar ni va fer cas de res i va insistir amb la seva sentència: «*si mor ningú a Pradell, us pelo a vosaltres*». Sigui pel que sigui, a Pradell no es va matar ningú. [...] Els primers dies de la revolta es van mobilitzar tots els homes, i era obligatori anar a fer guàrdia, quan tocava, a les entrades del poble, amb escopetes requisades als caçadors. (p. 53-55) [...]

El final de l'hivern d'aquell 38 a Pradell havia resultat certament tranquil; el poble estava ben habituat als pocs homes del Cos de Tren considerats, com de casa, i molts pràcticament ho eren. Però cada dia que passava se sentia més enrenou cap a ponent i no era gens estrany perquè pel cantó més llunyà de l'Aragó s'havia descabdellat la batalla de Terol i, més endavant, començaria, gairebé sense treva, l'ensorrament republicà de tot el front d'Aragó. Un diumenge estàvem prenent el sol a la sortida del poble, una mica més enllà de la font i els rentadors, i van baixar corrent, pel camí de la Costa, dos soldats amb el fusell a l'espatlla. Eren dos nois de Pradell que s'havien escapat del front. Es van estar dos o tres dies a casa per refer-se i van reincorporar-se tot seguit.

Però allò va venir a ser el senyal. Cada vegada se sentia més fort el soroll de les canonades. Vam començar a veure soldats fugitius. Per la carretera d'Alcolea, que passa molts metres per sobre del poble, a mig aire del puig de la Font i que travessa, en tota la seva llargària, la vall de Pradell, des del coll de la Teixeta al coll del Guix, va iniciar-se, de ponent a llevant, una mena de processó insòlita: van començar a passar, amb el carro i la mula, famílies de fugitius. Primer circulaven molt espaiats com per a no fer-ne gaire cas, però a poc a poc es van anar espessint fins a convertir-se en una corrua sense interrupció que s'escolava barrejada amb soldats que havien perdut les seves unitats o que simplement s'escapaven. Tota la gent civil era de l'Aragó; anaven desfets, esgotats, amb els carros curulls dels estris més diversos, entre els quals destacava invariablement l'embalum dels matalassos. [...] Tots els que passaven eren gent ensorrada que fugien o per temor a la guerra, perquè la lluita s'havia aturat als seus pobles, o per temor als feixistes, a les represàlies, o per totes dues o tres coses alhora.

Eren gent més aviat miseriosa, amb la misèria visible a sobre i en els embalums. No es veia cap home mitjanament jove; eren només homes grans, vells o quasi vells, dones i criatures. Tota la inacabable caravana tenia el mateix to i el mateix signe: eren pagesos de l'Aragó derrotats de sempre, i ara, per postres, fugitius. Al seu costat els soldats en retirada van anar augmentant així que passaven els dies. [...] Aquella gent no sabia on es dirigia ni què els esperava, però ells anaven seguint cap a llevant sense cap vacil·lació.

Tothom tenia la sensació que la guerra s'acabava; que l'exercit de la República, desfet a l'Aragó, ja no es podria recuperar més. Va començar a agafar consistència el desig desesperat que el final fos ràpid. Si cessava la resistència de la República, les operacions, per als altres, foren allò que en diuen un passeig militar. Això significaria que no hi haurien ni bombardeigs, ni perill de quedar enganxats en un front, ni de ser dispersats i quedar sense casa, ni recer, ni vitualles. I la majoria de la gent, indiferent o no del tot alineada, desitjava ja obertament la victòria dels militars rebels, la qual cosa significava el final de la guerra, al preu que fos, però el final.

Mentrestant la carretera d'Alcolea vessava de gent: de refugiats i de soldats. Ja passaven camions amb tropa que també s'escapava de l'avanç dels rebels. Vam arribar a un punt que els refugiats civils van anar disminuint i que tota la carretera era plena de forces que s'escapaven. Va passar a peu la 139 brigada mixta, la del Cos de Tren del poble que ja havia evacuat feia dies, [...] em van explicar que gran part de la brigada havia quedat a l'altra banda de riu i que segurament es devien haver rendit.

El riu va començar a aparèixer, llavors, a la nostra imaginació i a les nostres converses. Era clar, encara que no hi haguessim caigut abans; passar l'Ebre resultava difícil atesa la quantitat de gent que ho havia de fer; només hi havia el pont de Móra i les barques de plataforma davant de cada poble. Va venir la nit; els llums dels cotxes que circulaven per dalt a la carretera s'anaven espaiant, fins que vam tenir la sensació que ja havia passat tothom. Llavors vam creure que, d'un moment a l'altre, vindrien de ponent, per la carretera que baixa de l'Aragó, els soldats de l'altre bàndol. Hi va haver dos dies de quietud i de soledat gairebé absolutes. Només creuava el poble algun fugitiu perdut, més endarrerit, i ningú més. Al tercer dia vam saber que els militars s'havien quedat a Móra d'Ebre, a l'altre costat de riu, i que el riu marcava la línia del front. No ho enteníem. No hi havia dubte que l'altre exèrcit no tenia tant de gas com semblava.

De llevant, de la banda de Reus, van tornar a pujar tropes republicanes. I va ser llavors quan va fer cap a Pradell la XIII Brigada Internacional. [...]

L'arribada al poble de dos mil homes no podem dir, tan sols, que fos un esdeveniment: va ser una mena de cataclisme no catastròfic. [...] Van fer cap dos mil polonesos que eren exiliats comunistes de Polònia refugiats a França. En aquell ball de cent mil dimonis resultava difícil entendre's.

Al poble érem molt poques les persones que coneixíem una mica de francès; jo vaig fer de seguida pràctiques d'aquell vocabulari esmerlit que havia arreplegat a les monges de la teula de l'Institut, i tot el dia era al carrer fent de cicerone i d'intèrpret. El lent i dificultós francès dels polonesos m'era més entenedor, no cal dir, que no m'ho hauria estat correctament parlat.

La proximitat del front —per cert, totalment encalmat— va dur de seguida més unitats a Pradell. En una setmana la vida es va fer insuportable o poc se n'hi faltava. A Pradell tota l'aigua que hi ha és de petites deus, de brevíssimes fontetes que brollen espontàniament. L'endemà de l'arribada dels polonesos, a la font del poble, excepcionalment bastant abundosa, hi havia una cua enorme, que ja no desapareixeria, durant el dia, fins bastants mesos després, i que arribava fins a la plaça de l'església. Es va suscitar una entesa tàcita i una de les tres canelles de la font va quedar per a la gent del poble. Les noies anaven més sovint del compte a buscar aigua perqué allò també era un espectacle. Els carrers, no cal dir-ho, van adquirir una animació inusitada, una animació que mai ningú no hauria pogut imaginar.

Més o menys pròxims al poble es van instal·lar els batallons amb la tropa, les cuines mòbils i les tendes de campanya amb les oficines de comandament; no va quedar cap avellaner deshabitat. Ja he dit que hi havia altra

gent que no eren els internacionals polonesos, i a la mateixa brigada internacional hi havia espanyols en una petita proporció. Però també hi havia unitats diverses de gent espanyola i, fins i tot, els polonesos no eren els únics totalment estrangers: a dalt a les Basses, tocant a la carretera gran, s'hi va situar un grup d'artilleria de voluntaris francesos, comunistes. La bateria es deia *La Pasionaria* en honor, òbviament, de la líder espanyola. De catalans, n'hi havia ben pocs, i la cosa no deixava de ser curiosa.

En vint-i-quatre hores la contaminació de les bandes del terme més pròximes al poble va ser absoluta. Arreu hi havia deixalles de tota mena; tot feia pudor de corromput; els petits tolls de la riera, amb llit de pedra, o els de les fontetes, eren plens de sabonera i de brutícia; hi havia perill d'aixafar merda a cada passa. Tots aquells indrets que per a mi havien estat la representació viva de la naturalesa més pura, més gerda i més perfumada [...] es van convertir en un femer. [...]

La quantitat de soldats escampats era molt copiosa i, literalment, no deixava res per verd. Tot va engegar-se amb les cireres; quan van començar a madurar, els arbres, els cirerers, per allunyats que fossin dels punts més pressats, es van omplir de soldats. Tota cosa comestible va desaparèixer del terme. La gana era considerable, encara que els internacionals anaven més grassos que els d'aquí, però entre els uns i els altres es van fondre totes les collites, tota mena de fruit per minso i poc evident que resultés.

A les cuines es va establir aviat intercanvi entre els ranxers i la gent del poble; eren petites transaccions que només havien de servir per a ells mateixos o per a alguns caps destacats. Venien les dones del poble a emparaular el bescanvi, primer sense la mercaderia, amb actitud desconfiada. [...] Les dones del poble portaven ous, conills, colomins, algun pollastre; el que acceptaven amb més gust era el sucre i la farina; sobretot el sucre. [...]

El que van celebrar més els soldats que havien fet cap a Pradell era l'abundància de vi que hi trobaven. De vi, en podien vendre a totes les cases i resultava bastant bo i, a més, barat. Molts soldats es consolaven bevent i menjant avellanes i, sovint, se'n veien que anaven a la vela o se sentien grups que cantaven amb símptomes corals d'embriagament. Els soldats feien poca instrucció; pràcticament no s'entrenaven; devien fer les seves guàrdies i els seus serveis de neteja, però, malgrat tot, la majoria tombava contínuament.

La requesta que tenien les noies i les dones joves de Pradell va ser inenarrable; per cadascuna existia un vol de galants disposats a fer-los la cort. Per a elles devia ser una època literalment sensacional, irrepetible. Malgrat

que els polonesos no es quedaven curts, els espanyols i els catalans es distingien per la seva insistència. A cada viatge a la font, cada noia tenia, per cada càntir, dues dotzenes de bons mossos disposats a ajudar-la. [...] Per cada faldilla, hi havia un mosquer de galantejadors. Les noies de Pradell van dur amb una gran dignitat aquell fervor multitudinari que despertaven, i semblava que, en general, d'aquell enrenou eròtic, se'n fes el mateix cas que el que desvetlla un fenomen natural, i de fet, ben bé ho era, de natural, aquell fenomen.

L'arribada de forces s'anava multiplicant. Només els indrets del terme més feréstecs i poc assequibles eren deshabitats; tot el que era comunicable amb les carreteres comptava amb una unitat o altra. Un dels primers llocs que es van omplir va ser el mas d'En Rafel. [...]

Pradell resultava cada vegada més incomode, a causa del gran nombre de tropa que hi feia cap. Indubtablement es preparava alguna cosa grossa i per això hi havia tanta gent.

I no tan sols impressionava la tropa que hi havia a Pradell, sinó la tropa que passava. Pradell era pròxim a dues vies de comunicació importants: la del ferrocarril de Barcelona-Madrid, per l'Aragó, evidentment, i la carretera d'Alcolea, que també conduia cap a l'interior de la península. Eren les dues úniques comunicacions, llevat de les de la costa, per anar cap a l'Ebre.

Nosaltres anàvem tombant pel terme veient una cosa i una altra, perduts en aquell caos de gent armada que vivia la guerra —tret dels internacionals— sense cap entusiasme visible. [...]

A primers de juliol, van començar a arribar les unitats compostes per nois de divuit anys de la quinta del 41. [...] No anaven vestits de soldats; l'exèrcit de la República no es podia permetre aquests luxes, però els nois havien procurat equipar-se de la manera més esportiva possible. I resultaven uns estols bigarrats, abillats d'una manera pintoresca, amb les armes i les cartutxeres portades despreocupadament. No eren grups alegres, però. Sabien on anaven i la sort que a molts d'ells els esperava. [...]

Els pares van projectar la tornada cap a Reus per al dia 25 de juliol, per Sant Jaume. El dia 20, a Pradell, tothom sabia que les forces de la República anaven a iniciar una ofensiva i que passarien el riu al cap de poc. La nit del 24 al 25, dia de la tornada, no vam poder dormir. Van passar hores i hores tropes formades pel carrer de davant de casa, que, de fet, era una carretera secundària que anava cap a ponent, i el soroll de les infinites petjades mantenia una remor seguida i tètrica.

* * *

Fragments extrets d'*Històries de la plaça de Prim*. A: *Obra completa.* Reus: Ajuntament de Reus, v. 5, p. 87-102.

Brigadistes internacionals a Pradell

Escapant dels bombardejos que va sofrir Reus a finals de la tardor de 1937, vaig fer cap a Pradell, el poble del meu pare, on vam aprofitar la casa pairal per refugiar-nos. Pradell, al Priorat, de moment va ser molt tranquil, potser massa i tot, però al mes de març de 1938 es va animar en excés. Els avatars de la guerra van dur-nos la desfilada patètica dels soldats republicans, de la República espanyola, derrotats al front d'Aragó, i la igualment patètica i, a més, dramàtica desfilada dels refugiats civils, que van haver de marxar de casa seva perquè van trobar-se la guerra a sobre, servida a domicili, planificada als carrers dels seus pobles. Quan va haver passat tothom, exèrcit i refugiats, no va circular ningú més en tres dies. Però els guanyadors de la batalla no van passar el riu: es van quedar a Móra d'Ebre; llavors van tornar les tropes republicanes, i va ser precisament en aquells dies quan van venir a Pradell soldats internacionals, d'aquells voluntaris d'arreu del món que ajudaven la República. Va fer cap al poble la XIII Brigada Internacional, una unitat composta exclusivament per comunistes polonesos exiliats a França; un contingent de dos mil homes rossos i desorientats que van envair Pradell i tot el terme i que van produir als autòctons i refugiats un trasbals i un desori gairebé indescriptibles; podríem dir que van provocar un ball de cent mil dimonis, encara que els protagonistes no arribaven, entre tots, als dos mil cinc-cents caps.

Però els polonesos de la XIII Brigada no van ser els únics soldats internacionals que van aterrar a Pradell aquells dies. Bastant més enllà del capdamunt del poble, situats ja a una banda de la carretera general, hi havia també voluntaris francesos, artillers de la bateria La Pasionaria, instal·lats en un indret anomenat les Basses. [...]

El Primer de Maig, vam ser invitats pels francesos de les Basses o, si voleu, pels artillers comunistes de la bateria La Pasionaria. La festa va començar al matí amb un partit de futbol. Van arrencar i replanar tota una vinya i van construir unes sòlides porteries de pi tot just tallat [...]. Després va venir l'àpat. Vam seure en rotllanes i vam engolir amb entusiasme embotits, carn amb suc, grans quantitats de melmelades; tot això va ser empassat amb molt de pa, que és com circulen millor les coses quan es té molta gana. Va haver-hi discursos, però no gaire, i cançons, i quan semblava que la festa

dequeia es va produir el gran esdeveniment de la jornada; va fer cap, a visitar els seus apadrinats, en carn mortal, la mateixa Pasionaria. Van arribar, sense cap avís, tres sòlids automòvils de color negre i, del que anava al mig, en va baixar una dona alta, vestida a to amb els seus automòbils, severament de negre, amb una roba llarga, que tenia una certa majestat. Quan la van reconèixer els voluntaris francesos, no sabien el que els passava; els va agafar un entusiasme delirant, proper a l'èxtasi, i s'acostaven a la líder comunista sense saber què fer-li, cridant els seu nom, i alguns li besaven les vores del vestit. [...]

A mesura que s'anava escolant el temps, venien més forces a instal·lar-se al terme de Pradell i el mateix passava en altres pobles veïns, tots pròxims a l'Ebre, que resultava un front, en aquells mesos, absolutament tranquil. [...] Al principi de l'arribada tot era obert i acollidor, però més endavant van començar a posar guàrdies i a limitar els espais. Hi havia guàrdies a les entrades del poble, i a la nit no es podia circular de fora a dins ni de dins a fora sense un salconduit. El cap de la Brigada tenia el grau de coronel i s'ostatjava a cal Cabré, la casa més gran del poble; i allí celebraven contínues reunions els diversos responsables de les companyes. [...] Les relacions dels internacionals amb els soldats espanyols eren cordials; [...] els caps de la República sempre tractaven els oficials polonesos com si aquests fossin superiors. [...]

Amb la guerra, el cens de Pradell —no parlo ara de les invasions de la tropa— es va veure temporalment modificat per diferents menes de refugiats: els més nombrosos van ser els descendents de Pradell que vivíem a Reus i que, per fugir dels bombardejos, vam tornar a les cases que conservaven les famílies o a cals parents pròxims.

LITERATURA I EXILI

ESCRIPTORES I ESCRIPTORS QUE VAN VIURE PER SALVAR-NOS ELS MOTS I RETORNAR-NOS EL NOM DE CADA COSA

Mònica López Bages

Aquest article analitza la literatura catalana durant l'exili i el franquisme destacant figures com Salvador Espriu, Mercè Rodoreda i Pere Calders. Explora l'impacte de l'exili interior i exterior en la producció literària i la preservació de la llengua catalana. També subratlla la importància de les traduccions i el paper de les editorials a l'exili en la continuïtat cultural.

This article analyses Catalan literature during exile and the Franco regime, highlighting figures such as Salvador Espriu, Mercè Rodoreda and Pere Calders. It explores the impact of internal and external exile on literary production and the preservation of the Catalan language. It also underlines the importance of translations and the role of publishers in exile in ensuring cultural continuity.

PARAULES CLAU:
literatura catalana, exili, Salvador Espriu, Pere Calders, Mercè Rodoreda

KEYWORDS:
Catalan literature, exile, Salvador Espriu, Pere Calders, Mercè Rodoreda

Ara digueu: "La ginesta floreix,
arreu als camps hi ha vermell de roselles.
Amb nova falç comencem a segar
el blat madur i, amb ell, les males herbes."
Ah, joves llavis desclosos després
de la foscor, si sabíeu com l'alba
ens ha trigat, com és llarg d'esperar
un alçament de llum en la tenebra!
Però hem viscut per salvar-vos els mots,
per retornar-vos el nom de cada cosa,
perquè seguíssiu el recte camí
d'accés al ple domini de la terra.
Vàrem mirar ben al lluny del desert,
davallàvem al fons del nostre somni.
Cisternes seques esdevenen cims
pujats per esglaons de lentes hores.
Ara digueu: "Nosaltres escoltem
les veus del vent per l'alta mar d'espigues."
Ara digueu: "Ens mantindrem fidels
per sempre més al servei d'aquest poble."

«Inici de càntic en el temple», Salvador Espriu (1965)

«Inici de càntic en el temple», de Salvador Espriu (1913 – 1985), publicat el 1965, ens presenta, a mode d'oració o de cant eclesiàstic, el sentiment i el pensament d'un jo líric vinculat estretament a les nostres arrels: la nostra pàtria, Catalunya. Una Catalunya que va patir la desfeta de la Guerra Civil i que va ser sotmesa a una sèrie de represàlies i prohibicions des del juliol de 1939. Malgrat això, en els darrers versos, la veu poètica hi proclama: «Nosaltres escoltem les veus del vent per l'alta mar d'espigues [...]. Ens mantindrem fidels per sempre més al servei d'aquest poble».

Salvador Espriu, poeta i dramaturg essencial de la literatura catalana del s. XX, no va marxar a l'exili després de la Guerra Civil, tot i que va expressar el seu rebuig i disgust a la lluita fratricida i a les seves conseqüències desastroses, especialment per a Catalunya, en diversos poemes, però, sobretot, en l'obra de teatre *Antígona*. Un text escrit per etapes: revisat, ampliat i representat el 1955; refet i republicat els anys seixanta, amb pròleg de M. Aurèlia Capmany, malgrat haver estat escrit just acabar la Guerra Civil, el 1939. Amb l'efervescència i els estralls del conflicte, Espriu va preferir dei-

xar reposar el seu text i guardar-lo al calaix. Fer el que en aquest article més endavant es defineix com a exili interior.

De fet, el que denuncia *Antígona* d'Espriu, amb la imatge de la lluita fratricida d'Etèocles i Polinices, és la barbàrie de la Guerra Civil. Antígona, al seu torn, és la veu que reivindica el reconeixement i el perdó del bàndol derrotat (els republicans i Catalunya), que suplica que no se'l condemni a caure en l'oblit. En certa manera, l'Antígona espriuana reivindica la Memòria Històrica, de la mateixa manera que es fa des de l'Associació No Jubilem La Memòria al Priorat des del 2005.

Espriu és conscient de l'impacte de la seva obra, tant en el públic com en els censors de la dictadura: sap la càrrega simbòlica reivindicativa i d'actualitat que hi ha en el rerefons d'aquesta tragèdia grega, per la qual cosa en l'epíleg fa pronunciar a la figura del Lúcid Conseller —incorporat en la versió d'*Antígona* dels anys seixanta— aquestes paraules: «Ben mirat, potser sí que els meus mots representen un perill, però no per a mi que parlo, sinó per a tu que escoltes». Aquest tancament de l'obra és la guspira de lucidesa imprescindible enmig de la frustració i la desolació cultural del moment, que permet al públic obrir els ulls i iniciar la catarsi que condueix Catalunya a veure, de nou, la llum, des del punt de vista sociopolític, econòmic i cultural.

Aquesta desolació també és palpable en el poema «Assaig de càntic en el temple», de 1954, en què el jo líric lamenta el comportament de la seva pàtria vers les circumstàncies i, malgrat que se l'estima, la cataloga de meva covarda, vella, tan salvatge terra. Aquest sentiment el porta a exclamar «com m'agradaria d'allunyar-me'n nord enllà». Voldria, doncs, exiliar-se'n. Però no pot. No té forces: se sent vell i cansat, en el fons perquè el seu estat d'ànim ha fet una simbiosi amb el de la seva pàtria: «Però no he de seguir mai el meu somni i em quedaré aquí fins a la mort. Car soc també molt covard i salvatge i estimo a més amb un desesperat dolor aquesta meva pobra, bruta, trista, dissortada pàtria».

Oh, que cansat estic de la meva
covarda, vella, tan salvatge terra,
i com m'agradaria d'allunyar-me'n,
nord enllà,
on diuen que la gent és neta
i noble, culta, rica, lliure,
desvetllada i feliç!
Aleshores, a la congregació, els germans dirien
desaprovant: «Com l'ocell que deixa el niu,
així l'home que se'n va del seu indret»,
mentre jo, ja ben lluny, em riuria
de la llei i de l'antiga saviesa
d'aquest meu àrid poble.
Però no he de seguir mai el meu somni
i em quedaré aquí fins a la mort.
Car soc també molt covard i salvatge
i estimo a més amb un
desesperat dolor
aquesta meva pobra,
bruta, trista, dissortada pàtria.

«Assaig de càntic en el temple», Salvador Espriu (1954)

Una dècada després, en «Inici de càntic en el temple» (1965), la veu poètica ha canviat el to: ja augura les primeres llums de transformació i expressa una satisfacció relativa quan veu rebrotar la cultura d'aquesta pàtria, que s'ha conservat gràcies a l'esforç, no només d'intel·lectuals com el mateix Salvador Espriu, sinó també de la perseverança de la gent anònima del poble, tant dels que van romandre al país, com dels que, per motius diversos, van haver de fugir-ne i, inclús, morir en l'exili. «Inici de càntic en el temple» és, alhora, un homenatge i un incentiu per als catalans i catalanes que comencen a creure en una nova renaixença cultural, social i econòmica; una nova primavera que significa una obertura ideològica que permet expressar-se, amb total llibertat, en català i, consegüentment, atia la lluita contra la situació sociopolítica adversa que ha silenciat la cultura i la llengua catalanes en les dècades dels quaranta i cinquanta. Símbols com la ginesta, les roselles o el blat madur representen l'arribada d'aquesta primavera: l'esclat dels brots nous, no només al camp, sinó també en l'àmbit cultural. Cal recordar que la dècada dels seixanta és, de fet, el moment en què Els Setze Jutges i

la Nova Cançó comencen a interpretar les cançons de protesta en què reclamen renovació, justícia i llibertat, com la lletra que va escriure Josep M. Espinàs (1927 – 2023) per a la cançó *A la vora de la nit,* que parafrasejava la cançó popular *A la vora de la mar:* «Oblidem velles cançons que encomanen la tristesa. Estrenem la nova veu i alegrem l'antiga terra». Un nou cant a l'esclat de la primavera! De fet, «Inici de càntic en el temple» es va convertir també en una cançó protesta quan Raimon la va musicar, cosa que li agraeix plenament Espriu en l'endreça: «A Raimon, amb el meu agraït aplaudiment. Homenatge a Salvat-Papasseit».

Així mateix, símbols com la nova falç, que vol segar les males herbes, fan referència a la lluita de la societat catalana (els catalans som els segadors). Una lluita que s'ha dut a terme enmig de la clandestinitat i contra el poder imposat i la censura, simbolitzats per la tenebra, el desert i les cisternes seques que esdevenen cims. Cal, doncs, que hi hagi un alçament de llum en la tenebra, que faci brillar la llengua i la cultura catalanes i que trenqui, finalment, el silenci. És així com, malgrat les adversitats, el jo líric acaba dient: «Hem viscut per salvar-vos els mots, per retornar-vos el nom de cada cosa, perquè seguíssiu el recte camí d'accés al ple domini de la terra». Dir les coses pel seu nom, escriure-les en la llengua pròpia, la catalana, perquè, si alguna cosa tenen clara els escriptors i escriptores catalans del moment —tant els que van romandre aquí com els que van marxar a l'exili— és que cal escriure en català. Fer-ho és acomplir l'anhel de mantenir-se fidels per sempre més al servei d'aquest poble. La llengua catalana, doncs, per a Espriu i els intel·lectuals de l'època, és l'essència de la nostra cultura i allò que la dota de personalitat pròpia. Una arma que no fereix, però que reivindica, que cal utilitzar!

I, en certa manera, Salvador Espriu empeny l'estendard de la reivindicació perquè, malgrat sentir-se veterà i ser conscient que ell sol no pot canviar la situació, sap que s'està fent bé la feina: «Vàrem mirar ben al lluny del desert, davallàvem al fons del nostre somni». I aquest *nosaltres* (format pel jo líric i la resta) representa tots i cadascun dels catalans i catalanes, escriptors i escriptores que somiaven a continuar fent créixer la nostra literatura i la nostra llengua en època de foscor; però també tots i cadascun dels catalans i catalanes anònims que no abandonaren mai la seva terra i la seva llengua. Gent d'aquí i d'allà, també del Priorat, que van voler retornar-nos el nom de cada cosa.

Tot plegat és d'una força que impel·leix els joves a continuar usant la llengua catalana, fet pel qual Espriu preveu que aviat hi haurà noves fornades

d'autors i autores en català. Seran els joves llavis desclosos després de la foscor. Llavis desclosos a punt per divulgar la paraula, la llengua del poble, del carrer, i fer-ne literatura: una literatura rica i poderosa, que tindrà l'eclosió després del dolor del conflicte bèl·lic, de les represàlies de la dictadura i, en alguns casos, de l'enyorança de ser lluny de casa durant un llarg exili.

Literatura d'exili: l'exili interior i l'exili exterior

La literatura d'exili és un subgènere de la literatura catalana del segle xx, atès que, per una sèrie de circumstàncies històriques, polítiques, socials i ideològiques, molts dels escriptors i escriptores més emblemàtics del moment es van veure empesos, en primer terme, a travessar la frontera francesa i, posteriorment, en alguns casos, a anar-se'n a ultramar. La por de les represàlies, la presó i, inclús, la mort (com és el cas de Federico García Lorca, que va ser executat el 18/19 d'agost de 1936 i el cos del qual fou abandonat en el voral d'alguna carretera) va empènyer-los a l'exili, per protegir la seva vida. De fet, molts són els autors i autores que van anar-se'n, entre els quals destaquen noms com Pere Calders (1912 – 1994), Avel·lí Artís-Gener (conegut amb el sobrenom de Tísner) (1912 – 2000), Mercè Rodoreda (1908 – 1983) o Joan Sales (1912 – 1983), entre d'altres.

Un exili, segons la definició de la *Gran enciclopèdia catalana*, implica l'allunyament temporal o de durada indefinida, voluntari o forçós, d'un territori, motivat especialment per causes polítiques. Aquesta definició correspon a l'exili exterior. Ara bé, entre els i les intel·lectuals catalans, hi ha un altre tipus d'exili, l'exili interior, que és l'aïllament i l'autorepressió viscuts per por de la censura, l'empresonament, la persecució o l'execució, que els aboca al silenci, a viure en l'anonimat i a escriure per acabar guardant els mots en un calaix.

Un cas d'exili interior és el del mateix Salvador Espriu, que no deixa mai d'escriure, sempre en català, però que redirigeix la seva trajectòria cap a l'escriptura d'obres teatrals de caràcter clàssic entre el 1940 i el 1954. A més, sovint, en els seus textos, inclús en els de dècades posteriors, hi amaga llocs i referències rere topònims literaris, com ara Sinera (Arenys de Mar), Alfaranja (Catalunya), Konilòsia (Espanya), Sepharad (Península Ibèrica) i Lavínia (Barcelona) per imprimir un caràcter crític als seus versos, que passen una mica més desapercebuts als mateixos censors en vincular-los a indrets amb certs ressons clàssics i que els lliguen amb moments històrics passats. Exemple d'això és el poema «xlvi» de *La pell de brau* (1960), en què

reivindica a la Península Ibèrica la comprensió i respecte de tots i cadascun dels pobles que la integren: «De vegades, és necessari i forçós que un home mori per un poble, però mai no ha de morir tot un poble per un home sol: recorda sempre això, Sepharad. Fes que siguin segurs els ponts del diàleg i mira de comprendre i estimar les raons i les parles diverses dels teus fills». Espriu, doncs, reivindica una Península Ibèrica plurinacional, amb la varietat i riquesa de llengües i cultures que la componen: el galaicoportuguès, el castellà, l'asturià, l'eusquera i el català. Un emblema que es contraposa a la unitat d'Espanya que tant reivindicava la dictadura.

> A vegades és necessari i forçós
> que un home mori per un poble,
> però mai no ha de morir tot un poble
> per un home sol:
> recorda sempre això, Sepharad.
> Fes que siguin segurs els ponts del diàleg
> i mira de comprendre i estimar
> les raons i les parles diverses dels teus fills.
> Que la pluja caigui a poc a poc en els sembrats
> i l'aire passi com una estesa mà
> suau i molt benigna damunt els amples camps.
> Que Sepharad visqui eternament
> en l'ordre i en la pau, en el treball,
> en la difícil i merescuda llibertat.
>
> «XLVI», Salvador Espriu (1960)

A més, en el text, s'hi demana la pau i establir ponts de diàleg, així com es proclama la necessitat de comprendre's i estimar entre la diversitat. Un poema de cooperació, de perdó, de llibertat i d'unitat basats en el respecte a la diversitat lingüística i cultural. No és estrany que Espriu, doncs, es consideri el Poeta del Poble.

La força de les traduccions per «retornar-nos el nom de cada cosa»

Un element clau que va ajudar a preservar la llengua literària en català i va enriquir els escriptors i escriptores catalans van ser les traduccions. Amb una àmplia tradició de traduccions al català de grans obres europees, que arrenca ja en el segle XIX, durant la Renaixença, i travessa el Modernisme i el Noucentisme, alguns dels escriptors i escriptores que es van veure silenciats durant la dictadura van optar per suplir les seves pròpies paraules

per donar veu a les d'autors i autores de prestigi internacional. És a dir, van dedicar-se a traduir al català obres diverses, cosa que va fornir la cultura catalana d'un ventall de traduccions de qualitat, que van poder ser llegides pels intel·lectuals, que van amarar-se'n de les idees. Sobretot, hi ha una proliferació de traduccions en català a partir de la dècada dels seixanta per dos motius: d'una banda, la censura es torna una mica més laxa i, de l'altra, perquè el 1962 s'organitza el 16è Congrés Internacional d'Editors a Barcelona. Arran d'aquest fet, el 1963, l'escriptor i crític literari Joan Triadú (1921 – 2010) publica el recull d'articles *Llegir com viure*, en què acusa els intel·lectuals catalans de no estar prou al corrent de les noves tendències en literatura contemporània. Cal, doncs, posar fil a l'agulla i recomana una sèrie d'autors i autores que caldria tenir traduïts al català, com ara Carson McCullers, Cesare Pavese, Italo Calvino, Günter Grass o J. D. Salinger. Sens dubte, això és un revulsiu cultural, però també un repte lingüístic, que prendrà embranzida i arrelarà entre els intel·lectuals catalans àvids de saber.

En l'àmbit de les traduccions, cal reivindicar-hi, sobretot, les veus femenines i, entre elles, destacar Montserrat Abelló (1918 – 2014). El 1939 Abelló va exiliar-se: primer a França, després al Regne Unit i, finalment, a Xile. És allà on comença a traduir, especialment de l'anglès, tasca que continua el 1960 després del seu retorn a Catalunya, on comença a treballar de professora d'anglès a la Institució Cultural del CIC. Gràcies al seu treball ardu, Abelló ens deixa un llegat literari important en llengua catalana, amb la traducció d'obres d'Agatha Christie, Iris Murdoch, Anne Sexton, Margaret Atwood, Anne Stevenson o Sylvia Plath. D'altra banda, ajuda a internacionalitzar alguns dels referents de la nostra literatura i tradueix a l'anglès obres de Salvador Espriu, Mercè Rodoreda, M. Àngels Anglada, Maria Mercè Marçal o Olga Xirinacs, entre d'altres. Abelló, doncs, és una figura cabdal per a la divulgació i externalització de la llengua i la literatura catalanes més enllà de les nostres fronteres, cosa que l'ajuda a vèncer la petjada de l'exili (la fugida, el trasplantament i l'empeltament, imatges amb molta força que recull en el seu imaginari poètic) que tan bé es percep en alguns versos del seu poema «Retorn» (1963).

[…] Però així com la roca es desprèn,
vençuda pel pes de la neu,
o així com la corda deslliura la barca
per l'impuls massa fort de l'onada,
així ha estat d'inevitable el meu retorn.
I ara, aquí, replantada
damunt aquesta assedegada terra,
us he vist passar,
tots vosaltres.

«Retorn», Montserrat Abelló (1963)

L'exili exterior: el darrer viatge del Bibliobús

L'exili exterior dels intel·lectuals catalans suposa un cop molt dur per a la nostra cultura, però també per als mateixos exiliats, que eren conscients de la circumstàncies i la vulnerabilitat a què estaven exposats, tal com testimonien els versos de «Corrandes d'exili», de Joan Oliver/Pere Quart (1899 – 1986), escrit a Xile el 1947.

Una nit de lluna plena
tramuntàrem la carena
lentament, sense dir re.
Si la lluna feia el ple
també el feu la nostra pena.

«Corrandes d'exili», Joan Oliver/Pere Quart (1947)

La fugida de Barcelona es va fer amb la col·laboració del Bibliobús, unes camionetes que va fer el Servei de Biblioteca al front entre 1937 i 1939. El conseller de Cultura d'aquells moments, Carles Pi i Sunyer, considerava que els soldats necessitaven llegir per distreure's i continuar aprenent. Així, el Bibliobús es desplaçava per arreu de Catalunya portant-los llibres i tenia tres seus, que es corresponien als fronts oberts en lluita: a Barcelona, a Cervera (front Nord i Centre) i a Tarragona (front Sud d'Aragó).

Pi i Sunyer, albirant l'entrada del bàndol nacional a Barcelona, encarrega a Miquel Joseph (1903 – 1983), un funcionari de la Conselleria de Cultura, la sortida del país dels intel·lectuals que formaven part de la Institució de les Lletres Catalanes. Era una mesura per protegir-los: a França tindrien condició de refugiats. D'aquesta manera, es facilita la sortida cap a l'exili d'una cinquantena de persones, entre intel·lectuals i familiars: «L'estimada

m'acompanya», escriu Joan Oliver a «Corrandes d'exili». I és cert: Conxita Sellarès se'n va amb ell.

Totes aquestes vivències, feliçment, es troben detallades en el llibre *El Bibliobús de la llibertat (La caiguda de Catalunya i l'èxode dels intel·lectuals catalans),* de Miquel Joseph i Mayol, que va ser publicat a cura de Quim Torra i Jaume Ciurana per Símbol Editors el 2008. El text parteix del dietari de Miquel Joseph i, concretament, de l'*Opus IV. Èxode 1939. De retorn a Catalunya,* que va publicar per primera vegada Pòrtic el 1974, unes confidències personals i anotacions de gran valor històric per entendre què va suposar l'exili i com es va aconseguir salvar-nos els mots.

Així es pot reconstruir el moment: a primera hora de la tarda del 23 de gener de 1939, el Bibliobús, aturat a la Diagonal cantonada amb el passeig de Gràcia, espera l'arribada de catorze passatgers, que acompanyaran el xofer. Els integrants d'aquest primer Bibliobús són el novel·lista Francesc Trabal (1899 – 1957), la seva dona, el seu germà i la seva mare; el poeta Joan Oliver (1899 – 1986) i la seva dona, Conxita Sellarès; l'escriptora Mercè Rodoreda (1908 – 1983), que deixa marit i fills a Barcelona; Joan Esteve i Prat, conegut com a Armand Obiols (1904 – 1971), que també viatja sol; l'escriptor i periodista Lluís Montanyà (1903 – 1985); el novel·lista Cèsar August Jordana (1893 – 1958), la seva dona i els seus fills, i el mateix Miquel Joseph. La destinació és Can Perxers, a Agullana (Alt Empordà).

L'endemà, 24 de gener de 1939, es repeteix el trajecte del Bibliobús, que porta fins a Can Perxers el geògraf Pau Vila (1881 – 1980); l'escriptor Xavier Benguerel (1905 – 1990) i la seva dona; el periodista Domènec Guansé (1894 – 1978); el crític d'art Sebastià Gasch (1897 – 1980); el periodista i escriptor Alfons Maseras (1890 – 1939); l'advocat i escriptor Josep Roure i Torrent (1902 – 1955) i un familiar; Magí Murià (1881 – 1958), la seva dona i els seus fills, Jordi i Anna (1904 – 2002), que posteriorment serà parella del poeta Agustí Bartra (1908 – 1982), i l'escriptor Ramon Vinyes (1882 – 1952).

Tots els ocupants del darrer trajecte del Bibliobús són gent relacionada amb les lletres catalanes, que marxen per por de les represàlies i que acabaran a l'exili —alguns a França i a Suïssa, com Rodoreda i Armand Obiols; d'altres, des de França travessaran l'Atlàntic fins a Amèrica, com Joan Oliver, Anna Murià o Xavier Benguerel—. Fins i tot, algun, com Alfons Maseras, mor prematurament a França, nou mesos després d'haver abandonat Catalunya (27 d'octubre de 1939). Tots ells, però, tenen clar que, d'una banda, «ho hem perdut tot, menys a nosaltres mateixos», com escriu Anna Murià, i que fugen per salvar-nos els mots, la llengua, la llengua escrita i la literatura.

Després de l'estada a Can Perxers, arriba l'hora temuda de passar la frontera i abandonar, qui sap si definitivament, Catalunya. Xavier Benguerel, en les seves memòries, reconstrueix aquests darrers instants i explica que Pompeu Fabra (1868 – 1948), un dels més grans d'edat, dona consol als qui pujaven a l'autocar just abans de creuar la frontera.

> «A reveure!, A reveure!», diu Fabra a Benguerel. Benguerel, amb els ulls negats, li demana a Fabra: «No descuideu, si us plau, la meva dona!». I Fabra respon: «No tingueu por, m'han fet pare de totes». Fa una última llambregada al mas. Llegeix les lletres mig borroses del Bibliobús: «Generalitat de Catalunya. Departament de Cultura. Institució de les Lletres Catalanes. Servei de Cultura al Front». Abans de pujar a l'autocar, xiuxiueja a Benguerel: «Me'n vaig a morir a França». Benguerel li dona les gràcies per tot. Aquella nit dormiran al Voló. Deixen enrere el seu país.[1]

De fet, «Corrandes d'exili» també evidencia que alguns dels exiliats i exiliades van passar la frontera a peu, creuant les muntanyes: «Perquè ens perdoni la guerra que l'ensagna, que l'esguerra. Abans de passar la ratlla, m'ajec i beso la terra i l'acarono amb l'espatlla». De Can Perxers van cap a Tolosa de Llenguadoc, on seran acollits com a refugiats i refugiades per un comitè de la universitat, i després cap a París o Montpeller i alguns d'ells fan estada al Castell de Roissy-en-Brie com a refugiats fins a l'esclat de la II Guerra Mundial. Entre els intel·lectuals refugiats a Roissy-en-Brie hi ha Rodoreda, Armand Obiols, Benguerel, Pere Quart, Agustí Bartra, Anna Murià, Francesc Trabal, Lluís Montanyà, Pere Calders o Cèsar August Jordana.

D'aquí, amb el pas temps i amb l'esclat de la II Guerra Mundial, la por de les represàlies del nazisme, aliat de la dictadura espanyola, faci que alguns d'ells s'embarquin cap a Amèrica, com és el cas de Pere Calders, Avel·lí Artís-Gener o Joan Sales, entre d'altres, mentre que d'altres, com Rodoreda i Armand Obiols, opten per establir-se a Ginebra, territori neutral en aquest conflicte.

1. Fragment reproduït en un article de Quim Torra a *El Punt/Avui*, 30 de desembre de 2013 <https://www.elpuntavui.cat/opinio/article/8-articles/703758-un-bibliobus-i-lexili.html?cca=3>

◆ Alguns dels escriptors i escriptores a l'exili, amb voluntat de *salvar-nos els mots*

Pere Calders (1912 – 1994) i el seu periple Catalunya – França – Mèxic – Catalunya

Amb l'inici del conflicte i la creació del PSUC, Pere Calders comença a militar-hi perquè creu fermament que l'única opció per a Catalunya és l'autodeterminació. Per això, i per defensar l'esperit de la República Catalana, el 1937 s'inscriu com a voluntari de l'exèrcit republicà, que el mobilitza a la batalla de Terol. Tota la seva experiència al front de guerra la recull a la seva novel·la *Unitats de xoc* (Editorial Forja, 1938), que explica totes les tasques que hi va fer com a cartògraf de l'exèrcit, funció que també va desenvolupar-hi Avel·lí Artís-Gener.

El 10 de febrer de 1939, preveient la derrota de l'exèrcit republicà i la imminent ocupació de Catalunya per part del bàndol nacional, Calders decideix marxar sol cap a França i deixa la seva dona i el seu fill a Barcelona: «Em veig obligat a fugir de tot el que estimo i tinc tanta ràbia i tanta pena que ploro amb els ulls ben secs i no em doldria gens morir-me». Així, travessa la frontera el 10 de febrer i va fins a Prats de Molló i la Presta, lloc en què el reclouen en un camp de concentració, del qual aconsegueix escapar-se, juntament amb Tísner i Enric Clusellas. D'aquí arriben fins a Tolosa, on el Comitè Universitari d'Ajut als Refugiats els acull. És allà on es retroben amb Rosa Artís-Gener, germana de Tísner, de qui Pere Calders s'enamora. El 2 d'abril se'n van cap a Roissy-en-Brie, on es retroba amb altres intel·lectuals catalans i estableix una relació estreta d'amistat amb Xavier Benguerel. Finalment, el 4 de juliol s'embarca cap a Mèxic, a bord del vaixell Mexique, que salpa del port de Bordeus. A Mèxic, s'hi va estar fins al 1962, moment en què va retornar a Catalunya.

Durant l'exili, Calders forma una nova família amb Rosa Artís-Gener i continua la seva tasca d'escriptor: publica diversos contes i treballa de dibuixant en revistes. Alguns d'aquests contes escrits en terres mexicanes formen part del recull *Cròniques de la veritat oculta* (Selecta, 1954), un dels quals és «Catalans pel món» —títol que fa referència a l'exili de catalans, que els obliga a estar espargits pel món—, en què narra la història d'un lloro de Birmània que, curiosament, ha après a parlar català.

Calders, però, deixa palès el trauma que li provoca l'exili en el pròleg d'*Aquí descansa Nevares i altres narracions mexicanes* (1967), en què confessa:

> He passat la meitat de la meva vida a Catalunya i l'altra meitat a Mèxic. [...] He vist més indis de muntanya que no pas pescadors mediterranis. Això, per a un català, és molt gros. Un fenomen així no es deu gairebé mai a causes banals i la que ens va empènyer a mi i als meus fou un daltabaix famosíssim, del qual encara no em sé avenir.

Un dolor que liqua gràcies a la fina ironia i als aprenentatges i referents que li ofereix la cultura mexicana i que recorren molts dels seus contes i obres de teatre, idea que es veu plasmada en aquestes paraules de Joan Fuster:

> És ben possible que, sense el pas per l'exili —sense l›escenari i sense els personatges que li proporcionà Mèxic—, els contes de Calders haguessin derivat a factures més acostades a Poe, Pirandello o Kafka: al conte «filosòfic» tradicional. Mèxic li brindava una «realitat» susceptible d'interpretacions suggestives.

Uns contes i uns escrits que, sens dubte, són mostres de la voluntat de Calders de viure per salvar-nos els mots i retornar-nos el nom de cada cosa.

Avel·lí Artís-Gener, Tísner (1912 – 2000) i el seu periple Catalunya – França – Mèxic – Catalunya

Amb l'esclat de la Guerra Civil, Tísner fuig a París, perquè ha rebut amenaces de mort per part de la FAI. Tot i així, no se'n pot estar de tornar a Catalunya per allistar-se com a voluntari de les milícies populars i arriba a ser tinent coronel de l'Exèrcit Popular de la República. Lluita al front d'Aragó i al front de l'Ebre, fent tasques de cartògraf per a l'Exèrcit Popular i dibuixant els mapes militars. Paral·lelament, però, no deixa les seves tasques d'edició i dirigeix les revistes *Meridià*, *Amic* i *Vèncer*, destinades als soldats.

El 1939, però, a les portes del final del conflicte, preveient la derrota, torna a França i el reclouen al camp de concentració del Coll d'Ares, d'on aconsegueix fugir, juntament amb Pere Calders i Enric Clusellas. A Tolosa, també és acollit pel Comitè Universitari d'Ajut als Refugiats i hi treballa de dibuixant. Al cap de poc temps marxa cap a Mèxic, a bord de l'Ipanema, i s'hi estableix durant vint-i-cinc anys, on continua col·laborant amb revistes catalanes i dirigeix *La Nova Revista* (1955 – 1968), sorgida a l'exili.

Tísner s'adapta a la realitat mexicana, tot i que no deixa de ser un nacionalista català, i s'hi queda fins al 1965, any del seu retorn a Catalunya. De l'admiració per la cultura precolombina, en sorgeix *Paraules d'Opòton el Vell*, un relat que presenta el descobriment d'Europa, en què tergiversa el relat

de la història del Descobriment d'Amèrica: una expedició asteca va en direcció a Europa per descobrir-la. El seu sentit de l'humor agut fa que el relat sigui una crònica divertidíssima, però amb temes que la fan plenament vigent. El narrador, però, com el jo líric d'Espriu a «Assaig de càntic en el temple», es lamenta de l'edat i el cansament:

> Que vell soc, atès que ja tinc vint vegades quatre anys, compte del meu pare, dit Opòton el Vell per bé que Opòton el Vell ara sigui jo i no en serà el meu fill, temps a venir, car de fills no en tinc. Vaig tenir-ne un aquí però se'm va malaguanyar d'esmerlidet que era i mai no he pogut saber si al Vell Aztlan vaig arribar a tenir-ne un altre, que tota la gresca de fer-lo prou la vam fer, però mai més no he vist aquella noia, que ja l'explicaré més endavant.
>
> Jo me'n vaig anar i, que jo sàpiga, ella mai no ha posat els peus en aquestes terres, com serà dit al seu temps. També es dirà que el nom d'Opòton ens ha pervingut de tenir el meu pare lligada a l'hort una mofeta, que solament ens coneixia i estimava a nosaltres, els de casa, i quan passava un [desconegut] el ruixava amb el seu pixum i van començar Opòton perací, Opòton per allà, i ens va quedar el nom d'Opòton, que nosaltres hem fet tan digne que el tzin darrere no hauria quedat pas malament, com es veurà més endavant.
>
> Fragment de *Paraules d'Opòton el Vell*, d'Avel·lí Artís-Gener

Malgrat això, Tísner no va perdre mai l'energia ni la voluntat de reivindicar la seva voluntat de lluitar per una Catalunya lliure i d'esquerres i, sobretot, de viure per salvar-nos els mots i retornar-nos el nom de cada cosa.

Joan Sales (1912 – 1983) i el seu periple Catalunya – França – República Dominicana – Mèxic – Catalunya

Tan bon punt va esclatar la Guerra, Joan Sales es gradua a l'Escola de Guerra i l'envien als fronts de Madrid i Aragó perquè sent la fervent voluntat de lluitar per protegir la Generalitat republicana. És aleshores que entra en contacte amb el poeta lleidatà Màrius Torres, ja malalt de tuberculosi, amb qui estableix una gran amistat que dura fins al 1942, any de la mort de Màrius Torres. Sens dubte, de les seves converses i els seus intercanvis culturals, Sales en rep una forta influència literària i li desperten una gran admiració per Màrius Torres, de qui, més endavant, publicarà l'obra poètica completa.

El 1939 també s'exilia a França, des d'on es dirigeix a la República Dominicana el 1940, per passar cap a Mèxic el 1942. Des de Mèxic, Sales impulsa els Quaderns de l'exili (1943-1947) i escriu Els òrsides, una crítica directa als intel·lectuals que han decidit callar i no assumir els reptes del país. També hi comença a editar obres de Jacint Verdaguer i la primera edició de les *Poesies* de Màrius Torres (1947).

El 1948 decideix retornar a Catalunya, on es centra en tasques editorials, gràcies a les quals divulgarà l'obra d'autors i autores fonamentals per a la literatura catalana del segle xx, com el mateix Màrius Torres, Llorenç Villalonga o Mercè Rodoreda. El 1955 funda, juntament amb Xavier Benguerel i Joan Oliver, El Club dels Novel·listes, amb la finalitat d'ampliar l'oferta per al públic lector català i, sobretot, crear un gènere narratiu més popular, amb un nivell de llengua més accessible per a la majoria de catalans. Una iniciativa més, doncs, de viure per salvar-nos els mots i retornar-nos el nom de cada cosa.

Des del seu segell editorial, el Club Editor, publica la seva novel·la *Incerta glòria* (1969), així com el seu epistolari de guerra i d'exili, *Cartes a Màrius Torres* (1976). *Incerta glòria* és un testimoni que vol desemmascarar la mentida del negre —símbol dels falangistes— i la del roig —símbol dels comunistes— i comença amb un vers de Shakespeare, de l'obra *Els dos cavallers de Verona*, que diu «The uncertain glory of an April day…», és a dir, «La incerta glòria d'un dia d'abril…», en referència evident al 14 d'abril de 1931, dia en què Francesc Macià va proclamar la República Catalana.

Joan Sales s'autodefineix com a poeta per atzar i novel·lista editor per necessitat, catòlic convers, però, sobretot, catalanista de soca-rel, i afirma que «la literatura no té sentit si no és en funció de Catalunya». Probablement, d'aquí ve el seu esforç per fornir la literatura catalana d'una nova fornada d'autors i autores, i obres cabdals. Sens dubte, un altre esforç per salvar-nos els mots, en aquest cas d'altres, i retornar-nos el nom de cada cosa.

Mercè Rodoreda (1908 – 1983) i el seu periple Catalunya – França – Suïssa – Catalunya

El 1937 Mercè Rodoreda treballa de correctora al Comissariat de Propaganda de la Generalitat de Catalunya i és membre activa de la Institució de les Lletres Catalanes, juntament amb altres intel·lectuals com Aurora Bertrana, Anna Murià o M. Teresa Vernet, entre altres. Durant la Guerra Civil, guanya el Premi Crexells de 1937, amb *Aloma*, la seva cinquena novel·la. Per

tant, Rodoreda ja tenia una trajectòria literària rere seu quan va esclatar el conflicte bèl·lic.

El 21 de gener de 1939, però, emprèn el camí de l'exili i s'instal·la amb altres escriptors i intel·lectuals al castell de Roissy-en-Brie, a vint-i-cinc quilòmetres de París. En aquell refugi, hi enceta una intensa i complicada relació sentimental amb Armand Obiols, que durarà fins a la mort d'Obiols, a Viena, el 1971. Tot i així, el 1940, per por del nazisme, Rodoreda i Obiols fugen primer a Llemotges i, després, a Bordeus. El 1946, però, un cop acabada el conflicte de la Guerra Mundial, es tornen a instal·lar a París. Per a Rodoreda, dona d'empenta i molta energia, és una època dura i de lluitar per la supervivència durant la qual «escriure semblava una ocupació espantosament frívola». Per això, i per la precarietat amb què viuen, deixa d'escriure i es dedica a cosir. El 1954, però, els arriba una certa estabilitat econòmica quan Obiols entra a treballar de traductor a les Nacions Unides, a Ginebra. La parella se n'hi va i comença una etapa de creativitat màxima per a Rodoreda, en què recull els contes que tenia dispersos en diverses revistes de l'exili, n'escriu d'inèdits i trenca el seu silenci, de vint anys, amb *Vint-i-dos contes* (1958), que és guardonat amb el premi Víctor Català el 1957. Aquest èxit l'esperona a seguir escrivint, gairebé simultàniament, *Jardí vora el mar*, *La plaça del Diamant* i *La mort i la primavera*.

La publicació de *La plaça del Diamant* (1962) per part de Joan Sales a Club Editor, gràcies a la recomanació de Joan Fuster, contribueix a la seva consolidació definitiva com la gran escriptora en llengua catalana. A més, s'ha atrevit a posar en veu de dona i en primera persona els sentiments de moltes barcelonines (i catalanes) durant la Guerra Civil i la immediata postguerra. Sens dubte, *La plaça del diamant* és un retrat d'una època i d'unes vivències, que cal no esborrar de la memòria de les generacions posteriors.

Per reblar l'èxit de Rodoreda, el 1966 guanya el premi Sant Jordi amb *El carrer de les Camèlies*, èxit que la du a publicar *La meva Cristina i altres contes* (1967), *Jardí vora el mar* (1967) i la segona versió d'*Aloma* (1969). Tot i així, amb la mort d'Obiols el 1971, Rodoreda decideix tornar a Catalunya i s'instal·la a partir de 1972 a Romanyà de la Selva, on acabarà *Mirall trencat* (1974), en què hi ha capítols dedicats als estralls de la Guerra Civil a Barcelona. Tota una trajectòria, doncs, d'exili i retorn a Catalunya, amb la voluntat de salvar-nos els mots i retornar-nos el nom de cada cosa.

El paper de les editorials catalanes a l'exili: el cas d'Edicions Proa

Malgrat l'exili interior i exterior de molts intel·lectuals i escriptors i escriptores, la tasca editorial no es va aturar mai del tot. Simplement es va dispersar i, en alguns casos, la seu d'algunes editorials es va traslladar fora de Catalunya. És el cas d'Edicions Proa, que, malgrat haver nascut a Badalona el 1928 de la mà de Josep Queralt i Marcel·lí Antic, a suggeriment de Pompeu Fabra i sota la direcció literària de l'escriptor Joan Puig i Ferreter, estableix la seu a Perpinyà el 1939. Des d'allà continua treballant i aconsegueix anar publicant volums fins a depassar el número 100 de la seva col·lecció més emblemàtica: la "Biblioteca A tot Vent".

Tot aquest periple i els grans esforços des de l'exili estan recollits en l'epistolari de Puig i Ferreter, que retrata el funcionament de Proa des de l'exili i les connexions amb els autors i autores catalans per fer créixer la col·lecció, informacions que es poden llegir íntegrament a *La direcció literària d'edicions Proa a l'exili,* llibre publicat per Oriol Teixell a Publicacions de l'Abadia de Montserrat (2019). Una altra evidència de la voluntat dels intel·lectuals de salvar-nos els mots i retornar-nos el nom de cada cosa.

En resum...

Gràcies a la tasca, de vegades àrdua, d'editors i editores, escriptors i escriptores, i intel·lectuals catalans, com Salvador Espriu, Pere Calders, Joan Oliver/Pere Quart, Montserrat Abelló, Joan Sales, Mercè Rodoreda, Avel·lí Artís-Gener, Joan Puig i Ferreter, Xavier Benguerel o Pompeu Fabra, entre d'altres, en els seus respectius exilis, interior o exterior, aquesta generació d'intel·lectuals van aconseguir sobreposar-se a les adversitats que haurien erradicat la cultura i la llengua catalanes. En alguns casos, per a ells la literatura i l'escriptura va ser quelcom terapèutic, un bon refugi per fer la catarsi de les penúries i el dolor viscuts durant la Guerra Civil, la fugida a l'exili i la lluita per la supervivència. Una escriptura, però, que, a més, dota la llengua catalana de textos de qualitat que són el retrat d'una època i unes experiències que, en el fons, són conseqüència d'unes circumstàncies històriques que no s'han d'oblidar; textos que —tal com postulava Espriu a «Inici de càntic en el temple»— han servit per salvar-nos els mots, per retornar-nos el nom de cada cosa, i per no jubilar la memòria, i que demostren que aquesta generació d'intel·lectuals es van mantenir fidels per sempre més al servei d'aquest (nostre) poble (català). Tasca que, d'una ma-

nera diferent, però també lloable i imprescindible, van fer els nostres pares i mares, avis i àvies, besavis i besàvies durant la postguerra i la dictadura, quan no van renunciar a continuar parlant la llengua catalana, malgrat el càstig i la persecució, una perseverança i obstinació que ens la va preservar a fi d'assegurar-ne la transmissió i la supervivència, que ens permet dir que ells i elles, anònims, també van viure per salvar-nos els mots [...], perquè seguíssim el recte camí d'accés al ple domini de la (nostra) terra (catalana). Pompeu Fabra, el 1926, ja ho va enunciar: «Si la llengua falla, falla tot». Però no va ser així, perquè la llengua no va fallar i tots aquests autors i autores van entendre allò que Joan Oliver/Pere Quart, el 1980, va resumir amb el lema: «Encara som a la trinxera i la nostra arma són les paraules!». Paraules que, un cop transmeses generació rere generació, ajuden a no jubilar una memòria prou recent que reivindica la tasca d'unes persones durant una època a favor d'un país i una cultura, la catalana.

MONICA LÓPEZ BAGES
Universitat Rovira i Virgili

Bibliografia

ABELLÓ, Montserrat. *Retorn*. Barcelona: Edicions Proa, 1963.

ARTÍS-GENER, Avel·lí (Tísner). *Paraules d'Opòton el Vell*. Barcelona: Edicions 62, 1968.

BENGUEREL, Xavier. *Memòries (1905-1940)*. Barcelona: L'Avenç, 2008.

CALDERS, Pere. *Aquí descansa Nevares i altres narracions mexicanes.* Madrid: Alfaguara, 1967.

CALDERS, Pere. *Cròniques de la veritat oculta*. Barcelona: Editorial Selecta, 1955.

CALDERS, Pere. *Unitats de xoc*. Barcelona: Editorial Forja, 1938.

ESPRIU, Salvador. *Antígona*. Palma de Mallorca: Editorial Moll, 1955.

ESPRIU, Salvador. *El caminant i el mur.* Barcelona: Óssa Menor, 1954.

ESPRIU, Salvador. *La pell de brau*. Barcelona: Els Llibres de la Lletra d'Or, 1960.

JOSEPH, Miquel. *El Bibliobús de la llibertat (La caiguda de Catalunya i l'èxode dels intel·lectuals catalans)*, Barcelona: Símbol Editors, 2008.

JOSEPH, Miquel. *Opus IV. Èxode 1939. De retorn a Catalunya*. Barcelona: Pòrtic, 1974.

OLIVER, Joan (Pere Quart). *Obres completes de Joan Oliver. Obra poètica*. Barcelona: Proa, vol. I, 1975.

RODOREDA, Mercè. *Aloma*. Barcelona: Institució de les Lletres Catalanes. 1938.

RODOREDA, Mercè. *La plaça del Diamant*. Barcelona: Club Editor, 1969.

RODOREDA, Mercè. *Mirall trencat.* Barcelona: Club Editor, 1974.

RODOREDA, Mercè. *Vint-i-dos contes*. Barcelona: Editorial Selecta, 1958.

SALES, Joan. *Cartes a Màrius Torres*. Barcelona: Club Editor, 1976.

SALES, Joan. *Incerta glòria*. Barcelona: Club Editor, 1969.

TEIXELL, Oriol. *La direcció literària d'edicions Proa a l'exili.* Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2019.

TORRES, Màrius. *Poesies*. Coyoacan: Quaderns de l'Exili, 1947.

TRIADÚ, Joan. *Llegir com viure*. Barcelona, Fontanella, 1963

ENTREVISTA A PERE GODALL

PRESIDENT DE L'AGRUPACIÓ DE SUPERVIVENTS DE LA LLEVA DEL BIBERÓ

David Garcia Baiges

Aquest article reprodueix l'entrevista realitzada a Pere Godall, president de l'Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó, que es va dur a terme el 19 de novembre de 2016 a Falset.

This article reproduces the interview with Pere Godall, president of the Association of Survivors of the Lleva del Biberó, which took place on 19 November 2016 in Falset.

PARAULES CLAU:
fotografia, arxiu, història, Tarragona, documentació

KEYWORDS:
photography, archive, history, Tarragona, documentation

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

El 19 de novembre de 2016 es van celebrar les XII Jornades de No Jubilem la Memòria (NJLM), en commemoració del 80è aniversari de l'inici de la Guerra Civil espanyola. Les jornades es van realitzar en un lloc històric molt especial: l'absis del Castell de Falset. El programa va comptar amb una entrevista a Pere Godall, president provincial de l'Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó-41, història viva de la Guerra Civil, a càrrec de David Garcia Baiges, membre de l'Associació NJLM. En aquest article transcrivim la xerrada que es va dur a terme entre ambdós.

◆ Presentació

Com a continuació dels actes programats en les XII Jornades de No Jubilem la Memòria, vam tenir el privilegi de poder comptar amb la presència de Pere Godall, president de l'Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó-41.

Pere Godall va ser història viva de la Guerra Civil, fet pel qual vam pensar a convidar-lo, ja que va ser un testimoni real de la Guerra Civil i concretament de la batalla més sagnant de la història d'Espanya, la batalla de l'Ebre.

Sabedors que les guerres són difícils d'explicar, en Pere ens va explicar les seves experiències i vivències. És per això que vam tenir el privilegi de

poder escoltar-lo obertament, cosa que durant molts temps no es podia fer, atès que es tenia por d'explicar les coses.

Així doncs, entre el públic i jo mateix vam preguntar a en Pere tot el que ens interessava saber d'ell, abans, durant i després de la guerra.

Entrevista:

DAVID GARCIA. Pere, si li sembla bé, podem estructurar l'entrevista en tres etapes:

1a: abans de la guerra, quan era un infant i vivia a Tarragona amb la seva família.
2a: la batalla de l'Ebre.
3a: després de la batalla i la guerra.

D. G. Pere, què feia abans d'anar a la guerra? On vivia? I la seva família?

PERE GODALL. La primera vegada que vaig sentir parlar de la guerra tenia quinze o setze anys. Recordo que hi havia molta por. Els primers tres dies van venir a Tarragona gent de fora que anaven amb pistoles pel carrer i saquejaven les esglésies. Tota la gent que van venir eren de dretes i el meu pare deia: «Tu aquí a casa i no et moguis». Llavors jo estudiava batxiller. Recordo que el pare escoltava la ràdio i deia que no li agrada gens el que estava passant. Va comentar que havia sentit que a Barcelona hi havia hagut trets.

D. G. Així doncs, Pere, vivia a Tarragona amb la família?

P. G. Sí, vivíem a Tarragona, al carrer Pons d'Icart, núm. 6, baixos. El més bo del cas és que l'any 1937, abans d'anar a la guerra, un bombardeig a casa va matar el pare, la tieta, la padrina i la cosina. Només ens vam salvar la mare i els tres germans. Aquest va ser el meu primer contacte amb la guerra.

Resulta que ens havien dit que, en cas de bombardeig, tots havíem d'amagar-nos a la volta de l'escala. Quan van bombardejar a casa, els meus germans i jo no vam tenir temps d'arribar-hi i ens vam salvar. El pare no va tenir tanta sort, el va esclafar una biga i el va matar.

D. G. Va ser el seu primer contacte amb la guerra, no a la mateixa guerra però sí amb la guerra?

P. G. Recordo que feia una pudor molt forta de trilita i també que hi havia molta pols. El meu germà petit estava amagat sota un llit i va sortir per anar a la cuina a buscar aigua de l'aixeta, que encara rajava. No hi havia

electricitat, estàvem desconnectats. Tot i que sabíem que estàvem vius, no ens podíem veure.

D.G. I vostè, Pere, no va patir ferides?

P. G. Res. No, jo vaig tenir molta sort. Ja ho explicaré més endavant.

D. G. Bé, ja anirem desgranant més endavant aquesta sort que va tenir al llarg de la vida. Ara, per anar tancant aquesta primera etapa: quan era un jove que vivia a Tarragona, com era la seva vida?

P. G. Quan estudiava a l'institut, recordo que volia ser professor d'idiomes. M'agradaven molts els idiomes! Vaig presentar-me a unes oposicions que van fer i les vaig aprovar, i com a hobby tenia la música.

D. G. Abans de la guerra, quina perspectiva tenia del que havia de ser la vida?

P. G. Amb setze anys, jo tenia una orquestra amb els meus germans. Tocava el piano, havia fet un festival internacional i una composició que es deia Assassins, dedicada als que havien mort el meu pare. La vaig estripar per la por que tenia. La vaig cremar! A Tarragona, tots ens coneixíem, era un poble gran i tots sabíem qui havia matat qui.

D. G. Des que va morir el seu pare fins que el van cridar a files, quant temps va passar?

P. G. Devia passar poc més o menys un any i mig. Als disset anys ja anaves a la guerra. Fixa't com són les coses, després de caure les bombes a la casa del carrer Pons d'Icart, on vivíem, vam anar a viure a una altra casa a prop de la presó i allí vèiem com mataven els presos. Tothom tenia molta por.

D. G. La intranquil·litat devia ser més gran quan el van cridar a files?

P. G. El dia que em cridaren a files vaig anar al Parc Samà i del parc a Falset. Recordo que hi havia un munt de soldats del poble. El comandant anava amb un cavall pel mig del poble, i tots els altres, amb plats i diferents estris. Vam fer la instrucció allí mateix. Uns estàvem a Marçà i a mi em van destinar a jefe de cornetes perquè em van preguntar:

«¿Usted qué es?» Tothom deia escribiente o payés.

Jo vaig contestar: «Músico».

«Pues usted irá a la banda de cornetas que vamos a montar.» I a mi ja em va semblar bé (riu).

Vam estar uns quinze dies allí i així vam fer la instrucció.

D. G. Disculpi'm, Pere, però permeti'm que li digui que vostè de la necessitat en va fer virtut i sempre s'ho va fer venir bé. I prou bé que li va anar!

P. G. Jo era l'enllaç del comandant, que es deia Ángel Méndez.

D. G. Amb disset anys, doncs, el criden per allistar-se i es presenta a files.

P. G. De Falset em porten a Capçanes. Recordo que queia un aiguat de por. Ens van donar unes mantes que pesaven molt i al cap d'un mes, a finals de maig (em vaig incorporar el 28 d'abril) ja era a la Torre de l'Espanyol. Recordo que totes les cases estaven obertes i no hi havia ningú i que amb la tropa vam anar des de la Torre fins a Vinebre.

Ara explicaré una anècdota: hi havia una finca que tenia vinya conreada, i a banda i banda, soldats d'ambdós bàndols. Entre els dos bàndols establíem un descans de deu minuts i passàvem per allí per agafar tot el raïm que podíem fins que dèiem: «Se ha acabado el tiempo» i tornàvem a la guerra.

D. G. Vaja, com si féssiu una mitja part, doncs. Així doncs, Pere, amb disset anys, fusell en mà cap a la guerra. Sap què penso? No puc imaginar que el seu net o besnet amb disset anys, igual que el meu fillol, haguessin d'anar a la guerra.

P. G. Una altra anècdota: el primer dia que érem al Parc Samà, vam dormir al terra i l'endemà teníem un mal d'ossos exagerat. Recordo que l'endemà volia anar a agafar el tren a l'estació per anar cap a casa a Tarragona i ens van dir que això era «pena de muerte, ¡eh! Esto, la próxima vez es pena de muerte».

D. G. Pere, com era el dia a dia mentre fèieu la instrucció abans d'entrar en combat? El menjar, la higiene, els companys?

P. G. I ara! D'instrucció quasi no en vam fer. Cap aquí i cap allà i mitja volta! Tiràvem amb arc a 50 metres, tota la instrucció que vam tenir va ser aquesta.

Ens van donar les bombes de mà quan havíem de passar el riu, no vam tenir ni temps de fer les proves. Ens van dir que era molt fàcil (somriu). Vam passar el riu entre Faió i Mequinensa. Ens hi van portar la nit del 25 de juliol.

D. G. Abans de passar el riu, com era el dia a dia?

P. G. Abans de passar el riu, recordo que un dia vam menjar un arròs de rata. Deien que era de conill, però era de rata. Tots ens ho vam menjar i ho vam trobar bo.

D. G. Què fèieu per distreure-us de totes aquestes penúries, com us distrèieu per no pensar?

P. G. És curiós, però a la guerra no em va faltar mai el menjar, cada dia en sobrava degut a les baixes. Cada dia érem menys per repartir. Sobraven bocins de pa. Menjàvem a la nit, perquè durant el dia no podíem. Feien uns olles grans de llenties en què fins i tot podies trobar pedres.

D. G. Quan us van dir que havíeu de passar el riu i entrar en combat, vau ser conscients que anàveu de cara a la mort?

P. G. Clar que sí. Cada dia avançàvem una muntanya i, al cap del dia, ja tornàvem a ser al mateix lloc. En un atac, quan comencem a entrar en combat, passaven bales i tots ens acotxàvem i deien: «Estas no hacen nada, que ya han pasado; las que tocan sí que...».

D. G. Continuem amb el decurs de la batalla.

P. G. Ara explicaré una cosa bonica, perquè tot el que és guerra està malament. Quan érem a Capçanes, m'havien fet enllaç del comandant, que estava en un pis i sovint anava a fer una miqueta de migdiada. El comandant, es notava que estava nerviós. Cap aquí i cap allà i no podia descansar, i em diu: «Peque (perquè em deien Peque), ves a tocar general (general vol dir que hi havia una emergència i la tropa havia de formar ràpidament). Recordo els soldats que sortien apujant-se els calçotets i preguntant què passava.

Em va arreplegar el general i em va dir:

«Soldado, ¿quién le ha dicho que toque?»

I jo li vaig respondre: «El comandante Méndez».

«Pues dígale al comandante Méndez que se presente aquí inmediatamente y otra vez antes de tocar me lo comunica primero a mí.» (Uf, recordo que em va caure una bona esbroncada.)

Ara fa poc van fer una pel·lícula de la guerra i el director em va preguntar què em semblava. Li vaig dir que em semblava molt suau. La guerra va ser un infern. Vostè no sap què és el xiu xiu dels avions tot el dia, les bombes, els trets. Havíem d'atacar de dia, la lleva del biberó érem molts joves, el terreny era molt abrupte i nosaltres érem molt dolentots i inconscients.

D. G. Entenc doncs que cada dia morien molts companys?

P. G. Un cop vaig haver de portar un parte a una altra companyia i em vaig perdre. Recordo que era de nit i després de caminar una bona estona vaig veure llum al fons i vaig pensar que era estrany, perquè nosaltres

Pere Godall tocant el piano.

sempre anàvem a les fosques. Vaig sentir que parlaven en castellà i vaig pensar: «Iep!, si nosaltres parlem tots en català». Vaig decidir tornar enrere i quedar-me allí mateix quiet fins que es va fer de dia. Renoi! Quan es va fer de dia, ens mataven com a conills. Els nacionals estaven a dalt d'un turó i nosaltres a baix. Van fer una mortaldat brutal, de 1.000 soldats que érem potser només en van quedar 200. Ens mataven com a conills, corríem i fugíem per la muntanya; un queia per aquí, l'altre queia per allí i jo corrents, corrents com podia (somriu).

D. G. Pere, continuo pensant que vostè és un supervivent. Primer li van bombardejar la casa i va perdre el pare, els seus companys van caure quasi tots i vostè va sobreviure. Em pregunto com s'ho va fer? I no tenia por, Pere. Com s'evadia de la por?

P. G. Sí que tens por! A dalt de les muntanyes només senties el vent que bufava. Clar que tenia por! M'entretenia fumant. Vaig fumar! Enceníem els cigarrets amb un metxer de guspires (no podíem fer foc perquè no ens veiessin). Quan feia guàrdies tocava un piano imaginari al terra. Tocava Bésame mucho, Acércate más, coses d'aquestes. Només sentia els companys que deien «em mataran, em mataran» i els mataven. Jo sempre vaig creure que no em matarien i vaig sobreviure.

Per entretenir-me menjava el bocí de pa sec i tocava el piano imaginari.

Recordo també que hi havia una bassa gran i tothom en bevia, fins i tot els cavalls. Omplíem les cantimplores i en set o vuit dies la bassa es va buidar.

Com que no ens podíem rentar, vaig agafar polls i sarna. Recordo que un dia ens van dur a un magatzem de la Granadella, ens van fer despullar i amb un raspall dels cavalls ens van rascar la pell fins que ens van treure la sarna. Després, ens van posar una pomada i vam tornar cap al front.

D. G. Pere, amb tot el dolor que van passar no va pensar mai a desertar o tirar-se un tret?

P. G. Recordo que un soldat es va tirar un tret a les cames perquè el donessin de baixa i van descobrir que se l'havia tirat ell mateix perquè li va quedar metralla a les cames i no ho sabíem. El van afusellar de cara a la paret. Encara recordo aquell noi que deia «mama, jo tenia por, jo tenia por» i el van afusellar.

Hi havia moments que et tornaves com boig i sorties a la intempèrie cridant: «Aquí estic jo!» (alça els braços). Són coses de tonto!

D. G. Suposo que al final t'hi acabes acostumant, a tanta barbàrie.

P. G. Sí, sí. T'acostumes fins i tot a la mort. Primer fa molt efecte, però després ho normalitzes. Els primers morts impacten molt, després és sempre el mateix.

Mentre anàvem avançant anàvem tots junts, però quan reculàvem, campi qui pugui.

D. G. Com va anar la retirada, Pere?

P. G. Doncs vam tenir moltes baixes.

Una vegada passat el riu, van passar cent avions o així, vam haver de llençar tot el que portàvem d'alumini per evitar els reflexos. Estàvem tots amagats al terra. Costen, de passar, cent avions, eh! (i simula el soroll dels avions).

La primera retirada va ser quan vam passar el riu; a la segona retirada vaig trobar un camió petit carregat de pots de llet de La Lechera. Vaig carregar el macuto de pots de llet i vam anar fins a Ascó. Anàvem seguint, seguint, i de sobte, quan arribem al riu, un tinent diu: «Todos al río». El seguíem perquè pensàvem que sabia el camí. Més endavant es

va aturar, va treure la pistola i es va tirar un tret al cap. Es va suïcidar allà mateix perquè no l'agafessin.

Un grup de soldats, que eren pescadors de Cambrils, van dir: «No es preocupi, comandant, nosaltres anirem a buscar una barca». Van marxar quasi nuets, van creuar el riu i van portar una barca. Sense fer soroll vam poder tornar a passar el riu. Vam tenir moltes baixes, però van ascendir el comandant a tinent coronel i el van enviar a la serra de Pàndols, però ja no hi vam poder arribar perquè un cop allí estaven tots de retirada. S'havia trencat el front.

Vam tornar cap a Tarragona a peu, vam tardar tres dies. Pel camí vam fer un hostatge valencià que ens deia: «Hijos de perra, cobardes». Si no hagués fet res no l'haurien matat.

Li vaig demanar al comandant que em fes un passi per poder anar a veure la mare i els germans i li vaig dir que ens trobaríem a la sortida de la carretera de Barcelona. I ja m'has vist prou! (diu tot rient). La vaig encertar! Resulta que em va fer el parte i llavors va passar un camió i em van dir que hi pugés i que «nada de partes». I res, vaig haver de tornar a pujar al camió. Més endavant, a mig camí pujant pel Catllar, es va espatllar el camió i jo, sense dir res, en vaig baixar i com qui no vol la cosa me'n vaig tornar endarrere cap a casa.

Llavors et feien presentar al cuartel. Jo em vaig presentar davant del cuartel, a la cera de la Casa Malé, per veure què feien i vaig veure que tancaven els soldats. Recordo que vaig pensar: «Coi, perquè em tanquin ja m'espero».

Recordo també que a les Tresines hi havia un munt de gent que anaven a buscar menjar. No hi havia quartos, no hi havia de res, tothom volia menjar. Hi havia un senyor que arreglava les files i li vaig dir si volia que l'ajudés. Em va dir que sí i ens vam fer amics. I un dia li pregunto: «¿Usted sabe cómo conseguir un pase?». I ell mateix me'l va fer.

D.G. Què en pensa, de la guerra. Per a què va servir?

P. G. Per a res, només per matar gent. Només anàvem a matar gent. Les guerres no serveixen per a res.

D. G. Creu que van ser víctimes del moment polític que es vivia?

P. G. Vam acabar la guerra i vam perdre. Jo havia fet el sisè curs i em van dir que havia de repetir curs. Vaig haver de repetir dos cursos perquè deien que els professors eren rojos i els cursos que havien impartit no servien per a res.

D.G Pere, ara ens situem després de la guerra. Com va redreçar la seva vida?

P. G. Després de la guerra vaig fer la mili. Sí, sí, en total sis anys i mig.

Després de la guerra vaig haver de fer la mili. Vaig haver de presentar-me als nacionals. Recordo que vaig coincidir amb un soldat amb qui havíem anat junts a la guerra i em va dir que no em preocupés: «Pere, estaràs en una companyia en què el cabo furriel és més tonto que una sabata i té molt d'odi als catalans. Però tu, calla».

D. G. Què va fer més després de la mili, com va reconduir la seva vida?

P. G. Vaig anar al banc i també vaig anar al sindicat de músics. Vaig trobar un pianista que es deia Salvador Escoda, era un bohemi. Va dir que ho tindria difícil, però em va preguntar si sabia copiar música i li vaig dir que sí! Em va dir que em donaria feina. Ell mateix em va donar unes partitures per copiar. L'endemà les hi vaig portar i va dir: «Coi! Té una còpia molt maca, vostè». Em va presentar un representant i em va dir que em pagarien les còpies a 30 cèntims i les de piano a 50 cèntims.

Hi havia una companyia que es deia 99 Mujeres contra 3 Hombres i aleshores el senyor Soria (director de la companyia) va dir: «Tinc una feina molt bona i ben pagada per a vostè, però l'ha de fer molt ràpid». Les partitures les pagava a 1,50 pessetes i les d'instruments a 2 pessetes. Era una fortuna! Però ho havia de fer en tres dies. I en tres dies ho vaig tenir fet.

D. G. Per anar acabant, Pere. Quin record li ha quedat d'aquella etapa tan gris que va ser la guerra?

P. G. Nosaltres, la lleva del biberó, ho vam fer perquè tots érem xicots de disset anys. Demano que no passi més, perquè allò va ser un infern.

D. G. Pere, algun consell de vida, vostè que ha tingut una vida tan llarga.

P. G. Fora guerres, res de guerres. Les guerres no porten res de bo (aplaudiments del públic).

D. G. Gràcies, Pere. Com diuen les seves netes, vostè és un petit gran home enamorat de la vida. De fet, diuen que la persona que s'ha vist morta ja no s'espanta per res i aquest és vostè.

Gràcies, Pere, per mantenir viva la memòria tot i saber que l'exercici és difícil i més en aquest capítol. El seu llegat és importantíssim en memòria dels que ja no hi són i també perquè els més joves en siguin coneixedors i en puguin mantenir viva la memòria. Gràcies, Pere! (aplaudiments del públic)

Per acabar, voldria dir-vos que en Pere té la seva biografia en un llibre que es titula *Una vida per recordar. Memòries de Pere Godall*, una biografia escrita per la seva neta, Fàtima Pizà Godall.

* * *

11/03/2017. Ens ha deixat un altre símbol de la Lleva del Biberó

El temps va passant i es va enduent personatges significatius que havien viscut les pàgines de la història que són el motiu del nostre estudi. Ara li ha tocat la tanda a Pere Godall, veterà de la lleva del biberó i un dels pocs supervivents d'aquesta. Godall, que tenia noranta-sis anys, era president de l'Agrupació de Supervivents de la Lleva del Biberó-41 de Tarragona, que agrupa aquells que, de ben joves, van ser cridats a files per lluitar contra els revoltats durant la batalla de l'Ebre.

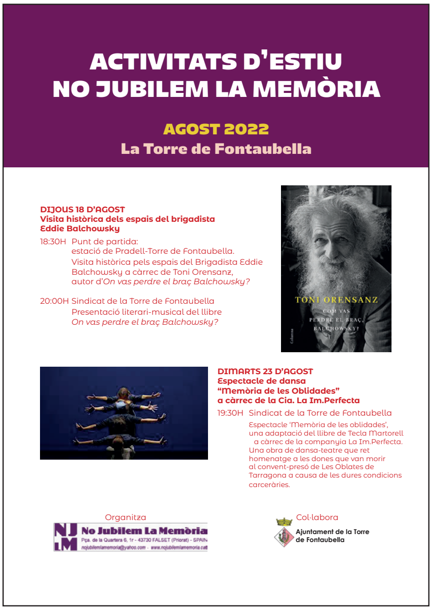

HOMENATGE A NEUS CATALÀ

Elisenda Belenguer

Aquest article reprodueix la conferència d'homenatge a Neus Català, resistent antifeixista i supervivent del camp de concentració de Ravensbrück, que es va dur a terme als Guiamets el 14 de novembre de 2015.

This article reproduces the conference held in the village of Guiamets on 14 November 2015 in homage to Neus Català, anti-fascist resister and survivor of the Ravensbrück concentration camp.

PARAULES CLAU:
Neus Català, homenatge, camps de concentració, Priorat

KEYWORDS:
Neus Català, homage, concentration camps, Priorat

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

En primer lloc, voldria agrair a Albert Sabaté i a l'Associació No Jubilem la Memòria, i, és clar, a l'alcalde dels Guiamets, Miquel Perelló, i a la resta del seu equip, que m'hagin fet confiança per participar en un acte més de memòria històrica i d'homenatge a Neus Català en el marc de la celebració durant l'any 2015 de l'Any Neus Català, en commemoració del seu centenari de vida i en reconeixement a la seva figura i a tot el que ella representa. De fet, jo crec que ja és un gran homenatge per a ella que, avui, l'ajuntament del seu poble hagi decidit homenatjar no només la seva figura, sinó també la heroïcitat, l'altruisme i el gran exemple de solidaritat humana que van demostrar tant els soldats republicans com els brigadistes internacionals, en arriscar les seves vides per aturar el feixisme.

A mi, avui, em toca la part que menys li agrada a la Neus, que és que parlem d'ella; menys encara si, a sobre, li toca ser present. Com molts d'aquí sabeu, jo la vaig conèixer el 2005, ara fa deu anys, quan companys i camarades del seu partit em van encarregar que n'escrivís la biografia. Arran d'això, ens vam fer molt amigues i, és clar, jo sempre l'acostumava a acompanyar a tots els actes i xerrades que anava fent per tot Catalunya. Però a partir d'ara, que em començo a veure amb l'obligació de fer-ho sola, basant-me

en el seu testimoni i en tot el que ella m'ha pogut transmetre, la cosa és més difícil, a causa de la responsabilitat que això comporta. Avui, per sort, com a mínim la tinc aquí al costat. O sigui que espero que estaré a l'altura de les circumstàncies!

Per començar, m'agradaria remarcar que a la Neus li ha costat tot un segle arribar a poder gaudir d'aquest estat de democràcia, de mínims, que tenim avui en dia i pel qual ella va haver de patir tantes represàlies i vexacions. Per això, després de tot un segle i essent molt positiva, pensa el següent: «Vam lluitar i no vam guanyar, però sí que hem guanyat, perquè el món d'ara tampoc no és el d'abans». Si ho diu ella, que és la que ho ha viscut, deu ser realment veritat, però m'agradaria deixar clar, tal com ella m'ha ensenyat també, que mai no podem oblidar que el Franquisme ens va fer retrocedir anys llum i que la societat actual no ha recuperat, encara ara, ni l'esperit, ni l'actitud, ni els nivells de solidaritat i consciència, ni de bon tros tots els avenços que es van aconseguir durant la República i durant la revolució.

Per això, la Neus, des de la transició democràtica, porta reclamant més compromís a les noves generacions per a l'assoliment d'una democràcia més participativa i popular, perquè si una cosa té clara en aquesta vida és que la llibertat, la democràcia i els drets socials aconseguits fins ara, que en molts moments correm el perill de perdre per sempre, s'han de conservar i conquerir amb la lluita del dia a dia, no només anant a votar cada quatre anys i delegant-ho tot als grups polítics i parlamentaris.

Això precisament ho va dir fa nou anys en un acte d'homenatge al municipi de Ripollet, del qual us volia llegir un fragment: «Voldria dir que, si alguna cosa he fet bé, l'he fet convençuda que s'havia de fer la lluita sense parar i que, si havíem d'arribar en un moment de llibertat, l'havíem de conquerir cada dia. Avui estem vivint un moment de llibertat i de democràcia, però no ens podem parar. La llibertat es conquereix per un dia, però és cada dia que l'hem de conservar». «S'ha de lluitar sempre. La lluita és treball, la vida és lluita. És això el que et dona tota la dignitat».

Aquest dia, l'Ajuntament de Ripollet retia un homenatge a la persona de Neus Català en el marc de la celebració dels setanta-cinc anys de la proclamació de la II República i, a més a més, va decidir dedicar-li amb el seu nom una rotonda enjardinada del poble, on també col·locaren un escultura del seu rostre feta per un artista local. Doncs, curiosament, aquest cap de setmana passat, hi ha hagut també una altra acció artística en aquest sentit a la mateixa població de Ripollet. Un artista de grafits molt reconegut a

Catalunya, que es diu Roc BlackBlock, per iniciativa municipal ha creat un mural espectacular a les parets del casal de joves on apareix Neus Català amb una frase anònima que va en la mateixa línia del que estàvem dient: «No deixem de lluitar quan envellim; envellim quan deixem de lluitar».

Doncs jo crec que són precisament aquells valors republicans i democràtics els que la figura de la Neus encarnava i va defensar fermament. I per què? Doncs només caldria esmentar els avenços que la República va representar per a la dona per primer cop a la història d'aquest país, pel que fa a drets d'igualtat, com va ser el cas del dret al vot o sufragi, per no parlar del dret al divorci o a l'avortament. Com diu la mateixa Neus: «Es va notar molta llibertat per a les dones amb l'arribada de la República. Era com haver estat ocells tancats en una gàbia que deixen oberta i s'escapen. L'adveniment de la República per mi va significar sentir-me adulta i prendre consciència que era responsabilitat de tots defensar-la». La veritat és que aquell nou règim republicà, per primera vegada escollit democràticament pel poble, sense tupinades ni caciquismes, s'havia de defensar, sense cap dubte, ja que, tot i que va tenir mancances i a pesar de les crítiques i el desprestigi que se li han pogut adjudicar, puc afirmar que fou el govern més progressista que havia tingut mai Espanya fins aleshores. Amb la seva caiguda es perdia l'esperança de gaudir d'un dels intents modernitzadors més seriosos que hi va haver mai a l'Europa del seu temps. Fou un govern que, en els períodes en què es van poder aplicar polítiques d'esquerres, va apostar per millorar les condicions de vida de la classe treballadora, la qual es trobava en la més absoluta situació de fam i misèria. Fou un govern que, amb el reconeixement de la força de què han de gaudir els sindicats i les organitzacions dels mateixos treballadors, com a element més important per a la construcció de la democràcia, va concedir importants drets laborals en detriment de la patronal. Fou un govern que va iniciar un intent de reforma agrària amb l'urgent repartiment de les terres, encara avui en dia pendent i en mans dels grans terratinents; que va intentar negociar avenços pel que fa a un tema de gran actualitat com és l'autogovern de Catalunya, i que va apostar per la sanitat pública i universal i per l'educació pública i laica, que la va allunyar del control secular de l'església. Però, és clar, malauradament els rics i les classes altes, l'estament militar, l'alta jerarquia eclesiàstica i els feixistes en general, amb el consentiment de l'Europa liberal, capitalista i semidemocràtica, no ho van voler acceptar ni permetre, ja que s'arriscaven a perdre els vells i apreciats privilegis adquirits durant segles d'història. Per això, davant la victòria del front popular d'esquerres a les eleccions generals

del febrer del 36, la dreta va reaccionar amb un cop d'estat contra un règim legítim que va fracassar i va donar lloc a la Guerra Civil i Europa, que, en realitat, es trobava a les beceroles de la democràcia, va signar un pacte de no-intervenció, cosa que contribuïa a posicionar-se clarament a favor d'un dels bàndols que seria el vencedor, és a dir, eI franquista, així com països com Itàlia i Alemanya trencarien el pacte i col·laborarien de manera efectiva amb el bàndol feixista, amb què obtingueren com a resultat els sistemàtics bombardejos aeris i per mar que va patir la població civil republicana. I és aquí on rauen els principals responsables de la Guerra Civil espanyola, per a la Neus una guerra internacional contra el feixisme i la primera batalla o preludi de la Segona Guerra Mundial, la qual cosa queda demostrada amb la proesa i solidaritat amb l'arribada i l'ajuda dels brigadistes internacionals. Com ella mateixa diu en el seu llibre: «!Qué caro que pagaría Europa la derrota de la República española!».

Per això, voldria destacar que si avui dia, després dels quaranta anys de dictadura, gaudim d'una mínima democràcia i d'una certa llibertat, en alguns aspectes, és gràcies i bàsicament a l'herència de l'esforç i compromís que va adquirir molta gent com Neus Català, que, ja en els anys trenta, lluitaren per defensar aquella estimada República; altres que aprofitaren per fer la somniada revolució, i, si més no, tots aquells que, de mil i una maneres, van mirar de fer tot el possible per tal d'aturar el feixisme.

Per això m'agradaria citar una escriptora jueva alemanya i antifeixista, Anna Seghers, amb referència al gran paper que van tenir les dones davant del feixisme, la qual va dedicar aquestes paraules a les dones de Ravensbrück:

> Elles són les mares i germanes de tots nosaltres.
>
> Vosaltres els joves no podríeu ni estudiar ni jugar en llibertat; és més, potser ni tan sols hauríeu nascut si aquestes dones no s'haguessin interposat entre vosaltres i el futur, un escut d'acer amb els seus cossos fràgils durant tot el temps del terror feixista.

I és que és precisament aquesta autoritat moral que té la Neus, pel fet d'haver estat víctima de la bèstia nazi, el que la va portar a formar part sempre dels moviments de dones i a ser un referent a seguir. Fou precisament Pere Ardiaca, un dels màxims dirigents del seu partit, el PSUC, qui l'any 1946 a Tolouse la va convèncer, després de passar-hi set hores, que la seva feina al partit havia de ser amb les dones. Ella, tot i que primer s'hi va resistir, ja que en aquells moments sentia molt recents els crits de patiment

i mirades de desesperació de les seves companyes als camps, actualment agraeix profundament haver fet cas finalment al seu camarada de partit, ja que sap perfectament que el fet d'haver treballat amb les dones és el que l'ha salvada. Com diu ella mateixa: «Vaig intentar oblidar el patiment, però el que m'ha obligat a recordar coses és la voluntat de recuperar la memòria dels altres». La feina de recuperació de la memòria de les dones que ha fet des que va sortir del camp, és a dir, el fet de parlar de les dones, a pesar dels mals records, és el que l'ha curada o l'ha salvada de la depressió o bé de no sentir-se culpable, de cap de les maneres, per haver sobreviscut.

Sinó que tot parteix d'un compromís amb el qual pretén traspassar la seva lluita a les noves generacions i d'unes raons que va deixar clares en el discurs de presentació de l'associació nacional de l'Amical de Ravensbrück el 2006, que ella mateixa va fundar i de la qual és presidenta d'honor: «Tot el que faig parteix del jurament que ens férem, en el moment de l'alliberament dels camps de la mort, totes les deportades i deportats, que mentre visquéssim explicaríem tot el que havíem vist i sofert. Les raons són les mateixes que em van portar a defensar la República, a fer la resistència a França i a lluitar contra el feixisme: el meu amor per la pau, la llibertat, la tolerància i la justícia social».

Des d'aleshores, per les seves circumstàncies vitals i pel fet que en fou testimoni directe, no perd mai cap ocasió per recordar i homenatjar les seves companyes mortes als maleïts camps de la mort i reivindicar el paper que van tenir milers i milers de dones de tots els indrets d'Espanya davant el feixisme. Per això, un dia em va deixar clar, quan n'escrivia la biografia, que «jo t'explico *lo meu*, però el que jo vaig fer no és res, és només una part del que van fer milers i milers de dones espanyoles i catalanes».

Jo l'acostumo a definir com una gran lluitadora pagesa, perquè penso que és precisament el seu orígen humil i rural, que ella sempre reivindica, el que li ha donat la força necessària per ser conseqüent amb els seus ideals de justícia social i llibertat. La Neus neix el 7 d'octubre de l'any 1915 en una família de camperols dels Guiamets, un poblet de la comarca del Priorat, i ja des de ben petita treballarà al camp ajudant el pare, també com a jornalera. Més tard, cansada d'ajupir-se, del mal d'esquena i de la duresa de la feina de pagès, prefereix posar-se de dependenta a la cooperativa agrícola del poble i amb el seu sou ajuda a pagar un home que ajudi el pare. En canvi, com era habitual a l'època, el seu germà, en Lluís, podria continuar uns estudis superiors de magisteri i entrar a formar part de la nova generació de mestres de la República. La Neus recorda la seva infància molt feliç, es-

Stolperstein per Neus Català
als Guiamets, col·locat el 2018.

pecialment al costat de les seves àvies i de la gent del poble, i aquella vida rural, de la qual té moltíssimes històries per contar: la coral de l'església o els cants dels temps de verema, la seva gran afició al teatre i la seva vocació com a actriu, les festes majors, les excursions en carro durant vuit dies cap a les platges de Salou, els àpats campestres, les bèsties del corral, els marges de pedra seca, l'escola i la seva mestra progressista, Pepita Huges, més tard represaliada a la presó de Tarragona, i, per descomptat, les discussions amb els de dretes i amb els d'esquerres i les baralles amb les riques del poble al safareig, tot i que en sortien ben amigues!, les quals, però, ja l'acusaven que es comportava com un xicotot i que fes atenció, que era comunista, i a les quals la Neus contestava dient: «Atenció de què?! Jo soc com soc i si comunista vol dir que no vull que hi hagi pobres perquè no vull que la gent pateixi i vull que sigui feliç, doncs és clar que soc comunista!».

Segurament les primeres opinions polítiques de la Neus es van anar forjant en passar llargues estones a la barberia del seu pare, tota una àgora del poble, i en mantenir-hi llargues converses quan l'acompanyava al tros, del qual recorda com explicava el socialisme en paraules senzilles. Com diu la Neus: «Quin pare té la paciència per parlar amb la seva filla!» Aquella nena petita aprendria amb ell aquella màxima que li servirà molt més tard davant dels nazis, que fa: «Ningú està per sobre ni per sota teu. No tinguis mai *gelos* i no baixis mai els ulls per ningú». La Neus escoltava des de la

saleta del costat de la barberia i treia el cap per discutir i donava la raó al pare. S'entenien molt! Però el que és clar és que la seva vida, des dels inicis, ja estaria impregnada de lluita i de feminisme, ja que, només amb quatre anys, asseguda al pedrís de l'entrada de casa, aixecava el cap per preguntar a son pare: «Per què hi ha pobres al món?». I amb catorze anys, aquella Neus, joveneta, protagonitzava una vaga al camp quan tocava anar al jornal per esperonar el raïm per tal d'equiparar el seu sou amb el dels homes, fita que evidentment va aconseguir ella sola plantant-se davant del patró. Li va dir: «No parlo per mi, parlo en nom de totes les que som aquí al davant i que vostè vol llogar per esporgar. O cobrem com els homes o es busca homes!».

I és que la Neus, des de ben petita, ja veia la injustícia social en la dura vida dels seus pares, en Baltasar i la Rosa, i en la seva pròpia, i per això, tot i l'alegria dels primers anys de la República, des de ben aviat va adonar-se de les greus desigualtats socials endèmiques que arrossegava el país i de l'adveniment del feixisme per perpetuar-les.

Per aquesta raó, quan es produeix l'alçament militar o el cop d'estat feixista del 36 contra la Segona República espanyola, la Neus no tindrà cap dubte i s'implicarà decididament a defensar-la, organitzant les JSUC (Joventuts Socialistes Unificades de Catalunya) amb altres joves de la comarca, que ella mateixa es trobaria liderant, i fundant també el PSUC, al costat del seu pare i altres persones del poble. És en aquestes dues organitzacions on per fi pensa que ha trobat el seu lloc, ja que creia en la unió de les forces d'esquerres. En els primers mesos de la guerra, juntament amb la gent del poble, es dedicarà a ajudar en tot el que fos al front, recollint diners per comprar llana i confeccionar peücs o jerseis per als soldats i milicians. De seguida, quan va voler passar a l'acció directa, també pensaria a allistar-se com a miliciana a la unitat del «19 de juliol» de la Columna Karl Marx per anar a lluitar al mateix front d'Aragó, idea que s'estroncaria aviat, quan, el 29 de setembre del 36, el president del govern, Largo Caballero, decretava la militarització de les milícies, que excloïa les dones dels combats i les enviava a la rereguarda. Per això, més tard, la Neus també intentaria treballar com a infermera en un hospital de guerra, com el de Casp, però els bombardejos en aquesta població també li ho van impedir. La Neus, abans de la guerra, ja estava decidida, a desgrat de sa mare, a no seguir la vida conformista que els tocava a les dones del poble. Per aquesta raó havia començat a pagar-se els estudis d'infermera, la seva gran vocació, amb la intenció de marxar algun dia cap a la ciutat. Finalment, després dels Fets de Maig de 1937, quan el Govern de la República havia frenat i reconduït el procés re-

volucionari de l'inici de la guerra, la Neus creu que des de les petites organitzacions no es pot fer res més i decideix marxar i establir-se a Barcelona, on continua els estudis per convertir-se en una gran infermera en temps de guerra i s'implicarà, allà, en la lluita a la rereguarda, en el comitè d'agitació i propaganda del PSUC en el radi cinquè, al barri de Gràcia. I és en aquest mateix barri on començarà a treballar pels serveis d'assistència social del municipi com a ajudant d'infermeria d'una residència de gent gran refugiada a la masia de Cal Comte.

Però el somni de la Neus sempre havia estat treballar en un bon hospital i quan es decideix a demanar feina a l'hospital de sang més modern de l'època, l'hospital de Vallcarca, una infermera socialista de Cal Comte li proposa un nou destí força atractiu. És aleshores quan serà finalment destinada al municipi de Premià de Dalt, com a cap sanitària d'una de les colònies, finançades per la presidència del Govern de la República, una de les conegudes Colònies de Negrín, una colònia infantil de 182 criatures refugiades, procedents bàsicament de Madrid i Astúries. Era la Colònia les Acàcies, creada pel cos de carrabiners de la República per acollir-hi fills de membres d'aquell cos armat o d'altres nens orfes o bé perduts o abandonats. És allà on, com ella mateixa sempre diu, comença la seva vida de convent, treballant de 6 del matí a 3 de la matinada i dedicant-se exclusivament a la cura de les nombroses infeccions d'aquells infants, i fins i tot a fer la ronda de nit als malalts per les diferents cases del poble quan hi anava, de tant en tant, el metge de la colònia. Serà l'única etapa de la seva vida en la qual confessa que ha d'abandonar la feina del partit, ja que era molt més necessària en aquestes tasques de cura dels malalts i ferits de guerra a la rereguarda republicana. Era, com justifica la Neus, també un bon lloc per ajudar la República i ajudar aquells nens, alguns dels quals tenien la sort de tenir la companyia de les seves mares, però d'altres estaven molt solets i necessitaven que els estimessin. En algunes estones d'oci, en aquell jardí d'aquella finca plena d'acàcies i plataners, la Neus es rodejava d'aquells infants i els explicava que no es preocupessin, que els seus pares no els havien abandonat expressament i que la guerra i tot era culpa del feixisme.

Quan les tropes nacionals entren a Barcelona, un matí del mes de gener del 1939, la Neus, la resta del personal de la colònia i els (aproximadament) 182 nens i nenes sortirien camí de l'exili. Sobre aquest fet, actualment la Neus considera que potser és l'obra més ben feta de la seva vida, la d'evitar que aquests nens, alguns orfes, caiguessin sota les urpes de Pilar Primo de Rivera, la Sección Femenina de la Falange i les *casas de auxilio social y hogares*

cuna infantiles, i s'enorgulleix d'haver allunyat alguns d'ells de tot el que suposava l'educació franquista.

En aquell camí cap a l'exili francès, el grup de la Neus patiria els bombardejos de la ciutat de Figueres i, en l'espera de poder creuar la frontera, serien allotjats, de manera provisional, a l'edifici dels grups escolars moderns al poble fronterer de Darnius, on la incansable Neus fins i tot acabarà improvisant un quiròfan amb el material sanitari que portava a sobre per anar curant tots els ferits que arribaven a la frontera. Aquí és on la Neus pot explicar dues grans anècdotes: l'una és el retrobament casual amb son pare, que marxava també camí de l'exili i que identificarà la seva filla en veure les mantes de colors vingudes de Suïssa que portaven sempre al coll els xiquets de la colònia, i l'altra és que, la mateixa Neus, en aquell quiròfan, arribà a curar, ferit d'una bala, un mosso d'esquadra de la mateixa guàrdia presidencial del conegut president de la Generalitat republicana, Lluís Companys, anys després assassinat pel feixisme, el qual, en senyal d'agraïment, la convidarà en el seu últim àpat, a la masia de Can Descals, prop de Darnius, on es trobava allotjat amb el seu govern, en aquelles fatídiques hores abans de creuar la frontera cap a l'exili d'aquell gèlid mes de febrer del 39, en el qual començava també l'èxode de prop de mig milió d'espanyols cap a França.

I, així mateix, la Neus i el seu grup aconseguirien creuar també la frontera pirinenca amb l'ajuda de camions jardinera pel pas de Portbou–Cervera–La Marenda i continuant cinc dies més a peu fins al Voló (Le Boulou). D'aquest episodi la Neus considera que el fet d'haver-se ocupat d'aquests infants és el que li va salvar, altre cop, la vida, perquè, un cop travessada la frontera, els primers dies de febrer del 39 i mentre es trobaven refugiats al Voló, esperant la seva sort, les autoritats franceses van decidir que el destí del seu grup seria diferent del de la majoria d'espanyols, que foren conduïts als mortífers camps de concentració de les platges d'Argelers, Barcarès o Saint Cyprien. Ells, en canvi, van ser transportats en un tren en direcció més al nord i refugiats en un vell castell abandonat a la zona de la Dordogne, el Chateau de Caussade, que es trobava concretament a la població de Trélissac, molt propera a la ciutat de Perigueux. És des d'allà que, gràcies a l'ajuda del metge socialista que dirigia el refugi, el doctor Queyroi, i del Socors Roig Internacional, la Neus aconseguirà que sigui publicada als diferents diaris francesos i fins i tot espanyols la llista de noms de tots els nens i nenes. La intenció era tractar d'aconseguir que els nens fossin reclamats per les seves pròpies famílies o, si més no, adoptats. Però sobretot mai

de la vida s'havia de permetre separar els que eren germans ni deixar que se'ls enduguessin alguns agents enviats pel règim franquista. Finalment, alguns d'aquells xiquets serien retornats o repatriats, altres van ser adoptats per famílies belgues i alguns dels nens, els més grandets, acabaran decidint, per ells mateixos, quedar-se a França, en ser acollits per treballar a les granges dels pagesos de la zona, i, fins i tot, alguns acabaran implicant-se en la resistència. Com diu la Neus, aquesta va ser la doble cara del poble francès, que, a diferència de les autoritats, realment els ajudava i els respectava. Com diu la Neus: «Eren gent pagesa i no és perquè jo ho sigui, però tracten la gent d'una altra manera. La terra ensenya molt».

Un cop més establerta a França, en una granja al poblet de Carsac que els havien cedit, a la mateixa zona de la Dordogne i el Périgord, la Neus aconseguirà reagrupar la seva família, gràcies a l'ajuda del mateix doctor Queyroi, on subsistiran com a autèntics refugiats però on la Neus aviat trobarà feina netejant cases i, a poc a poc, excercint com a ajudant d'infermera per a l'alcalde del municipi, el doctor Deguiral, en algunes campanyes de vacunació de l'alcaldia. La Neus sabia que la Guerra Civil espanyola només havia estat el preludi o la primera batalla de la Segona Guerra Mundial i que, per tant, la lluita per la llibertat només acabava de començar. Ella mateixa començaria la resistència, alertant ja els pagesos francesos d'aquella zona de la Dordogne de l'adveniment del feixisme i de la guerra mundial, i advertint-los que amaguessin les collites, ja que Alemanya volia convertir França en el seu graner. Mentrestant, efectivament començava la Segona Guerra Mundial i França seria, en part, ocupada pels alemanys. Tot i que la Neus es trobava a la França lliure, l'anomenada França de Vichy, significava quasi el mateix, ja que es tractava del Govern de Pétain, un govern filonazi i totalment col·laboracionista. És en aquesta conjuntura que la Neus reprendrà més activament la lluita contra el feixisme, implicant-se, de manera més efectiva, en la Resistència francesa dels FTPF (*Franctireurs et partisans Français*), el braç armat dels comunistes a la Resistència, amb molta presència d'espanyols. Tan bon punt va conèixer el seu primer home, Albert Roger, un llibertari occità amb el qual es casarà el desembre de 1942, amagaran els dos primers guerrillers del que serà el famós i combatiu Maquis de Turnac, en ple bosc del Périgord negre.

Casa seva (*ferme*/granja), a la petita població de Turnac, serà un punt de suport (punt d'*apoyo*) i amagatall per als guerrillers i on es prepararan les consignes, els plans militars i moltes accions de sabotatge contra els alemanys. La Neus, com la majoria de dones espanyoles i franceses, formaven

part de l'Estat Major d'aquell exèrcit de resistents a l'ombra, amb què s'exposaven davant del perill dels nazis i col·laboracionistes a tots els departaments de França, ja que elles acostumaven a realitzar les feines d'enllaç, portant *partes*, consignes i propaganda i alhora mirant de garantir el subministrament d'armes i menjar al maquis.

La Neus, reconeix, passava moltíssima por quan, per mirar de passar desapercebuda, es vestia de pagesa i recorria els departaments de la Dordogne i la Corrèze per trobar-se amb els cap interregionals de la Resistència, d'amagat, o fent-se passar per una parella d'enamorats en el mateix restaurant on hi podia haver una parella de soldats de les SS a la taula del costat.

Malauradament, però, els van acabar delatant i va ser detinguda, juntament amb el seu home i dos guerrillers més, l'11 de novembre de 1943 per la Gestapo. Era un dia de revenja per als alemanys, ja que era l'aniversari de la signatura de l'armistici i capitulació sense condicions d'Alemanya en la Primera Guerra Mundial. Va ser una autèntica cacera de resistents. Però com diu la Neus, satisfeta: «No van delatar ningú, ni tampoc van trobar el maquis!».

Reclosa i torturada, durant dos mesos, a la presó de Limoges (Llemotges), des d'allà fou, a finals de gener del 44, traslladada primer al camp de trànsit i internament de Royallieu, a Compiègne, situat prop de la frontera entre França i Alemanya, que era l'avantcambra de la mort, el distribuïdor internacional i el lloc des d'on milers de presoners esperaven els maleïts trens que els distribuirien entre els diferents camps d'extermini. Aquí és on la Neus protagonitzà i veié un dels pocs signes d'humanitat, en un soldat de les SS al qual li queien les llàgrimes mentre sentia com la mateixa Neus creuava les darreres paraules d'amor amb l'Albert, quan s'acomiadaren a través de les espitlleres del trens respectius camí de la deportació.

Efectivament, des d'allà la Neus i la resta de companyes van sortir, amb la sentència de condemnades a treballs forçats a perpetuïtat, en direcció al camp de concentració per a dones i nens de Ravensbrück, situat a uns 90 km al nord de Berlín, a la província de Meklenburg (avui, Brandenburg). En aquell moment tan tràgic, en sentir la sentència la Neus va contestar rient com una boja: «Mentre hi ha vida, hi ha esperança i hi ha motius per seguir lluitant». Anava en el comboi de les 27.000, un tren amb unes mil dones transportades en pitjors condicions que si fossin bestiar, des d'on la mateixa Neus i la seva nova amiga francesa, Teresa Menot, que ella havia batejat

com a Tití a la presó, van aconseguir una primera proesa, com va ser l'evasió d'una dona, jueva, per la finestra del lavabo.

«Lo que yo he vivido, lo que yo he sufrido, yo me lo he ganado», pensava la Neus.

Després de cinc dies i cinc nits, arribaven a Ravensbrück la matinada del 3 de febrer de 1944, data que sempre recordarà, pensant que era l'aniversari del seu germà Lluís.

«A Ravensbrück es va acabar la meva joventut, el 3 de febrer de 1944. Érem a 22 graus sota zero. Mentre vaig ser allà no vaig dormir mai. Ja no érem una persona, sinó un número. Jo, el 27534.»

Dies després de l'entrada en aquell infern del cel de plom, els feien passar una mena de revisió mèdica a la infermeria del camp, en què, com explica la Neus, van haver de viure la humiliació de desfilar despullades davant dels metges de les SS i les infermeres. Les van dutxar, combinant aigua gelada i bullint, els van treure la roba, les raparen al zero i els donaren la vestimenta uniformada, amb la intenció d'enlletgir-les per tal d'acabar amb la seva autoestima, i després els feren una fitxa antropomètrica per registrar-les i convertir-les en números. L'objectiu d'aquesta revisió era seleccionar només les dones bones i aptes per al treball, com li va passar per sort a la Neus. Però fixeu-vos que, per si de cas, les seves companyes li havien confeccionat un altre número de fitxa perquè es pogués escapar de l'aniquilació total en el cas que fos tuberculosa.

Tot i aquella primera victòria, després de la primera setmana de veure aquell horror i de veure morir tantes dones, i a causa de l'esgotament que portava dels anys de la Guerra Civil i de la Resistència, i dels interrogatoris i tortures a la presó, va entrar en una depressió, de la qual aviat va sortir gràcies a l'ajuda de les companyes, que li feren veure que havia de menjar i de lluitar fins al final.

A partir d'aquell moment va decidir afrontar-ho tot i gravar a la memòria tot el que succeïa al camp per explicar-ho al món si n'aconseguia sortir amb vida. Un exemple d'això va ser quan va començar a espiar per allà on podia: cuines, forns crematoris... I un dels dies, mentre s'acostava a la barraca 32 de les sentenciades a mort, des de lluny va sentir com l'avisaven: «Atenció, una cap!». Gràcies a aquest crit, es va poder escapar com un llangardaix de la fúria de la guardiana, que la perseguia amb un garrot. Encara avui en dia, la Neus es pregunta de quin país devia ser la dona que li salvà la vida.

Tot i aquestes primeres setmanes de decaiguda i depressió en entrar a Ravensbrück, jo crec que la Neus sempre va tenir una fe intacta en la vic-

tòria. Per sort, mai va pensar en el suïcidi, tret que no l'haguessin obligada a col·laborar amb el seus botxins, ja que a vegades les obligaven a penjar altres dones. Totes les dones de la barraca 22 juraren que no ho farien mai. En aquest cas, tenia pensada una altra estratègia de resistència: suïcidar-se i llançar-se a les tanques elèctriques que envoltaven el camp, com van fer moltes dones que no ho podien resistir, abans de ser botxins.

El camp de Ravensbrück, que significa *pont dels corbs*, va ser, després del tancament del de Lichtenburg, l'únic camp de concentració nazi dissenyat especialment per a dones. Entre 1939 i 1945, hi varen estar recloses unes 132.000 dones i nens, uns 20.000 homes i 1.000 noies adolescents procedents de quaranta nacions, i hi varen acabar morint unes 92.000 persones de la manera més atroç.

Una de les pitjors vivències per a la Neus segurament va ser el fet de veure morir milers d'aquestes companyes de mil i una maneres: suïcidant-se en llançar-se o caure a les tanques elèctriques; assassinades pels furiosos gossos llop de les SS; mortes a fuetades per les SS; mortes d'esgotament en romandre dretes, durant hores, a la interpèrie, sota la neu, el fred i la pluja, en el recompte; aixafades pels vagons de mercaderies o per la piconadora; mortes de fam, septicèmia, tifus, disenteria o febres puerperals, o eliminades mitjançant mètodes d›extermini molt variats: gasejades a les dutxes, cremades als forns, torturades, afusellades, penjades, llençades als gossos de les SS, ofegades a les comunes, mortes per les injeccions de benzina al cor o les venes, o per culpa dels monstruosos experiments mèdics que els practicaven a la infermeria, on feien de conillets d'índies.

Altres vivències van ser els mil i un treballs forçats que els obligaven a fer per esgotar-les i valorar-ne les forces: desplaçar munts de terra a pic i pala; engrandir amb les mans nues el llac gelat del camp, que s'anomenava Schwedt, en condicions infrahumanes; netejar les comunes plenes de merda; arrossegar la piconadora de 900 kg de pes per aplanar el camp; etc.

Després de resistir les innumerables vexacions i treballs forçats al camp durant quasi tota la quarentena, en passar aquella selecció i ser considerada bona per al treball (*gut arbeiten*), fou traslladada juntament amb quaranta dones més a un altre camp, que era un *kommando* de treball, el *kommando* d'Holleischen, situat a la regió dels sudets de l'antiga Txecoslovàquia i que depenia del camp central de Flossenbürg, a Alemanya.

Allà va ser obligada a treballar en uns tallers de producció de bales antiaèries i juntament amb altres companyes van decidir optar pel sabotatge com a estratègia de lluita i de resistència, amb la qual cosa aconseguiren,

de mil i una maneres, inutilitzar moltíssim material bèl·lic, com ara les municions, i fins i tot espatllar, sempre que podien, les màquines del taller dels seus botxins, amb la qual cosa s'exposaven a un més dels innumerables perills de ser enxampades i, probablement, massacrades i condemnades a mort. La producció va disminuir, de tal manera que el seu grup fins i tot fou batejat, pels mateixos comandants nazis, amb el nom del Kommando Faul o kommando *de les gandules*.

Ara bé, l'estratègia de supervivència més important va ser aconseguir negar-se, per exemple, a cobrar uns vals que els volien donar els nazis per la feina que feien al taller o els dos episodis de vaga que van poder protagonitzar la Neus i les seves companyes, com per exemple la vaga de fam, fet quasi únic als camps, o la vaga del Primer de Maig, en què les presoneres decidiren fer una vaga d'una hora i es plantaren davant la màquina, sense fer res, amb el perill que les castiguessin o les condemnessin a mort.

La Neus té moltes anècdotes, vivències i experiències, que no tenim temps d'explicar, de dins i fora del camp. Algunes són molt dures, però per sort d'altres són molt alegres i plenes d'humanitat. Una de les més interessants i que vull destacar és el fet que la Neus va conèixer el significat del que s'ha establert com a Dia Internacional de la Dona Treballadora, el 8 de març, al mateix camp de concentració. Aquell dia, el 8 de març de 1944, i quan ja portava un mes a Ravensbrück, a ella i a les seves companyes els van sorprendre quatre avions soviètics que, durant mitja hora, van estar sobrevolant el camp i dibuixant aquella data al cel («fent esses o vuits»), com a mostra de solidaritat amb les presoneres. Aquell dia va ser molt important per a la Neus i les seves companyes, ja que es van adonar que els aliats i els soviètics no les havien oblidat i es van sentir lliures, per uns instant; eren esclaves, però allò va ser un gran alè d'esperança per sortir-ne vives.

No podria parar d'enumerar anècdotes impactants, com ara la de les injeccions que els donaven per esterilitzar-les i fer-les més productives, amb les quals va deixar de tenir la menstruació durant força anys i tingué el perill de quedar-se estèril per sempre.

Altres vivències més quotidianes eren els tocs de sirena a les 3 o 4 de la matinada, que indicaven l'hora de llevar-se, o la formació dempeus, durant hores, a la plaça central (*apellplatz*) per al recompte, en ple hivern i a molts graus sota zero, o bé el fet de dormir en barraques foradades i en lliteres triples i sobre catres amb encenalls de fusta, molt estrets i petits, on cabien, en cada plaça, dues o tres dones capiculades.

El que les va mantenir vives va ser, naturalment, la sort, però també la solidaritat, l'afecte i la cultura que es transmetien entre totes, i el manteniment de la moral de lluita per sobre de tot. I així ho va concloure Wanda, de Varsòvia, gran historiadora de renom mundial, en un estudi del treball cultural que es va fer als camps nazis. Als camps on hi havia dones, efectivament, fou el lloc on es va fomentar més la cultura i la solidaritat, cosa que finalment han acabat reconeixent tots els homes deportats.

Com explica la Neus, aquelles dones van aprendre a rentar-se sense aigua, a aguantar la set i la fam, a repartir-se el menjar a bocins i a treure's mútuament els polls. Els diumenges o a les nits intentaven passar l'estona i divertir-se per no perdre l'esperit, s'explicaven coses i intercanviaven coneixements, cantaven, s'intercanviaven receptes de cuina, tot i passar gana, etc. Per a la Neus, el camp va ser com la seva universitat, on va aprendre moltes coses, ja que cada dona donava el millor d'ella mateixa i explicava el que sabia: «Entre les meves companyes hi havia una periodista, una escriptora, una mestra... I jo els explicava coses de pagès i cada nit ens obligàvem a cantar una cançó o explicar un conte o un acudit, i els diumenges organitzàvem festes». La Neus també sempre explica que va aprendre una cosa molt important als camps de la mort: «Una persona, encara que pensi diferent a tu, pot ser inclús igual o millor que tu». I sobretot ho diu perquè al camp hi havia de tot: jueves, testimonis de Jehovà, zíngares, catòliques, comunistes, socialistes, anarquistes, simples patriotes, burgeses, obreres, camperoles, però totes tenien un tret comú, sense distinció, totes eren dones resistents, antifeixistes i enemigues del Reich.

I el més sorprenent i que ja haureu sentit, alguna vegada, és que al camp és on la Neus va riure més: «Mai no he rigut tant com quan vaig ser al camp de concentració. El riure ens va salvar. Al meu costat sempre es reia, encara que ens peguessin. Els trobava tan ridículs, els nazis, que m'agafaven ganes de riure, què voleu que us digui!». I és que, efectivament, la Neus imitava els maleïts SS o el mateix Charlot a la pel·lícula de *Tiempos modernos* per fer riure les seves companyes quan, per exemple, els feren desplaçar a pic i pala un munt de terra, sense cap motiu, per desgastar-les.

Fins i tot amb la seva gran amiga Tití organitzaren un dia la típica *corrida de toros* al camp, amb la qual totes van riure molt.

Com aquell dia que arribaren a improvisar una missa i un altar per a les catòliques, una de les quals, realment preocupada, li va preguntar com s'ho feia ella per consolar-se si no tenia cap déu en qui creure i la Neus li va res-

pondre: «Com que no tinc ningú? Us tinc a tu, a tu i a vosaltres. Et sembla poc?».

I, com ja he dit també, les xarxes d'afecte i solidaritat van ser primordials, ja que aquelles dones organitzaren als camps famílies entre elles per ajudar-se. A les que eren més velletes, els deien mares i les tractaven com a tals, i a les més jovenetes, els deien filles i feien veure que es protegien mútuament.

I és que els nazis les tractaven com a bèsties i com si fossin números; per això el més important per sobreviure era mirar d'aconseguir no perdre mai l'autoestima ni la dignitat humana, que era el que ells volien aconseguir. Com diu la Neus: «El més important consistia a exercitar la ment per no tornar-te una bèstia, que era el que volien els nazis, i, al mateix temps, mantenir la solidaritat i no perdre la dignitat». El mateix desig de viure, sempre diu la Neus, ja era un acte de resistència contra els nazis. I això que allò era clarament l'infern i s'hi entrava per morir-hi. La Neus sempre diu que allà s'entrava al «món dels morts» i critica el mateix Dante perquè a l'hora de fer les descripcions en la seva obra *Divina comèdia* no havia conegut realment el que és l'infern, en comparació amb el que era Ravensbrück.

De fet, encara avui en dia, la Neus és incapaç de descriure el que va sentir en entrar al camp d'extermini. El que sí que va pensar és que la seva joventut acabava en aquell moment i que, si en sortia viva, mai tornaria a ser la mateixa.

El dia del seu alliberament, entre el 5 i el 8 de maig de 1945, per les tropes aliades, la va deixar amb una sensació de buit total, ja que sabia que Catalunya i Espanya no estaven alliberades; no sabia la sort del seu germà Lluís, que estava a les guerrilles espanyoles i que acabaria sent condemnat a trenta anys de presó al penal de Sant Miquel dels Reis, a València, ni la dels seus pares ni sogres, que també feien la Resistència i estaven vigilats, i tampoc sabia la sort del seu home, Albert Roger, del qual va saber, cinc mesos després, que acabaria morint d'esgotament, després de patir la deportació al camp de Sachsenhausen, pocs dies després de l'alliberació, al camp de Bergen-Belsen, un moridor internacional.

Però mireu quina sensibilitat té la Neus: quan portava només un dia fora dels camps, en el seu viatge de retorn, es va posar a plorar en veure com els americans ja feien ostentació de la seva potència militar al cel bombardejant la ciutat de Nuremberg, per la qual va passar, i va endevinar que segurament en algun altre racó de la terra ja deuria existir una altra guerra (efectivament, la d'Indoxina). Ja es va endur la primera decepció d'allibera-

da i digué: «Aquests ocells (referint-se als avions americans) fan l'olor dels corbs de Ravensbrück».

Passats els anys i reincorporada a la vida política del partit comunista a França, la Neus va poder formar un nou nucli familiar, amb Fèlix Sancho, espanyol refugiat a França i militant comunista, amb qui va compartir grans ideals i amb qui, tot i la injecció que la podia haver deixat estèril per sempre, va poder tenir afortunadament dos fills, que avui en dia viuen a França i que són la Margarita i en Lluís. Durant aquells anys, la Neus va haver de conciliar plenament la vida familiar, la feina al partit i la militància a la Unión de Mujeres Antifascistas Españolas i a la Unió de Dones de Catalunya, entre moltes altres organitzacions i campanyes, sobretot per fomentar la pau i els drets humans, la defensa de infància i la denúncia del règim franquista.

La nacionalitat francesa adquirida amb el seu primer marit li va permetre també continuar la lluita clandestina contra el franquisme fent d'enllaç per al partit comunista entre França i l'interior: «El cel del país en què entrava, Espanya, era com la tapa d'una caldera que m'havia de caure el cap i m'havia d'esclafar».

Aquest contacte amb Espanya la va portar a ser una de les fundadores, junt amb altres deportats, entre el 1962 i el 1963, dins encara l'Espanya de Franco, de l'entitat, primerament clandestina, Amical de Mauthausen i altres camps, en defensa de la memòria dels deportats catalans i espanyols a tots els camps. És a aquesta entitat, com ella diu, que s'ha de reconèixer l'inici de la recuperació de la memòria democràtica d'aquest país, en un moment en què encara eren uns temps difícils. De la mateixa manera que ella reconeix la desapareguda escriptora i periodista Montserrat Roig com la mare dels deportats, amb el seu excel·lentíssim llibre *Els catalans als camps nazis,* ella, gràcies a la insistència de l'historiador Josep Benet, ja el 1978 fou una de les primeres a descobrir aquí a Catalunya el problema de la deportació i sobretot a explicar que als camps de la mort també hi havien anat dones i, a més a més, també catalanes.

Justament, és a una altra d'aquestes dones catalanes, Mercedes Núñez Targa, la qual tenia orígens gallecs i que també va patir la deportació a Ravensbrück, i que malauradament no és ni de bon tros tan coneguda com la Neus, a qui devem també un dels primers testimoniatges d'aquell horror, amb el seu llibre *El carretó dels gossos*, que ja va escriure l'any 1980. De fet, és també ella qui ja escriu un llibre l'any 67, que es diu *Cárcel de Ventas*, per denunciar la dura repressió a l'interior de les presons franquistes, cosa que

la Neus sempre ha volgut remarcar: «El meu respecte i admiració per tots aquells que fora i dins del país van lluitar per recuperar les llibertats de Catalunya i Espanya».

Pels voltants dels mateixos anys 1963-1965, la Neus es convertia també en membre fundadora del Comitè Internacional de Ravensbrück (CIR), que és un comitè format, des d'un principi, especialment per les mateixes dones supervivents o, en cas d'absència, per les seves filles, entre d'altres persones sensibilitzades, el qual es reuneix cada any, des d'aleshores, en un país diferent d'Europa per plantejar i debatre tots els problemes que puguin afectar la conservació i memòria del que fou aquell horror del camp de Ravensbrück perquè no corri el perill de desaparèixer. Ella i les seves companyes del CIR, per la seva gran tasca, van ser declarades per l'ONU l'any 1987 com a missatgeres de la pau.

Al voltant d'aquest comitè, una de les grans fites de la Neus, com a representant espanyola, va ser aconseguir, en els darrers temps de la República Democràtica Alemanya i després de trenta anys d'insistència, que es dediqués una cel·la de l'antiga presó del camp en honor de les espanyoles mortes a Ravensbrück.

Avui en dia, aquest antic camp de concentració, dissenyat especialment per a dones i nens, s'ha convertit en museu-memorial i en escola internacional per a l'estudi de la deportació en general. Aquest any 2015 s'hi han commemorat els setanta anys de l'alliberació, en què ha participat una delegació catalana.

La Neus també va ser una de les fundadores de l'Amical Nacional Francesa de Ravensbrück a París i de la FEDIRP (Federació Nacional de Deportats, Internats i Resistents Patriotes de França), presidida per Geneviève de Gaulle.

Paral·lelament, durant aquells anys va ser quan la Neus, voluntàriament i fins i tot pagant-s'ho de la seva butxaca, va decidir fer d'historiadora i va començar a recórrer una bona part dels departaments francesos buscant i recollint el màxim de testimonis de totes aquelles dones espanyoles i catalanes que haguessin participat en la Resistència francesa o que haguessin estat combatents a la Segona Guerra Mundial o deportades als camps d'extermini nazis. El resultat d'aquesta difícil tasca el trobem plasmat en el seu llibre *De la resistencia y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas* (1a edició, 1984, Ed. Adgena; 2a edició, 2000, Ediciones Península), que s'inicia amb el seu propi testimoni i que inclou un gran nombre d'entrevistes a testimonis recollits per ella mateixa, que parlen de les «oblidades» dels

oblidats, és a dir, de les dones espanyoles i el seu gran i desconegut paper durant la Segona Guerra Mundial.

Algunes d'aquestes dones, com ella les descriu «les oblidades dels oblidats», estaven ressentides doblement per l'oblit dels seus propis companys homes de lluita i per l'oblit dels francesos. Per això, la Neus va trobar algunes dificultats a l'hora d'entrevistar-les i fer-les parlar. I és que aquestes dones, «les oblidades dels oblidats», no només eren les espanyoles deportades a Ravensbrück o a altres camps d'extermini o *kommandos* de treball, i les dones de la Resistència. Eren dones que havien tingut un gran paper en la producció i manteniment d'un estat democràtic com va ser la República Espanyola. Tant en la qüestió econòmica com en la social, educativa, assistencial i política, tant en el front de guerra com a la rereguarda, eren les dones, que havien lluitat i defensat la República Espanyola quan va ser atacada pel feixisme; eren les dones exiliades i refugiades que, un cop perduda la guerra, passen la frontera i es refugien a França i en adverses condicions continuen alerta i solidàries dins els diferents refugis i els camps de concentració francesos. De fet, elles van ser les encarregades de trobar el contacte entre els familiars refugiats a França i les seves famílies d'Espanya, com va ser el cas de la Neus. Per això, el Comandante Oria, en aquest llibre de la Neus, testimonia que la Resistència va començar realment allà on hi havia grups de dones. Aquestes dones, a més a més, van trobar suport en dones i homes espanyols de l'antiga emigració econòmica, que van ajudar i van ser vitals en l'organització clandestina de la Resistència dels espanyols a França, especialment com a grans «punts d'apoyo o recolzament». I les dones, com ja hem vist amb la mateixa Neus, van constituir una gran xarxa de transmissió, de subministrament i de transport d'armes dels maquis de muntanya i de ciutat, fent sobretot el dur i perillós paper d'enllaç. El Comandante Sevilla i el Comandante Rubio, militars de carrera i comandants de les guerrilles espanyoles, testimonien en aquest mateix llibre de la Neus que quan s'hagi de parlar de les dones espanyoles a la Resistència no s'hauria de comptar en centenars sinó en milers. Així com el mateix líder de la Resistència, el general Charles de Gaulle, va dir també que les dones havien estat la infraestructura de la Resistència.

I també com va assenyalar l'escriptor francès André Malraux ja el 1975: «Els que han volgut confinar la dona al simple paper d'auxiliar de la Resistència, s'equivoquen de guerra».

I és que si comptem entre els resistents dels maquis i els de tots els departaments francesos, vora 60.000 espanyols i espanyoles van donar la vida

per França, però mai no es podrà reflectir ni una ínfima part de la realitat. Ja que, com sempre explica la Neus, un dels problemes *és* que, durant aquests anys de Resistència, les dones acostumaven a tenir un nom de guerra que varen conservar com un títol d'honor; aquest fet, és clar, un cop enterrades moltes d'elles amb el nom civil, fa impossible completar la recerca per a la memòria històrica. I de les espanyoles que van arribar a Ravensbrück tampoc se'n sabrà mai el nombre exacte ni el nom, perquè tots els fitxers del camp van ser destruïts pels nazis en arribar les tropes soviètiques.

Per això, la Neus, en la seva tasca de recuperació de la memòria, va procurar de fer una relació exhaustiva i fer un llistat o memorial amb tots els noms i detalls que li donaven les dones que anava entrevistant.

«Si a tota la banda dels Pirineus hi hagué un exèrcit de 60.000 homes i dones, les guerrilles espanyoles, en tots els departaments francesos també hi hagué grups de resistents espanyols. Moltíssims donaren la vida per França, però els han dedicat poquíssims monuments», sempre manifesta la Neus.

A la historiografia posterior, especialment a la francesa, els exiliats republicans han resultat incòmodes. Era molt més còmode per a França haver estat alliberada únicament pels resistents francesos i els americans que desembarcaren a les platges de Normandia, que no pas per uns exiliats que havien estat tancats en terribles camps de concentració, com el d'Argelers.

Cap al 1975, en morir el dictador, la Neus i el seu marit, en Fèlix, poden retornar finalment a Espanya per continuar la seva militància al PSUC i preparar les primeres eleccions democràtiques del 1977. Primer s'installen al poble de la seva infantesa, reorganitzen el PSUC amb gent més jove de la comarca, com són la Gemma Peyri, el Germinal Domènech, l'Amadeu Santmiquel i el Paco Rodríguez. Ella i el Fèlix, amb una galleda vella amb cola, anaven enganxant cartells i dient: «Visca les joventuts comunistes dels Guiamets», explicava rient.

Des d'aleshores les seves vides han transcorregut entre Sarcelles, un poblet de la perifèria de París, i les vacances d'estiu al seu poble d'origen, els Guiamets. Van acabar establint la seva residència més propera a Barcelona molt a prop d'aquí, a Rubí, on tenen un piset. Des d'aquest poblet de la comarca del Vallès Occidental, la Neus i en Fèlix continuaren implicats en les feines del partit i en tots els moviments socials i conflictes laborals de l'època.

I des de l'any 81, després del malaurat trencament del seu partit, el PSUC, la Neus ha continuat la seva militància al Partit dels Comunistes de

Catalunya (PCC) i, per tant, sempre ha estat més o menys vinculada a les activitats de la Fundació Pere Ardiaca, avui Fundació Revolució Democràtica, i a la coalició d'ICV-EUiA.

Ella sempre ha mantingut la seva constància en la recuperació de la memòria històrica participant en actes, homenatges i moltíssimes xerrades per tot Catalunya.

«No reivindiquem la veritat com un privilegi, sinó per justícia i reconstitució d'una part històrica que arrenca el 1936. Per respecte a les nostres mortes, per desagreujar tantes dones oblidades.»

Darrerament i amb la força i la tenacitat que la caracteritzen, la Neus també va impulsar, cap a l'any 2005-2006, coincidint amb els primers pelegrinatges oficials per part dels governs espanyols i catalans a alguns camps d'extermini nazis, juntament amb altres persones sensibilitzades amb el tema, el naixement d'una nova associació, l'Amical de Ravensbrück, a la qual ja he fet referència abans i que pretén traspassar el seu compromís i la seva lluita a les noves generacions (www.amicalravensbruck.org). Les raons de tot això, les va deixar clares en el discurs de presentació: «El motiu de la constitució d'aquesta Amical de Ravensbrück no només és continuar la recuperació de la memòria històrica d'aquestes dones espanyoles, sinó també conservar els llocs de memòria, que com Ravensbrück corren el perill de desaparèixer».

Si el que hi ha a Ravensbrück encara existeix és a causa de la tenacitat de les deportades, familiars i amics, juntament amb campanyes internacionals de protesta, que s'han oposat i s'oposen constantment a tots els projectes i propostes que puguin amagar l'existència del camp de Ravensbrück. En concret, hem impedit la construcció d'una autopista que pretenia travessar tot el camp. A més, s'ha descobert el camp Jugendlager Uckermark d'adolescents, que es trobava tot ensorrat. Totes les propostes que volen trencar l'aspecte i l'entrada del camp han estat rebutjades i ens agradaria, diu la Neus, que ho continuessin sent.

Per acabar, voldria dir que, encara que se la conegui especialment per ser una de les supervivents catalanes dels camps d'extermini nazis, cosa que ella remarca que és el que circumstancialment li va tocar viure, el més important és fer-nos càrrec dels motius que la varen portar a aquell horror i dels motius que l'han portada a continuar la feina fins a l'actualitat. Per aquesta raó, penso que el millor homenatge que li podem fer és prendre exemple de la seva fermesa ideològica i mirar d'actuar-hi en conseqüència

per aconseguir un món millor, que és el que la Neus senzillament sempre ha volgut.

Per això diem: Mai més, mai més!

Crec que puc arribar a confirmar, com ella m'ha dit alguna vegada, que està convençuda que, si tornés a néixer, tornaria a fer el mateix!

Avui, la Neus, gràcies al fet que va ser guardonada amb la Creu de Sant Jordi 2005 i que ha rebut la Medalla d'Or de la Generalitat de Catalunya aquest mateix any 2015 i la Medalla al Mèrit Cívic de l'Ajuntament de Barcelona, i que fou premiada com a Catalana de l'Any 2006 per votació popular, així com altres reconeixements i homenatges com aquest, crec que ha aconseguit per fi un gran i merescut reconeixement públic i col·lectiu, que ella sempre dedica especialment a les seves companyes mortes i víctimes dels maleïts camps de la mort i que nosaltres, jo i vosaltres, crec que ens és un deure preservar. De fet, actes com aquest o bé els llibres que ja hi ha escrits sobre la seva figura, com *La dona antifeixista a Europa*, de Mar Trallero, o *Un cel de plom*, de Carme Martí, així com la feina de l'Amical o el fet que la Generalitat de Catalunya hagi declarat l'Any Neus Català, crec que ja en són un bon començament.

Per acabar, vull recordar el que ella va dir en una de les moltes xerrades que ha anat fent pels instituts. Li varen preguntar: «Neus, quin missatge els donaria a la joventut i a les noves generacions?». Ella va contestar: «Jo els diria que s'ha de fer més treball social i que ser jove no està renyit, no està barallat, amb fer coses i alhora gaudir i passar-s'ho bé!». Ràpidament jo m'ho vaig apuntar a la llibreta; era una idea senzilla i clara, però, vaig pensar, no es podria dir res més encertat.

M'acomiado amb un missatge de la Neus:

«Esperem de tots vostès que continuarem engrandint el treball de la memòria democràtica, fidels als nostres ideals republicans.»

ELISENDA BELENGUER

Bibliografia

Català, Neus. *De la resistencia y la deportación. 50 testimonios de mujeres españolas.* Barcelona: Adgena, 1984.

Martí, Carme. *Cel de plom. La Paloma de Ravensbrück : la vida de Neus Català convertida en novel·la.* Barcelona: Roca, 2020.

Núñez Targa, Mercedes. *Cárcel de Ventas.* Paris: Librairie du Globe, 1967.

Núñez Targa, Mercedes. *El carretó dels gossos. Una catalana a Ravensbruck.* Barcelona: Edicions 62, 2005.

Roig, Montserrat. *Els catalans als camps nazis*. Barcelona: Edicions 62, 1977.

Trallero, Mar. *Neus Català. La dona antifeixista a Europa.* Barcelona: Mina, 2008.

LA SANITAT REPUBLICANA A LA BATALLA DE L'EBRE I L'HOSPITAL DE LA COVA DE SANTA LLÚCIA

Albert Sabaté Rull

Aquest article descriu l'organització dels serveis sanitaris republicans durant la Batalla de l'Ebre, destacant l'Hospital de la Cova de Santa Llúcia. Es detallen els punts escalonats d'evacuació i tractament dels ferits, des de la primera línia fins a la rereguarda. L'Hospital de la Cova, situat a la Bisbal de Falset, era estratègic per la seva proximitat al front i la seva protecció natural.

This article describes the organization of the Republican health services during the Battle of the Ebro, highlighting the Hospital de la Cova de Santa Llúcia. The staggered evacuation and treatment points of the wounded are detailed, from the front line to the rear. The Hospital de la Cova, located in La Bisbal de Falset, was strategic due to its proximity to the front and its natural protection.

PARAULES CLAU:
Batalla de l'Ebre, sanitat, hospital, Cova de Santa Llúcia, memòria històrica

KEYWORDS:
Battle of the Ebro, healthcare, hospital, Cova de Santa Llúcia, historical memory

ISSN 1136-7865 · EISSN 2014-2048

Al febrer del 1938 l'exèrcit nacional conquereix Terol i a l'abril arriba al Mediterrani per Vinaròs i provoca així la separació de Catalunya i València. La República, que necessita un cop d'efecte, a l'estiu del 1938 realitza, en Terres de l'Ebre, la seva ofensiva més ambiciosa: la batalla de l'Ebre. L'objectiu era alleugerir el setge de València i, al mateix temps, aconseguir un reforçament moral i polític després de l'ensorrament del front d'Aragó.

Però el tancament de fronteres franceses que impedeix passar nou material de guerra, el cansament físic i psíquic dels combatents republicans i el reforçament de les posicions franquistes van fer fracassar l'avançament republicà. La contraofensiva de Franco, que no podia permetre que es perdés ni un metre de terreny sense fer tot el possible per reconquerir-lo, unida a l'aferrissada defensa que oposaren els republicans, que gaudien de molt bones posicions defensives, van convertir la Batalla de l'Ebre en la més violenta i sagnant de tot el conflicte. Això va remarcar de manera considerable la importància dels serveis sanitaris i d'evacuació dels exèrcits.

L'organització dels serveis sanitaris de l'Exèrcit de l'Ebre estava basada en vuit punts escalonats, que anaven des de la primera línia del front fins als hospitals de rereguarda. Seguien el mateix esquema clàssic d'organització de les unitats militars, és a dir, batalló, brigada, divisió, cos d'exèrcit i exèrcit.

1. El **servei de primera línia** tenia com a missió recollir els ferits amb lliteres i traslladar-los al punt sanitari del batalló. Sempre que fos possible es practicaven cures elementals d'urgència en el mateix camp de batalla, ja que cada soldat anava equipat amb un paquet de cura individual que contenia gases, iode i alcohol. El nombre de baixes d'aquest personal sanitari era elevadíssim.

2. El **lloc de socors i curació**, també anomenat **de batalló**, acostumava a estar situat molt a prop de la línia de foc i del punt de comandament del batalló i, sempre que era possible, en llocs resguardats: coves, marges, casetes de camp o de pagès, tendes de campanya camuflades, etc. Allí s'hi feien les cures de primera urgència i es classificaven els ferits.

3. Del lloc de socors del batalló s'enllaçava amb el **punt sanitari de la brigada**, també a prop del seu comandament. Aquí es rectificaven i es completaven les cures practicant torniquets o immobilitzacions, s'administraven sèrum i calmants i es reclassificaven els soldats amb un diagnòstic que especificava l'hora de la ferida, els medicaments utilitzats, la forma en què havien d'evacuar-los, etc. El personal destinat en aquest punt es componia d'un capità metge, un practicant, camillers i ajudants.

A partir d'aquest escaló ja es disposava d'ambulàncies lleugeres, pintades amb colors de camuflatge, que podien arribar molt a prop de la línia de foc.

4. Al **lloc de socors divisionari o hospital de primera línia**, situat a menys de deu quilòmetres del front, es rectificaven de nou les cures i es tornaven a classificar els ferits distingint entre els lleus i els greus. Feien operacions *in situ* als ferits greus, mentre que els ferits lleus eren evacuats als hospitals de campanya o de rereguarda mitjançant ambulàncies grosses, autobusos o trens sanitaris. Cada equip quirúrgic divisionari estava format per un cap, amb el grau de capità, un tinent metge ajudant, dos practicants, un transfusor de sang i infermeres.

L'hospital havia d'estar ben comunicat i es muntava en tendes de campanya, masies, ermites, esglésies, convents, fàbriques, teatres, escoles, monestirs, túnels de ferrocarril, etc.

Els hospitals de primera línia anaven canviant de lloc segons s'avançava o s'endarreria el front de combat.

5. La **columna d'evacuació del cos d'exèrcit** estava distribuïda pels hospitals de divisió amb la missió de traslladar els ferits més greus als llocs quirúrgics avançats i els malalts transportables, als hospitals de campanya o als punts d'evacuació.

Disposava, com a mitjans de transport, d'ambulàncies grosses, moltes vegades facilitades per organitzacions humanitàries estrangeres (sobretot nord-americanes i angleses), i autobusos. Normalment estava integrada per un oficial metge, camillers i conductors, els quals anaven proveïts de bosses de primeres cures per a les situacions d'emergència que poguessin sorgir durant el trajecte.

6. Al **punt d'evacuació de l'exèrcit**, situat, sempre que les circumstàncies ho permetessin, en estacions de tren relativament allunyades del front, els ferits passaven a ser responsabilitat del Servei d'Evacuació i Transports, que depenia del Comandament de Sanitat Militar. Aquest s'encarregava d'organitzar les columnes, bàsicament de trens i trens hospital, que con-

nectaven la línia de combat dels cossos d'exèrcit amb els hospitals de rereguarda. Els trens acomplien una doble funció, és a dir, portaven cap al front tropes de refresc i material de guerra i s'enduien els ferits.

Els trens hospitals funcionaven com un hospital estable. Tenien quiròfan, lliteres, menjador i cuina. Estaven formats per un capità metge, que n'era el responsable, un tinent metge ajudant, un anestesista, un practicant, un transfusor de sang i les infermeres, que solien ser voluntàries.

Els punts d'evacuació del XV CE (Cos d'Exèrcit) estaven situats al túnel de l'Argentera i, més endavant i com a reforç, en un túnel que hi havia a prop de l'estació dels Guiamets.

7. L'**hospital de campanya** era un punt sanitari fix o de base, i era la primera instal·lació de tractament pròpia del cos d'exèrcit, tot i que estava supeditat als moviments que es realitzaven a primera línia. Se solien emplaçar en poblacions importants i amb bona comunicació, no gaire allunyades del front, i s'establien en edificis sòlids i espaiosos com ara escoles, cases grans, casals, etc. Els equips quirúrgics estaven integrats per un capità metge cirurgià i tres ajudants, un capità metge i dos tinents practicants. També hi havia infermeres de la sanitat militar i voluntàries dels mateixos pobles.

La seva funció bàsica era fer un diagnòstic del ferit i recuperar-lo perquè pogués retornar al camp de batalla o bé passar-lo a un hospital de llarga durada a rereguarda. Si no es curava o no es recuperava en vuit o deu dies, s'enviava cap a hospitals de llarga durada.

8. Els destins de les Columnes d'Evacuació de l'Exèrcit eren els **Hospitals d'Evacuació** o de llarga durada. Estaven situats darrere les línies, en edificis grans que s'havien habilitat per rebre una gran quantitat de pacients en qualsevol moment. Allí se'ls classificava segons la importància de les seves ferides o malalties. Els ferits lleus gaudien d'un espai tranquil per recuperar-se i els més greus podien quedar-s'hi fins a restablir-se i ser enviats de nou cap als fronts.

Aquests vuit punts esmentats permetien una certa flexibilitat a l'hora d'evacuar els ferits. És a dir, depenent del moment de la batalla, es podia passar des de la primera línia fins als hospitals de campanya, obviant els punts intermedis.

Cal fer esment del gran nombre de soldats que es morien als hospitals o durant el trasllat. Aleshores el metge de més rang militar expedia els certificat de defunció, on s'especificava el nom de la persona, la unitat a la qual pertanyia i la data de la mort. La seva funció era la de comunicar als alcaldes

dels pobles que havien de procedir a l'enterrament dels soldats, ja que al sepultar-los dins el seu terme municipal el fet passava a ser competència civil. Si es podia, s'enterraven al cementiri del poble, però si no es podia es cavava una rasa prop de l'hospital. Aquestes rases eren anomenades "cementiris provisionals municipals".

Un dels nombrosos hospitals de campanya que es van instal·lar durant la Batalla de l'Ebre va ser el de la **Cova de Santa Llúcia**, a la Bisbal de Falset.

El lloc era idoni: a prop de la batalla, resguardat dels bombardejos i amb aigua abundant.

Era habitual, en l'exèrcit republicà, disposar d'hospitals avançats molt propers a la primera línia del front per dispensar els primers auxilis i evitar el trasllat dels ferits a llargues distàncies i en condicions molts dures.

Aquest és un dels hospitals del qual s'ha conservat més documentació. L'equip sanitari era bàsicament internacional i les brigades internacionals tenien un equip de fotògrafs oficials.

Fins al mes de novembre del 2001 no hi va haver cap senyal que recordés el passat militar de la cova hospital. Angela Jackson, autora del llibre *Més enllà del camp de batalla,*[1] on recull testimonis de metges, infermeres i personal que va treballar a l'hospital, diu: "Mentre al Regne Unit es podia trobar molt material sobre la cova hospital, a la Bisbal de Falset només hi vaig trobar, al Jutjat de Pau, la llista dels soldats enterrats a la fossa comuna del cementiri, on hi ha 74 morts registrats."

Per descomptat que els gairebé quaranta anys de repressió, l'anomenada "transició democràtica modèlica" i el pacte de silenci espanyol després de la mort del dictador tenen molt a dir en aquest oblit de la memòria històrica.

ALBERT SABATÉ RULL

1. Angela Jackson. *Més enllà del camp de batalla.* Valls: Cossetània, 2004.

RESSENYA

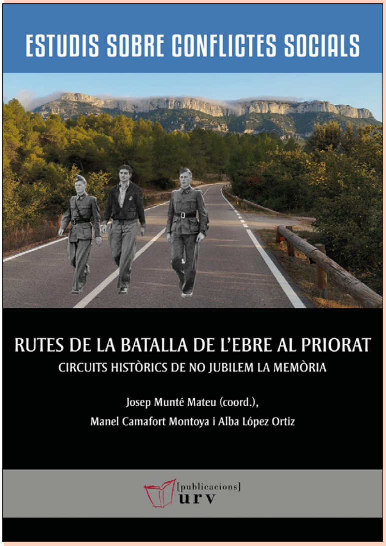

Josep Munté i Mateu (coordinador),
Manel Camafort Montoya,
Alba López Ortiz
RUTES DE LA BATALLA DE L'EBRE AL PRIORAT
Circuits històrics de No Jubilem la Memòria
Publicacions URV, Tarragona, 2024, 138 p.

Les *Rutes de la Batalla de l'Ebre al Priorat*, o el patrimoni de la memòria antifeixista

Tot just fa vint anys naixia l'associació No Jubilem la Memòria amb l'objectiu de recuperar i divulgar el passat més recent, i especialment el de la Segona República i la Guerra Civil al Priorat. I fruit del treball incansable d'aquests activistes han sorgit diverses iniciatives i monografies, dues de les quals les podem trobar a la col·lecció Estudis sobre Conflictes Socials de Publicacions URV.

La darrera novetat és *Rutes de la Batalla de l'Ebre al Priorat. Circuits històrics de No Jubilem la Memòria*, coordinada per Josep Munté Mateu (activista de la memòria i gran coneixedor del nostre passat recent) i elaborada conjuntament amb en Manuel Camafort i l'Alba López Ortiz.

En aquesta obra els autors presenten diversos itineraris, concretament tretze, dividits en "rutes històriques" i "rutes senderistes", on geolocalitzen i expliquen els elements que es visiten per poder-los contextualitzar i entendre la seva importància, ja que el Priorat va ser on l'exèrcit republicà es va reorganitzar per a l'ofensiva de l'Ebre i, durant la Batalla de l'Ebre es va convertir en la rereguarda republicana més propera al front —per tant, tenint un paper clau en molts aspectes com fou el sanitari.

He tingut la sort de conèixer en Josep, durant la seva col·laboració amb el Dr. Josep Sánchez Cervelló (mestre comú de tots dos), i haver pogut gaudir d'algunes de les rutes explicades en el llibre, per això em permeto asseverar que aquesta publicació és un element molt important per a poder conèixer el nostre passat.

Passejar per aquells espais ens permet recordar com aquelles persones varen viure, com lluitaren en condicions duríssimes, les mesures sanitàries per atendre els malalts, o fets més quotidians com les relacions humanes que es crearen als pobles. Entre les rutes en podem destacar diverses, però en destacaria algunes com la de la tomba de John Cookson, que està al costat de dos companys seus de la XVa Brigada Internacional, tres joves voluntaris que no dubtaren en deixar-ho tot per a defensar la causa antifeixista. O, per exemple, les dedicades a la sanitat militar, per entendre com la República va organitzar una xarxa per evacuar ferits del front i intentar salvar les seves vides. O bé les dedicades a les fosses comunes, presents en molts pobles i que ens mostren la duresa de la guerra, la de la mort, i la de ser enterrats lluny dels seus familiars propers.

Alhora les sortides plantejades pel territori, no només van acompanyades de la informació necessària per a fer-les i les fotografies actuals dels llocs, sinó que els autors ens mostren fotos històriques dels moments descrits per a poder entendre millor els fets explicats i els seus protagonistes.

Vivim temps difícils a nivell global. L'augment del suport a l'extrema dreta i els seus discursos, a casa nostra i arreu, el creixement dels discursos racistes i feixistes de criminalització de l'altre o l'augment dels conflictes, ens fa necessari recordar la nostra història. Recuperar aquelles rutes, és a dir els espais per on van passar els protagonistes, ens fa recordar les seves històries i el seu compromís amb l'antifeixisme, per entendre què significa la guerra i com es va imposar la llarga i dura dictadura del general Franco.

Per això estem davant d'un llibre necessari, exemple de la bona feina de dos institucions compromeses amb el passat i el territori, l'associació No Jubilem la Memòria i el Servei de Publicacions de la Universitat Rovira i Virgili i les persones que en formen part, i sobretot de tres autors que han socialitzat el seu coneixement per mostrar-nos diversos espais del nostre paisatge i les històries que s'hi amaguen.

JAUME CAMPS GIRONA
CECOS - Universitat Rovira i Virgili

FUNDACIÓ
PRIVADA
MÚTUA
CATALANA

CEHSGO

Llegeix la revista Kesse des d'on vulguis,

els números anteriors i altres publicacions del Cercle,

connectant-te a:

www.guillemoliver.com